

Περιήγηση στην πόλη του σήμερα με τα μνημεία του χθες

Περίληψη

Στην ηλεκτρονική διεύθυνση του Δήμου Λαμιέων φιλοξενείται ένα μεγάλο μέρος της μεταπτυχιακής εργασίας, που εκπονήθηκε από την Αντωνίου Δήμητρα¹, στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου «Εκπαίδευση και Πολιτισμός» και συγκεκριμένα για τη Γ΄ Κατεύθυνση “Αγωγή και Πολιτισμός”. Ο τίτλος της μελέτης ήταν: «Προστασία και ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς: η περίπτωση της πόλης της Λαμίας».

Το υλικό που συγκεντρώθηκε κατά τη συγγραφή της διπλωματικής αυτής μελέτης κρίθηκε σκόπιμο από το Δήμο Λαμιέων, το Δήμαρχο Λαμιέων, κ. Γεώργιο Κοτρωνιά και τον Αντιδήμαρχο της πόλης και υπεύθυνο για θέματα Πολιτισμού, κ. Μουστάκα Κωνσταντίνο, να αποκτήσει ηλεκτρονική μορφή και να παρουσιαστεί μέσα από την ιστοσελίδα του Δήμου Λαμιέων. Ο αντικειμενικός σκοπός ήταν η επίτευξη μιας μορφής επικοινωνίας ανάμεσα στην ηλεκτρονική παρουσίαση της υλικής πολιτισμικής κληρονομιάς της Λαμίας και στον επισκέπτη ή χρήστη των σύγχρονων τεχνολογιών, που θα ενδιαφερθεί να γνωρίσει τον πολιτισμό, την κουλτούρα και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της πόλης, που τοποθετείται γεωγραφικά στο κεντρικότερο σημείο της Ελλάδας. Τα πολυμέσα προσφέρουν τη δυνατότητα υποστήριξης, ανάπτυξης και κοινωνικοποίησης κάθε είδους έρευνας (αρχαιολογικής, επιστημονικής κ.ά.). Με τον τρόπο αυτό, ένα ευρύ φάσμα ανθρώπων αποκτά πρόσβαση σε δεδομένα και στοιχεία, που έως σήμερα απευθύνονταν σε εξειδικευμένο κοινό, το οποίο διακρινόταν από μία ιδιαίτερη κλίση προς τις επιστήμες της διαχείρισης, της προστασίας, της προβολής, της ανάδειξης και της αξιοποίησης των πολιτισμικών αγαθών διαφόρων περιοχών και πόλεων.

Στις σελίδες που ακολουθούν γίνεται αναφορά στην ιστορία της Λαμίας, στα υλικά και ακίνητα μνημεία της πόλης που είναι ορατά και επισκέψιμα, καθώς και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Τα χρονικά πλαίσια που επιλέχθηκαν κατά την

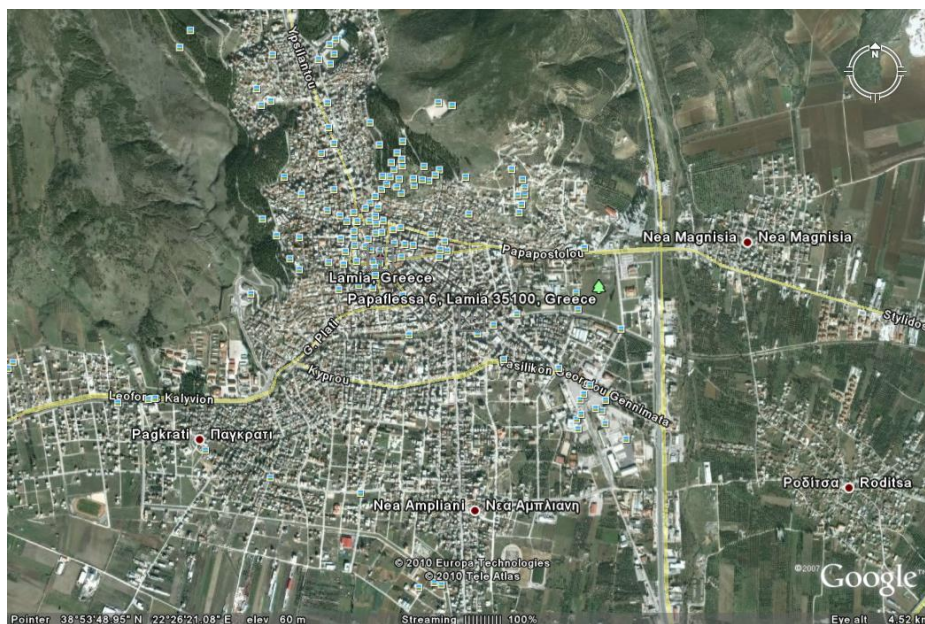
---

¹ Η γράφουσα Αντωνίου Δήμητρα εργάζεται ως αρχαιολόγος. Είναι απόφοιτος του Ε.Κ.Π.Α. του Τμήματος Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης. Ολοκλήρωσε, επίσης, το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου με ειδίκευση στην «Εκπαίδευση και Πολιτισμό» (Κατεύθυνση «Αγωγή και Πολιτισμός»). Για περισσότερες πληροφορίες μπορείτε να επικοινωνείτε με τη συγγραφέα μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: mimadon@gmail.com.

παρουσίαση της ιστορικής διαδρομής της Φθιωτικής πρωτεύουσας, εκτείνονται από την αρχαιότητα και φτάνουν έως τη νεώτερη εποχή, από τις πρώτες εγκαταστάσεις πληθυσμιακών ομάδων, την ίδρυση και την ονομασία της πόλης, έως τις εξελίξεις που διαμόρφωσαν την πορεία και την ανάπτυξή της.

Η παρουσίαση αυτή περιλαμβάνει, επίσης, την καταγραφή και μελέτη της μορφολογίας των αρχαίων καταλοίπων, των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων και των νεότερων κτηρίων, ιδιαίτερος εκείνων που έχουν χαρακτηριστεί είτε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, είτε από το Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων (νυν Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής) ως διατηρητέα. Όσον αφορά στην προέλευση του πληροφοριακού υλικού, διερευνήθηκαν οι υπάρχουσες γραπτές πηγές, καθώς και ο Διαρκής κατάλογος των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδος, τόσο ο γραπτός όσο και ο ηλεκτρονικός. Ξεχωριστή μνεία πρέπει να γίνει και στα αρχιτεκτονήματα εκείνα, που είναι άμεσα συνυφασμένα με την καθημερινή ζωή και την οικονομική, πολιτική και πολιτιστική δραστηριότητα των ανθρώπων, όπως κρήνες, δημόσιοι χώροι, πλατείες, αγάλματα κλπ.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί, ότι στην εργασία ακολουθήθηκαν τα όρια που ήταν γνωστά από αιώνες ως τα σύνορα της Λαμίας. Περιλαμβάνονται συνεπώς το ιστορικό κέντρο της πόλης, οι τέσσερις μεγάλες πλατείες και το τμήμα εκείνο που περικλειόταν κάποτε από τα αρχαία τείχη.

Εικ. 1: Αποψη της Λαμίας από το δορυφόρο του Google Earth.

Η Λαμία

Γεωγραφικά στοιχεία

Η Λαμία βρίσκεται στις νότιες παρυφές του όρους Όθρυς, στο Νομό Φθιώτιδας της Στερεάς Ελλάδας. Είναι μια πόλη αμφιθεατρικά χτισμένη μεταξύ δύο λόφων, του Κάστρου (ανατολικά) και του Αγίου Λουκά (δυτικά). Αποτελεί, εξαιτίας της στρατηγικής της θέσης, μια μικρογραφία και ένα από τα «κλειδιά» της Ελλάδας, καθώς ο νότος και ο βορράς συναντώνται σε αυτό το κεντρικό σημείο της χώρας, συνενώνονται και επικοινωνούν, ενώ οι πολιτισμικές, κοινωνικές και ιδεολογικές διαφορές τους εξομαλύνονται και αφομοιώνονται. Παράλληλα, διευκολύνονται και οι εμπορικές συναλλαγές (Δαβανέλλος, 1994: 13. Δακορόνια, 2007: 415. Κακαβάς, 2008: 98 – 99).

Το Κάστρο, που δεσπόζει στο υψηλότερο σημείο της πόλης, αποτελεί τον αδιάψευστο μάρτυρα της ιστορικής διαδρομής της μέσα στους αιώνες. Πιστό στην ιστορική του αποστολή λειτουργεί ως οχυρωματική κατασκευή, που διασφαλίζει την επιτήρηση του κάμπου της περιοχής και τον έλεγχο της εύφορης κοιλάδας του Σπερχειού (Παπακωνσταντίνου, 1994: 6, 8).

Εικ. 2: Αποψη του Κάστρου της Λαμίας (Δήμος Λαμιέων).

Τόσο πλούσια ήταν η περιοχή της κοιλάδας του Σπερχειού αλλά και ολόκληρη η Φθία, ώστε ο Όμηρος στα κείμενά του την αποκάλεσε "ερίβωλον" και "ερίβόλακα". Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (60 π.Χ. – 7 π.Χ.) τη χαρακτήρισε ως την πιο γόνιμη και παραγωγική περιοχή της Ελλάδας (Δαβανέλλος, 1994: 11.

Ιακωβίδης, 1996: 261, 291. Σακελλαρίου, 1996: 361, 376. Παπακωνσταντίνου, 1994: 6).

Η Φθιώτιδα, στα νότια της Θεσσαλίας, που βρέχεται από τον Σπερχειό ποταμό, κατά την αρχαιότητα ονομαζόταν Αχαΐα Φθιώτις. Επρόκειτο για ονομασία, που είχε επιβιώσει από την αντίστοιχη ομηρική Φθία, η οποία έλαβε με τη σειρά της το όνομά της από τον Φθίο, το γιο του Ποσειδώνα και της Λάρισας, κόρης του Πελασγού, του γενάρχη των Πελασγών. Κατά άλλους μελετητές, η ονομασία προήλθε από τη Φθία, τη σύζυγο του βασιλιά Αμύντορα, από τους οποίους γεννήθηκε ο Αχαιός (Παπαναγιώτου, 1971: 72).

Σήμερα, ο πραγματικός πληθυσμός της Λαμίας, σύμφωνα με την απογραφή του 2001, είναι 46.406. Καθημερινά από το κέντρο της διέρχονται 100.000 άνθρωποι, που προέρχονται από τις γειτονικές συνοικίες, τα χωριά και τις πόλεις, καθώς και φοιτητές του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Λαμίας² και στρατιώτες που υπηρετούν τη στρατιωτική τους θητεία στο Στρατόπεδο του Παγκρατίου. Όλοι αυτοί συρρέουν στην πόλη και συμβάλλουν στην οικονομική και κοινωνική της ενίσχυση.

Τα όρια της Λαμίας, χάρη στην εκτεταμένη οικιστική ανάπτυξη, έχουν επεκταθεί, περιλαμβάνοντας γειτονικούς συνοικισμούς, όπως η Αγία Παρασκευή Αμπλιανής, το Κάστρο, τα Γαλανέικα, το Παγκράτι, η Αμφιθέα κ.ά. Η καθημερινή ζωή δε διαφέρει σε τίποτα από εκείνη μιας μεγαλούπολης, με όλα τα προνόμια και τα προβλήματα που αυτό συνεπάγεται. Η πόλη είναι γεμάτη πολυκαταστήματα, καφεενία και καφετέριες, κομμωτήρια και πολυκατοικίες, ενώ όλα τα αστικά επαγγέλματα (π.χ. γιατροί, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι, υπάλληλοι γραφείων και καταστημάτων κ.ά.) γνωρίζουν σημαντική άνθιση. Επίσης, έχει να αντιμετωπίσει το ακανθώδες πρόβλημα της ανεργίας, που μαστίζει κάθε σύγχρονη ελληνική πόλη³

(http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A1604/other/A1604_SAP01_TB_DC_00_2001_01_F_GR.pdf. <http://lamia-astiki.gr/main.php>. <http://www.teilam.gr/TEI>).

---

² Το συγκεκριμένο Τ.Ε.Ι. διαθέτει τρία τμήματα, το Τμήμα Τεχνολογικών Εφαρμογών, το Τμήμα Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας και το Τμήμα Ξένων Γλωσσών και Φυσικής Αγωγής.

³ Το σύνολο των ανέργων σε ολόκληρη τη Στερεά Ελλάδα, με βάση τα στοιχεία του μήνα Σεπτεμβρίου 2010, υπολογίζεται στα 28.050 άτομα. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται εκείνοι που αναζητούν εργασία, καθώς και εκείνοι που δεν αναζητούν επαγγελματική απασχόληση κατά τον τελευταίο χρόνο (2010).

Η ονομασία της πόλης

Σύμφωνα με την παράδοση, η Λαμία χτίστηκε από τον μυθικό Λάμιο ή Λάμο, γιο του Ηρακλή και της Ομφάλης, της χήρας βασίλισσας της Λυδίας η οποία αγόρασε τον Ηρακλή από τον Ερμή (Παπαναγιώτου, 1971: 73. Χριστόπουλος, 1982: 110. Δαβανέλλος, 1994: 13. Μπαμπινιώτης, 1998: 994. Δακορώνια, 2007: 415).

Ένας άλλος μύθος αναφέρει ότι χτίστηκε από τη Λαμία, βασίλισσα των Τραχινίων, που ήταν θυγατέρα του θεού Ποσειδώνα. Από αυτή γεννήθηκε πιθανότατα η πρώτη προφήτιδα των Δελφών, η περίφημη Σίβυλλα, της οποίας πατέρας θεωρείται ο Δίας (Παπαναγιώτου, 1971: 73. Μπαμπινιώτης, 1998: 994. Παπαχατζής, 2002: 339).

Η λέξη Λαμία, σύμφωνα με άλλους ερευνητές, ετυμολογικά προέρχεται από τις λέξεις «λαιμός» ή «λάμος», που σημαίνουν χάσμα, βάραθρο ή αχόρταγος, λαίμαργος αντίστοιχα. Είναι πολύ πιθανό, επομένως, η πόλη να πήρε το όνομά της από το μεγάλο και βαθύ ρέμα που τη διέσχισε ή από τις λάμιες, τα μυθικά εκείνα πλάσματα, που ζούσαν ανάμεσα στην πυκνή της βλάστηση και που, στην ουσία, δεν ήταν τίποτε άλλο παρά τέρατα μεταμορφωμένα σε όμορφες γυναίκες που επιδίωκαν να αποκτήσουν τον έρωτα νέων ανδρών, για να τραφούν κατόπιν πίνοντας το αίμα ή τρώγοντας τις σάρκες τους (Χριστόπουλος, 1982: 110 – 111. Δαβανέλλος, 1994: 13 – 14. Μπαμπινιώτης, 1998: 994).

Στα κείμενά του ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η λέξη Λαμία είναι γένους θηλυκού, ονόματος επιθέτου και σημαίνει την περιοχή, τη χώρα ή την πόλη που βρίσκεται μεταξύ δύο λόφων. Αυτή τυγχάνει να είναι και η περίπτωση της συγκεκριμένης πόλης, που τοποθετείται ανάμεσα στην Ακρολαμία και το λόφο του Αγίου Λουκά. Η επικρατέστερη, ωστόσο, εκδοχή υποστηρίζει ότι το όνομά της η Λαμία δεν το οφείλει σε κάποιο ιδρυτή ή ιδρύτρια, αλλά ότι, αντιθέτως, αποτελεί αναγραμματισμό της λέξης Μαλία, της ονομασίας δηλαδή της ευρύτερης περιοχής (Δαβανέλλος, 1994: 14).

Το όνομα Λαμία αναγράφεται για πρώτη φορά σε νομίσματα το 400 π.Χ., ενώ σε επιγραφές αναφέρεται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. (Παπακωνσταντίνου, 1994: 6. Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 52. Δακορώνια, 2007: 414 – 416).

Γύρω στο 19 μ.Χ. η Λαμία αποκλήθηκε και Σεβαστή, ονομασία που δεν επικράτησε, ωστόσο, όπως αποδείχτηκε από την περιορισμένη χρήση της. Αργότερα, επί Ιουστινιανού πιθανότατα ή επί Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, η πόλη μετονομάστηκε

σε Ζητούνι. Με το όνομα αυτό την πρωτοαπαντάμε στην 8η Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης το 869 μ.Χ. επί βασιλείας του Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνας, στην οποία συμμετείχε ο εκπρόσωπός της, ο Γεώργιος Επίσκοπος Ζητουνίου. Στις αρχές του 13^{ου} αι. μ.Χ. ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ σε επιστολικό του κείμενο αναφέρθηκε στη Λαμία ως “Castrum de Situm super Ravenica”, που μεταφράζεται ως «το Κάστρο του Ζητουνίου πάνω από τη Ραβένικα»· η Ραβένικα ήταν πόλη του Μεσαίωνα που σήμερα εντοπίζεται στη θέση του Παλαιόπυργου Αυλακίου. Στις επιστολές του, μάλιστα, προς τον επίσκοπο Ζητουνίου, του απέδιδε τον τίτλο Sidoniensis Episcopus. Υπάρχει άλλη μία εκδοχή που θέλει τη Λαμία να αποκαλείται Zeitoun sur la riviere, που σημαίνει Ζητούνι κοντά σε ποτάμι. Κατά τη διάρκεια των αιώνων η ονοματολογία της παρουσίασε μια εντυπωσιακή ποικιλία παραλλαγών, όπως Ζητούνιον, Ζηρτούνιον, Ζητόνιον, Ζουτόν, Ζεϊτούνι, Ζεϊτούν ή Girtou κατά τη βυζαντινή εποχή, Κάστρο ή Situn κατά τη φραγκοκρατία, El Sito κατά την καταλανική διακυβέρνηση και Izntin κατά την Τουρκοκρατία (Παπαναγιώτου, 1971: 77. Δαβανέλλος, 1994: 13 – 14, 17, 163. Παπακωνσταντίνου, 1994: 10. Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 105 – 106. Σμπυράκη – Καλαντζή, 2007: 461).

Ο Κωνσταντίνος Καπράλος, που επισκέφτηκε τη Λαμία το 1891, διασώζει μια άποψη για το πώς πήρε η πόλη την ονομασία Ζητούνι, που είναι αρκετά αμφισβητήσιμη από ιστορικής πλευράς. Υποστηρίζει ότι, σύμφωνα με μαρτυρίες των ντόπιων κατοίκων της εποχής, σε μια πλευρά του Κάστρου της Ακρολαμίας σωζόταν ένα ανάγλυφο που παρίστανε μια ανδρική μορφή, που εικαζόταν ότι ήταν ο Ζήτουνας, επί των ημερών του οποίου και χάρη στην οικονομική του ενίσχυση, κατασκευάστηκε το φρούριο. Γυρνούσε, λένε, τις πόλεις και τα χωριά και συγκέντρωνε τα χρήματα των επαϊτών, με τα οποία κατόρθωσε, εντέλει, να οχυρώσει τη Λαμία και να στήσει το ανάγλυφο, όπου απαθανατιζόταν η μορφή του (Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 157).

Πολλοί μελετητές επιχείρησαν να ανακαλύψουν την προέλευση της νέας ονομασίας, που θεωρείται σλαβική ή τουρκική. Κάποιοι υποστηρίζουν πως προέρχεται από το τούρκικο ή αραβικό Zeitun, αλλοιωμένο σε Ιζντούν ή Ιζντίν, που σημαίνει ελιά ή τοποθεσία με ελαιόδεντρα. Άλλοι πάλι πιστεύουν ότι προέρχεται από τη σλαβική λέξη σιτόνιον, που αποτελεί ετυμολογία της σιτοβόλου περιοχής ή Zadun που ορίζεται ως η "πέραν του ποταμού κειμένη χώρα". Παρόλα αυτά,

πρόκειται απλώς για θεωρίες που δε μπορούν να εξακριβωθούν. Ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί έδωσε και εκείνος, από την πλευρά του, τη δική του ερμηνεία για την ονομασία. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι μια κόρη του Λουκά, η Ζιντίνα, ίδρυσε το Κάστρο που πήρε το όνομά της και αποκλήθηκε Ιζντίν (Ζητούνι). Το όνομα αυτό θα διατηρηθεί έως το 1836 μ.Χ., όταν μετά την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος, της ξαναδόθηκε η αρχαία ονομασία (Δαβανέλλος, 1994: 13 -14, 17, 143. Παπακωνσταντίνου, 1994: 10. Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 13, 15, 24, 33. Σφηκόπουλος, 1981: 130. Σμπυράκη – Καλαντζή, 2007: 461).

Η ιστορία της Λαμίας

Η προϊστορική περίοδος

Σύμφωνα με την άποψη πολλών επιστημόνων, κυρίως των γεωλόγων, ολόκληρη η κοιλάδα γύρω από τον Σπερχειό ποταμό, σχηματίστηκε κατά τον τριτογενή γεωλογικό αιώνα, εκατομμύρια χρόνια πριν. Η στρατηγική της θέση, οι εξαιρετικές κλιματολογικές συνθήκες και το εύφορο έδαφος της συνέβαλαν στην εξέλιξή της. Σήμερα, οι αρχαιολογικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν σε γειτονικές της Λαμίας θέσεις, όπως στο Λιανοκλάδι, στη Φουρνοσπηλιά, στο Αμούρι, και αλλού, αποκάλυψαν ευρήματα και οικισμούς της Μέσης και της Νεώτερης Νεολιθικής Εποχής (Παπακωνσταντίνου, 1994: 6. Δαβανέλλος, 1994: 11. Ιακωβίδης, 1996: 261, 291. Σακελλαρίου, 1996: 361, 376).

Η κοιλάδα του Σπερχειού ποταμού κατοικήθηκε τουλάχιστον από την 5η χιλιετία π.Χ., ενώ αργότερα, κατά το τέλος της τέταρτης χιλιετίας εμφανίστηκαν εκεί οι Κάρες, οι Λέλεγες, οι Δρύοπες και οι Πελασγοί, φύλα που προέρχονταν από τη Μικρά Ασία. Επίσης, στην περιοχή εγκαταστάθηκαν οι Αχαιοί, οι οποίοι επέλεξαν ως τόπο κατοικίας τους εύφορες κοιλάδες και οδούς επικοινωνίας με τα ορεινά και την ακτογραμμή (Παπακωνσταντίνου, 1994: 6. Δαβανέλλος, 1994: 11. Ιακωβίδης, 1996: 261, 291. Σακελλαρίου, 1996: 361, 376. Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 52).

Η ανασκαφική δραστηριότητα αλλά και τα αρχαιολογικά ευρήματα από την περιοχή του Κάστρου αποκαλύπτουν σήμερα ότι η ίδια η Λαμία κατοικήθηκε ήδη από τη Μεσοελλαδική ή αλλιώς Μέση Εποχή του Χαλκού (2800 – 1100 π.Χ.) (Παπακωνσταντίνου, 1994: 6. Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 52. Δακορώνια, 2007: 414 – 416).

Τα αρχαιολογικά ευρήματα της εποχής του Χαλκού, προερχόμενα κυρίως από το Κάστρο, και τα οποία χρονολογούνται πριν από τον 13^ο αι. π.Χ., καταδεικνύουν ότι πρώτοι οικιστές της Λαμίας υπήρξαν οι Αχαιοί, των οποίων η παρουσία στην κοιλάδα του Σπερχειού προηγείται εκείνης των Μαλιέων (Παπακωνσταντίνου, 1994: 6. Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 52. Δακορώνια, 2007: 414 – 416).

Στα τέλη του 13^{ου} αι. π.Χ. στη Νότια Θεσσαλία κατοικούσαν μαζί με τους Αχαιούς διάφορα φύλα, όπως οι Έλληνες, οι Μυρμιδόνες, οι Φθίοι, οι Αιολείς και οι Δόλοπες. Για τους τρεις πρώτους λαούς γίνεται αναφορά μόνο στην Ιλιάδα και κατατάσσονται μεταξύ των υπηκόων του Πηλέως, του οποίου το κράτος είχε ως πυρήνα του την Αχαΐα Φθιώτιδα και εκτεινόταν ως την κοιλάδα του Σπερχειού (Παπακωνσταντίνου, 1994: 6. Δαβανέλλος, 1994: 11. Ιακωβίδης, 1996: 261, 291. Σακελλαρίου, 1996: 361, 376. Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 52).

Η Υστεροελλαδική ή Ύστερη εποχή του Χαλκού συμπίπτει με την άνοδο και την πτώση του μυκηναϊκού πολιτισμού. Η περιοχή γύρω από τον Σπερχειό ποταμό θεωρείται ότι εκείνη την περίοδο ανήκε στο νότιο τμήμα της Θεσσαλίας. Η κοιλάδα αυτή, που ήταν εξαιρετικά εύφορη, αποτελούσε μια γεωγραφική ενότητα σαφώς οριοθετημένη. Βρισκόταν ανάμεσα σε βορρά και νότο, ενώ δέχτηκε επιρροές από τις ιστορικές και πολιτισμικές εξελίξεις και των δύο αυτών τμημάτων της Ελλάδας. Οι ανασκαφικές έρευνες έχουν πλέον αποδείξει ότι κατοικούνταν ήδη από τη Νεολιθική, την Πρώιμη και τη Μέση Εποχή του Χαλκού. Επιπλέον, η αρχαιολογική σκαπάνη αποκάλυψε ότι ανήκε στον μυκηναϊκό πολιτισμό, όπως η Φωκίδα στα νότια της και η Θεσσαλία στα βόρεια. Τα ευρήματα, που εντάσσονται χρονικά στη μυκηναϊκή περίοδο και προέρχονται από την κοιλάδα αυτή, ήταν σαφώς επηρεασμένα από τις εξελίξεις στην τέχνη των νοτιότερών της μυκηναϊκών κέντρων (Δακορώνια, 1990: 40 – 42).

Τόσο οι πηγές της αρχαιότητας, όσο και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα καταδεικνύουν ότι στις περιοχές που έφταναν ως τις εκβολές του Σπερχειού ποταμού, σημειώθηκε έντονη δραστηριότητα μυκηναϊκών φύλων. Η εν λόγω κοιλάδα, επομένως, δε μπορεί να χαρακτηριστεί σήμερα ως μια *terra deserta* (Δακορώνια, 1990: 40 – 42).

Κατά την ίδια περίοδο, τα νεκροταφεία της περιοχής περιλάμβαναν τάφους που επαναχρησιμοποιήθηκαν και σε επόμενες εποχές, όπως η γεωμετρική και η αρχαϊκή, με την εφαρμογή παρόμοιων τελετουργικών πρακτικών. Οι τάφοι ήταν θαλαμωτοί και προορίζονταν για οικογενειακές ταφές, χρησιμοποιούμενοι κάθε φορά

που ένα μέλος της οικογένειας απεβίωσε. Στη Λαμία ανακαλύφθηκαν και τάφοι που δεν ξαναχρησιμοποιήθηκαν και για το λόγο αυτό έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι η επιλογή μιας συγκεκριμένης τυπολογίας τάφων οφείλεται σε οικογενειακή ή φυλετική παράδοση. Οι νεκροί θάβονταν σε συνεσταλμένη στάση (Δακορώνια, 1990: 40 – 42).

Κατά τη μυκηναϊκή περίοδο η Φθιώτιδα αποτελούσε επαρχία των μυκηναϊκών κέντρων και όχι απλώς μια περιφέρειά τους. Οι κάτοικοί της ήταν Μυκηναίοι, καθώς είχαν παρόμοιες συνήθειες, προτιμήσεις, αλλά και τρόπο ζωής με τους υπόλοιπους Μυκηναίους του ελλαδικού χώρου. Οι μυκηναϊκές εγκαταστάσεις στην Κεντρική Ελλάδα εντοπίζονταν στο εσωτερικό της χώρας και γύρω από την κεντρική και πρωταρχική επικοινωνιακή διαδρομή, που ξεκινούσε από τη Θήβα και έφτανε έως τη Λαμία, τις όχθες του Σπερχειού ποταμού και της περιοχής γύρω από αυτόν (Constantinidis, 2003: 75. Δακορώνια, 2003: 344).

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι η Ακρολαμία προϋποθέτει την ύπαρξη και κοντινού οικισμού, ασήμαντου αρχικά, ο οποίος, ωστόσο, εξελίχθηκε σταδιακά. Ο Όμηρος δεν τη συμπεριλαμβάνει στις πόλεις εκείνες που συμμετείχαν στον Τρωικό Πόλεμο υπό την αρχηγία του Αχιλλέα. Ακόμη δεν έχει ανευρεθεί η πόλη που αποτελούσε το βασίλειο του μυθικού ήρωα. Η ταύτισή της με μια από τις πόλεις που έλαβαν μέρος στον αγώνα των Ελλήνων κατά των Τρώων, παραμένει ασαφής, με βάση τα έως τώρα αρχαιολογικά δεδομένα και ευρήματα. Η Τραχίνα αποτελεί τη μόνη ασφαλώς ταυτισμένη ομηρική πόλη (Παπαναγιώτου, 1971: 75 – 77. Δακορώνια, 1990: 40 – 42. Παπακωνσταντίνου, 1994: 6. Δαβανέλλος, 1994: 11, 13. Σακελλαρίου, 1996: 369).

Η κλασική και ελληνιστική εποχή

Στις γύρω από την Ακρολαμία περιοχές έχουν εντοπιστεί αρχαιολογικά κατάλοιπα χρονολογούμενα στον 9^ο αι. π.Χ. Στην ίδια την πόλη της Λαμίας, ωστόσο, τα ανασκαφικά ευρήματα τοποθετούνται χρονικά στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. (Παπακωνσταντίνου, 1994: 6. Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 52. Δακορώνια, 2007: 414 – 416).

Κατά τη διάρκεια των Περσικών Πολέμων, η Φθιώτιδα κατοικούνταν από τους Αχαιούς Φθιώτες (οι οποίοι πιθανολογείται ότι μιλούσαν την αιολική διάλεκτο), που πλήθος τους μετανάστευσε στην Αργολίδα, τη Μεσσηνία και τη Λακωνία, καθώς και από τους Αινιάνες, τους Οιταίους και τους Μαλιείς. Η πόλη μνημονεύεται για

πρώτη φορά το 424/27 π.Χ. από το Δημήτριο Καλλατιανό, σε μια αναφορά του Στράβωνα (Α, 60), με αφορμή τον καταστροφικό σεισμό που καταγράφηκε στην περιοχή. Οι πηγές αναφέρουν ότι κτίστηκε το 426 π.Χ. από τους Μαλιείς, για στρατιωτικούς σκοπούς, καθώς εκείνη τη χρονιά οι Σπαρτιάτες είχαν ιδρύσει την Ηράκλεια στη θέση της παλιάς Τραχίνας (Παπαναγιώτου, 1971: 75 – 77. Παπακωνσταντίνου, 1994: 6. Δαβανέλλος, 1994: 11, 13. Σακελλαρίου, 1996: 369).

Μερικοί ιστορικοί θεωρούν ως ιδρυτές της Λαμίας τους Μαλιείς, που το 413 π.Χ. μετέτρεψαν ένα μικρό οικισμό σε πρωτεύουσά τους. Ορισμένοι άλλοι μελετητές υποστηρίζουν ότι οι Μαλιείς την κατέκτησαν και αργότερα την κατέστησαν μια από τις σπουδαιότερες πόλεις τους και πρωτεύουσα της περιοχής, αντικαθιστώντας με τον τρόπο αυτό την Τραχίνα· εξάλλου, το όνομα της παλιάς βασίλισσας της Τραχινίας, της Λαμίας, δόθηκε στη νέα πόλη που ίδρυσαν οι Μαλιείς. Υπάρχει, εντούτοις, η πιθανότητα να χτίστηκε από κάποιο άλλο λαό. Έως το 413 π.Χ. συμπεριλαμβανόταν στα εδάφη των Αχαιών Φθιωτών. Από τη χρονιά εκείνη και εξής γνώρισε σημαντική άνθιση (Παπαναγιώτου, 1971: 75 – 77. Δαβανέλλος, 1994: 11, 13. Σακελλαρίου, 1996: 369. Δακορόνια, 2007: 422).

Ο ιδρυτής της, συνεπώς, παραμένει ακόμα και σήμερα ένα μυστήριο. Όσον αφορά στη χρονολόγηση, αποτελεί καθοριστικής σημασίας το γεγονός ότι μέρος του περιβόλου της ακρόπολης, καθώς και τμήματα των τειχών του φρουρίου της πόλης είναι πολυγωνικού σχήματος, κάτι που αποτελούσε συνηθισμένο δομικό σύστημα οχύρωσης στα τέλη του 6ου και στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. (Παπαναγιώτου, 1971: 75 – 77. Δαβανέλλος, 1994: 13).

Τον 5^ο αι. π.Χ. η Λαμία αποτελούσε μια ασήμαντη πόλη, της οποίας το οχυρό αποσκοπούσε στην επιτήρηση της κοιλάδας του Σπερχειού ποταμού, της παραλιακής οδού και του περάσματος που είχε κατεύθυνση προς τη Θεσσαλία. Στην οχύρωση της Λαμίας αναφέρθηκε για πρώτη φορά ο Διόδωρος ο Σικελιώτης, όπως μνημονεύει ο Στράβων (Παπαναγιώτου, 1971: 75 – 77. Δαβανέλλος, 1994: 13).

Η γεωγραφική της θέση, που την καθιστά πέρασμα από βορρά προς νότο, τη μετέτρεψε σταδιακά σε μια σημαντική πόλη. Διοικούνταν από τρεις άρχοντες, ένα στρατηγό και έναν ίππαρχο, καθώς και από Βουλή (Δαβανέλλος, 1994: 14).

Το 395 π.Χ. οι κάτοικοι της Λαμίας μαζί με τους Μαλιείς, και έχοντας ως αρχηγό τους το Λύσανδρο, αγωνίστηκαν στη μάχη του Αλάρτου ενάντια στους Αθηναίους και στους συμμάχους τους Θηβαίους, Κορινθίους και Αργείους. Γύρω στο

371 π.Χ. ακολούθησαν τον Ιάσωνα, προκειμένου να πολεμήσουν κατά των Περσών (Τουλουμάκος, 1996: 291).

Στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. οι Λαμιώτες, καταβάλλοντας ποσό 600 μων, συμμετείχαν στο κτίσιμο ενός ναού στους Δελφούς (Δαβανέλλος, 1994: 14).

Μεταξύ των ετών 400 – 344 π.Χ. ο λαός των Μαλιέων ίδρυσε στη Λαμία νομισματοκοπείο. Εκείνη την περίοδο κόπηκαν κυρίως χάλκινα κέρματα και αργυρά νομίσματα, που έφεραν το όνομα του λαού ή της πόλης. Απεικόνιζαν τον Διόνυσο, την Αθηνά, τον Ηρακλή, τον Φιλοκτήτη ή τη νύμφη Λαμία (Παπακωνσταντίνου, 1994: 7).

Την περίοδο της πολιτικής και οικονομικής ανόδου του μακεδονικού κράτους, η Λαμία γνώρισε τη μακεδονική κυριαρχία, ενώ το 344 π.Χ. μετατράπηκε σε οχυρό των Μακεδόνων, που έκοβε μακεδονικά βασιλικά νομίσματα (Τουλουμάκος, 1996: 291).

Αρκετοί Λαμιώτες, κυρίως ιππείς, πολέμησαν στο πλευρό του Μεγάλου Αλεξάνδρου εναντίον των περσικών στρατευμάτων, εκστρατεύοντας μαζί του και φτάνοντας έως τις μακρινές Ινδίες. Το 326 π.Χ. περίπου πολέμησαν μαζί με τους Θηβαίους στη μάχη της Μαντινείας (Τουλουμάκος, 1996: 291. Σούλιος, 2002: 35).

Με την αναγγελία του θανάτου του Μ. Αλεξάνδρου, ξέσπασε στην Ελλάδα, ιδίως στην Αθήνα και στην Αιτωλία όπου η κατάσταση ήταν τεταμένη, ένας δριμύς απελευθερωτικός πόλεμος για την αποτίναξη της μακεδονικής κυριαρχίας. Οι Αθηναίοι πρωτοστάτησαν σε αυτήν την εξέγερση, παρακινημένοι και από την αντίστοιχη στη Βακτρία· αυτή ήταν και η μοναδική πόλη στην Ανατολή που επέδειξε επαναστατικές διαθέσεις, που προκλήθηκαν από τους Έλληνες μισθοφόρους που είχαν εγκατασταθεί εκεί από τον Αλέξανδρο ως έποικοι (Παπαναγιώτου, 1971: 75. Wilcken, 1976: 344 – 345. Δαβανέλλος, 1994: 15. Μικρογιαννάκης, 1996: 245).

Οι Αθηναίοι το 323 π.Χ. κάλεσαν όλους τους Έλληνες σε πόλεμο κατά των Μακεδόνων, που προκαλούσαν την ελευθερία και αυτονομία τους, ευελπιστώντας παράλληλα στην ανάκτηση της παλαιότερης ακμής τους. Πρώτα, εκδιώχθηκαν οι μακεδονικές φρουρές από τις πόλεις που συμμετείχαν στον αγώνα. Σε πολλές από αυτές μετέβησαν πρέσβεις των Αθηναίων εκπέμποντας πολεμικό κάλεσμα. Την πρόσκλησή τους δεν αποδέχτηκαν οι Πελλιναίοι από τους Θεσσαλούς, οι Ηρακλειώτες από τους Οιταίους, οι Λαμιείς κ.ά.· όπως φαίνεται, οι πόλεις αυτές είχαν διαφωνίες και διαφορές με τις γειτονικές τους, ενώ αποτελούσαν και

φιλομακεδονικές εστίες μεταξύ των εξεγερθέντων (Παπαναγιώτου, 1971: 75. Wilcken, 1976: 344 – 345. Δαβανέλλος, 1994: 15. Μικρογιαννάκης, 1996: 245).

Εικ. 3: Νόμισμα προερχόμενο από τη Λαμία που βρίσκεται στη Νομισματική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών [Χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ δεν είναι σίγουρο αν αναπαριστά τον Δημήτριο Πολιορκητή ή κάποια άλλη μορφή (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Δ': 247)].

Ο Λεωσθένης ορίστηκε αρχηγός των συμμαχικών δυνάμεων και έλαβε θέση στα στενά των Θερμοπυλών. Διέθετε αριθμητική υπεροχή και κατέβαλε συνεχείς προσπάθειες να προκαλέσει με αιμαμαχίες τον Αντίπατρο, αρχηγό των Μακεδόνων, σε πόλεμο. Αρχικά, οι σύμμαχοι νικούσαν, ο Αντίπατρος όμως αναγνωρίζοντας τη μειονεκτική του θέση, έφτασε στη Λαμία, εισήλθε στην πόλη που ήταν φιλική προς αυτόν και οχυρώθηκε εντός της, ανακαινίζοντας τα τείχη της. Ο ελληνικός αυτός πόλεμος ονομάστηκε λαμιακός, εξαιτίας του τόπου διεξαγωγής του (Wilcken, 1976: 344 – 345. Δαβανέλλος, 1994: 15. Παπακωνσταντίνου, 1994: 21. Μικρογιαννάκης, 1996: 246. Σούλιος, 2002: 35).

Οι Αθηναίοι επιτέθηκαν πολλές φορές, μα οι ενέργειές τους απέβησαν άκαρπες. Τα τείχη της πόλης προφύλασσαν τους Μακεδόνες. Τότε άρχισαν να πολιορκούν τη Λαμία, για να εξαναγκάσουν τον Αντίπατρο να εμπλακεί σε πολεμικές δραστηριότητες. Ως αποτέλεσμα των γεγονότων αυτών, η Λαμία γνώρισε στερήσεις, πείνα, δίψα και αρρώστιες (Wilcken, 1976: 344 – 345. Δαβανέλλος, 1994: 15. Παπακωνσταντίνου, 1994: 21. Μικρογιαννάκης, 1996: 246 – 247).

Ο Αντίπατρος, παρακινημένος από την απελπιστική κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει ο στρατός του, ζήτησε συνθηκολόγηση. Ο Λεωσθένης ήταν ανένδοτος, καθώς πρόσβλεπε σε μια άνευ όρων παράδοση του μακεδονικού στρατού. Ο

Αντίπατρος, όπως όλα έδειχναν, επρόκειτο να παραδοθεί, αλλά μια πέτρα, κατά τη διάρκεια μιας συμπλοκής, ξέφυγε και χτύπησε τον Αθηναίο αρχηγό στο κεφάλι. Τρεις μέρες μετά ξεψύχησε (Δαβανέλλος, 1994: 15. Μικρογιαννάκης, 1996: 247).

Το νεκρό και ικανότατο στρατηγό Λεωσθένη, στον οποίο οι συμπατριώτες του επιφύλαξαν μεγαλοπρεπή κηδεία, όπου τον επικήδειο εκφώνησε ο ρήτορας Υπερείδης, αντικατέστησε ο Αντίφιλος ο Αθηναίος, παραγκωνίζοντας τον αξιολογότερο Φωκίωνα. Οι Μακεδόνες, από την άλλη, κατανοώντας πως ο Αντίπατρος εξακολουθούσε να βρίσκεται σε δεινή θέση, απέστειλαν το Λεοννάτο με 20.000 πεζικάριους και 2.500 ιππείς. Οι σύμμαχοι των Αθηναίων, με το φόβο της επερχόμενης ενίσχυσης, έλυσαν την πολιορκία και επιχείρησαν να σταματήσουν το Λεοννάτο. Μια φοβερή μάχη έλαβε χώρα έξω από τη Λαμία, κατά την οποία ο Λεοννάτος σκοτώθηκε (Wilcken, 1976: 344 – 345. Δαβανέλλος, 1994: 15 – 16. Μικρογιαννάκης, 1996: 246).

Ο Αντίπατρος τότε έσπευσε να βοηθήσει το στρατό του σκοτωμένου αρχηγού, ενώ την ίδια στιγμή οι Μακεδόνες ενισχύονταν περισσότερο, χάρη στις δυνάμεις που κατέφταναν από την Ασία, προεξάρχοντας του Κρατερού. Τον Σεπτέμβρη του 322 π.Χ. η μάχη που ξέσπασε στην Κρανώνα της Θεσσαλίας, αποδείχτηκε καταστροφική. Νικητές αναδείχτηκαν οι Μακεδόνες και η Λαμία βρέθηκε υπό την κυριαρχία τους (Δαβανέλλος, 1994: 15 – 16. Παπαναγιώτου, 1971: 77).

Κρίνοντας εκ των υστέρων τη συμμαχία των ελληνικών πόλεων, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων της κυρίως Ελλάδας υπό την ηγεσία των Αθηναίων κινήθηκε το 323/22 π.Χ. κατά των μακεδονικών στρατιωτικών δυνάμεων, οδηγώντας στο λαμιακό πόλεμο, που κατέστησε μια άγνωστη εν πολλοίς πόλη σε διάσημο κέντρο πολεμικών επιχειρήσεων. Οι κάτοικοι της Φθιώτιδας και κυρίως οι Λαμείς, δε διαδραμάτισαν κανένα σημαντικό ρόλο σε αυτόν, εκτός ίσως από το γεγονός ότι ήταν φιλικά διακείμενοι προς τους Μακεδόνες (Wilcken, 1976: 344 – 345. Δαβανέλλος, 1994: 15. Παπακωνσταντίνου, 1994: 21. Μικρογιαννάκης, 1996: 246. Τουλουμάκος, 1996: 306. Σούλιος, 2002: 35).

Η αποτυχία αυτής της εξέγερσης ήταν αναμενόμενη από τους ρεαλιστικά σκεπτόμενους Έλληνες. Μετά την ήττα στο Λαμιακό πόλεμο, οι υποκινητές της εξέγερσης, οι ηγέτες δηλαδή της δημοκρατικής παράταξης, θανατώθηκαν βάσει των όρων της συνθήκης. Οι δημοκρατικοί κατηγόρησαν αργότερα τους ολιγαρχικούς ότι συνέβαλαν στην υποδούλωση της Ελλάδας το 322 π.Χ. (Τουλουμάκος, 1996: 306).

Το 302 π.Χ. η Λαμία απελευθερώθηκε από τη μακεδονική κυριαρχία, χάρη στις ενέργειες του Δημητρίου του Πολιορκητή. Προς τιμή του η πόλη εξέδωσε νομίσματα. Ο ίδιος, στη συνέχεια, επέβαλε νέα κοπή προς τιμήν της ερωμένης του, της Λαμίας ή Λάμιας, με την οποία συζούσε. Η εταίρα αυτή λατρευόταν ως Αφροδίτη (Παπαναγιώτου, 1971: 77. Δαβανέλλος, 1994: 15 – 16. Τουλουμάκος, 1996: 291).

Ο 3^{ος} αιώνας π.Χ. σηματοδότησε για τη Λαμία μια από τις πιο ακμαίες περιόδους της ιστορίας της αλλά συνάμα και την καταστροφή της. Σε αυτό συνετέλεσε κυρίως το γεγονός ότι στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. οι Λαμιώτες προσχώρησαν στην Αιτωλική Συμπολιτεία. Οι Αιτωλοί δε γνώρισαν τη μακεδονική κυριαρχία, αντίθετα, ήταν οι μόνοι που τους πολέμησαν, με αποτέλεσμα να παραμείνουν ισχυροί και να επιβάλλουν την επιρροή τους και σε άλλες πόλεις (Δαβανέλλος, 1994: 16. Παπακωνσταντίνου, 1994: 8. Γεωργίου, 2007: 61).

Το 212 π.Χ. οι Λαμιώτες και οι Αιτωλοί προχώρησαν σε συμμαχία με τους Ρωμαίους, ώστε να αντιμετωπίσουν επιτυχώς τους Μακεδόνες σε μελλοντικές πολεμικές συγκρούσεις. Η σύμπλευση, ωστόσο, αυτή με τους Ρωμαίους αποτέλεσε την αρχή πολλών δεινών τόσο για τη Λαμία όσο και για την υπόλοιπη Ελλάδα (Δαβανέλλος, 1994: 16. Παπακωνσταντίνου, 1994: 8).

Το 209 π.Χ. οι Αιτωλοί στον πόλεμο με τους Μακεδόνες του Φιλίππου Ε' γνώρισαν την πανωλεθρία, παρά τις ενισχύσεις που έλαβαν από τους Ρωμαίους και τον Άτταλο και αποσύρθηκαν στη Λαμία (Τουλουμάκος, 1996: 428).

Στα 208 π.Χ. ο αρχηγός των Μακεδόνων, ο Φίλιππος ο Ε', συγκρούστηκε με τους Αιτωλούς και τους Λαμιώτες πλησίον των τειχών της Λαμίας, το κτίσιμο των οποίων ολοκληρώθηκε κατά την περίοδο της Αιτωλικής Συμπολιτείας, νίκησε τα στρατεύματά τους και τους ανάγκασε να κλείσουν στην ακρόπολη. Το 207 π.Χ. οι Αιτωλοί προχώρησαν σε υπογραφή συνθήκης ειρήνης με το Φίλιππο, όπως έκαναν και λίγο αργότερα, το 205 π.Χ. οι Ρωμαίοι. Στη συνέχεια, όμως, το 200 π.Χ., οι Ρωμαίοι παρέβησαν του όρους της συμμαχίας και επιτέθηκαν εναντίον του Φιλίππου (Δαβανέλλος, 1994: 16. Παπακωνσταντίνου, 1994: 9, 21).

Οι Αιτωλοί που μισούσαν τους Ρωμαίους, αποφάσισαν να πραγματοποιήσουν συνέλευση στη Λαμία (192 π.Χ.). Σε αυτή κάλεσαν μεταξύ άλλων και τον Αντίοχο τον Γ', βασιλιά της Συρίας (όπου είχε ιδρυθεί το ελληνιστικό βασίλειο των Σελευκιδών), ο οποίος ήρθε στην πόλη συνοδευόμενος από τον Αννίβα. Ο Καρχηδόνιος στρατηγός χρειάστηκε πολλές ώρες, προκειμένου να περάσει μέσα από

τα επευφημούνται πλήθη και να φτάσει στον τόπο της συνέλευσης, στην οποία εκφώνησε πανηγυρικό λόγο (Δαβανέλλος, 1994: 16. Παπακωνσταντίνου, 1994: 9. Σαρικήκης, 1996: 64).

Ο Αντίοχος στη συνέλευση αυτή ανακηρύχτηκε αρχιστράτηγος των συμμαχικών δυνάμεων στον πόλεμο κατά των Ρωμαίων. Η παρουσία του και οι δημαγωγικές υποσχέσεις του για ένθερμη υποστήριξη των ελληνικών αγώνων κατά των Ρωμαίων, αλλά και για την έλευση, την άνοιξη, μεγάλου αριθμού πεζικών και ναυτικών δυνάμεων από την Ανατολή, ενίσχυσαν, όπως ήταν φυσικό, τον ενθουσιασμό του πλήθους, που τον αντιμετώπιζε ως απελευθερωτή της Ελλάδας. Η προχειρότητα και η ανεπάρκεια της πολεμικής προπαρασκευής, ωστόσο, του Σελευκίδη βασιλιά απογοήτευσαν μία μερίδα Ελλήνων, που άρχισε να αντιλαμβάνεται τις αληθινές διαστάσεις του κινδύνου από μια επερχόμενη σύγκρουση με τους Ρωμαίους. Το 192 π.Χ. κάποιες ελληνικές πόλεις συμμάχησαν με τον Αντίοχο τον Γ', μεταξύ των οποίων και η Λαμία, ενώ άλλοι τάχθηκαν στο πλευρό των Ρωμαίων, όπως οι Μακεδόνες του Φιλίππου Ε', η Αχαϊκή Συμπολιτεία, συμπεριλαμβανομένης της Σπάρτης, το βασίλειο της Περγάμου κ.ά. (Δαβανέλλος, 1994: 16. Παπακωνσταντίνου, 1994: 9. Σαρικήκης, 1996: 64).

Ένα χρόνο αργότερα, την άνοιξη του 191 π.Χ., οι Ρωμαίοι είχαν καταλάβει πολλές περιοχές της Θεσσαλίας. Η αστραπιαία αυτή προέλαση των Ρωμαίων βρήκε απροετοίμαστο τον Αντίοχο, που μετά την είδηση για την εισβολή των ρωμαϊκών στρατευμάτων στην Υπάτη, διαμήνυσε στους Αιτωλούς να σπεύσουν με όλες τους τις δυνάμεις στη Λαμία, όπου κατευθύνθηκε και ο ίδιος. Επειδή, παρόλα αυτά, το στράτευμα των Αιτωλών ήταν μικρό και οι ενισχύσεις, που ανέμενε ο Σελευκίδης βασιλιάς από την Ασία, δεν είχαν φτάσει ακόμα, ο Αντίοχος αποφάσισε να δώσει τη μάχη κατά των Ρωμαίων των Μάρκου Βαιβίου και Μανίου Ακιλίου Γλαβρίωνα στις Θερμοπύλες, όπου και ηττήθηκε (Παπακωνσταντίνου, 1994: 9. Σαρικήκης, 1996: 68).

Ο Φίλιππος ο Ε', που δεν πήρε μέρος στη μάχη των Θερμοπυλών, στάλθηκε από τους Ρωμαίους να πολιορκήσει τη Λαμία. Παρά τις προσπάθειες που κατέβαλε προκειμένου να εκπορθήσει την πόλη, απέτυχε να κατακτήσει, εντέλει, την ακρόπολη. Το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου υποχρεώθηκε από τον Ρωμαίο ύπατο Μάνιο Ακίλιο να άρει την πολιορκία. Το γεγονός αυτό στάθηκε η αφορμή της μεταστροφής του Φιλίππου του Ε', που εφεξής τάχθηκε στο πλευρό των Ελλήνων (Παπακωνσταντίνου, 1994: 9. Σαρικήκης, 1996: 69 – 70).

Τον Μάρτιο με Απρίλιο του 190 π.Χ. ο Μάνιος Ακίλιος, μόλις πληροφορήθηκε ότι οι αιτωλικές στρατιωτικές δυνάμεις είχαν καταλάβει τις διαβάσεις του όρους Κόρακα προς τη Ναύπακτο, ώστε να αποκόψουν δικές του επιθέσεις, στράφηκε αιφνιδιαστικά προς τη Λαμία, καταλαμβάνοντας εξ απροόπτου τους υπερασπιστές της. Οι συντονισμένες και σφοδρές επιθέσεις των Ρωμαίων στην ήδη εξασθενημένη πόλη, συνέβαλαν στην πτώση της μέσα σε δύο μόλις ημέρες. Εν μέσω μιας απροσδόκητης πρωινής επίθεσης η πόλη καταλήφθηκε και λεηλατήθηκε. Η Λαμία υπέστη ολοκληρωτική καταστροφή και για αιώνες παρέμεινε σχεδόν ξεχασμένη και ανύπαρκτη. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα αρχαιολογικά ευρήματα, καθώς από τη μετέπειτα περίοδο δε σώζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οικοδομικής εγκατάστασης, ενώ δεν υπάρχουν αναφορές και στις πηγές (Δαβανέλλος, 1994: 16. Παπακωνσταντίνου, 1994: 9 – 10. Σαδικάκης, 1996: 72. Γεωργίου, 2007: 61).

Οι ρωμαϊκοί χρόνοι

Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, ορισμένα από τα θρησκευτικά κέντρα της Ελλάδας, όπως η Ήλις, οι Θεσπίες και η Φθία, ανακηρύχθηκαν ελεύθερα· αυτό κατά τη ρωμαϊκή περίοδο συνεπαγόταν ότι ήταν απαλλαγμένα από φορολογικές επιβαρύνσεις. Αποτελούσε μέρος της ρωμαϊκής πολιτικής ο σεβασμός των μεγάλων ελληνικών ιερών, στα οποία παρείχαν προνόμια αυτονομίας, ανεισφορίας και ασυλίας, ενώ παράλληλα τους πρόσφεραν δωρεές. Στη Φθιώτιδα εντοπίζονταν μερικά από τα σπουδαιότερα ελληνικά ιερά, τα οποία απολάμβαναν για το λόγο αυτό ειδικό καθεστώς. Το 67 π.Χ. η περιοχή της Φθιώτιδας βρισκόταν υπό την εξουσία του Ρωμαίου διοικητή της Μακεδονίας (Carrie, Ferrary, Scheid, 1996: 155).

Το 27 π.Χ., με τη διοικητική μεταρρύθμιση του Αυγούστου, η Λαμία ενώθηκε με τη Θεσσαλία και η νέα χώρα ονομάστηκε Φθιώτις (<http://www.e-lamia.gr/history.php>).

Θεοί και μύθοι

Μια πλειάδα θεοτήτων λατρεύτηκε σε τούτη τη γη. Πρώτος ο Δίας, ο θεϊκός προστάτης της φυλής των Αχαιών, που στην περιοχή της Λαμίας ονομαζόταν Πελασγικός ή Δωδωναίος. Σε αυτόν προσευχόταν ο Αχιλλέας στην «Ιλιάδα» (Ιλιάδα, Β', στ. 233). Ο Δίας ήταν αρχικά ο θεός των καιρικών μεταβολών. Η λατρεία του πραγματοποιούνταν σε κορυφές βουνών. Στην Άλο της Φθιώτιδας από το Δία

Λαφύστιο, αλλά και από το Δία ακραίο (του όρους Πηλίου), ζητούσαν με θυσία βροχή σε περιόδους ξηρασίας (Δαβανέλλος, 1994: 15. Παπαχατζής, 1996: 71).

Στη Λαμία λατρευόταν και ο Ποσειδώνας, όπως μαρτυρεί ναός που βρέθηκε κοντά στο χωριό Λυγαριά, αφιερωμένος στο όνομά του. Άλλωστε, η πόλη χτίστηκε από τη Λαμία, τη μυθική κόρη του ολύμπιου θεού. Άλλες θεότητες, των οποίων η λατρεία γνώρισε διάδοση στη Λαμία, ήταν ο Διόνυσος (εντοπίστηκε ναός του) και η Αφροδίτη, της οποίας ανακαλύφθηκαν δύο αγάλματα στις ανασκαφές του 1876, που χρονολογούνται από την 3η εκατονταετηρίδα π.Χ. Στην ίδια ανασκαφή ήρθαν στο φως και άλλα τρία αγάλματα, ένα από τα οποία παρίστανε τη Δήμητρα. Το 1888 εντός των ορίων της πόλης ανευρέθηκε ένα άγαλμα της θεάς Αθηνάς, το οποίο ήταν έργο του σπουδαίου γλύπτη Πραξιτέλη (Παπαναγιώτου, 1971: 24. Δαβανέλλος, 1994: 15. Παπαχατζής, 2002: 297 – 298).

Οι πιο συνήθεις αναπαραστάσεις επάνω στα νομίσματα της Λαμίας ήταν του θεού Διονύσου (το κεφάλι και τα διάφορα σύμβολά του), του Φιλοκτήτη, του Ηρακλή και του Ποσειδώνα (Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 192).

Πολλοί μύθοι είναι συνδεδεμένοι με την περιοχή της Λαμίας. Οι Τιτάνες, σύμφωνα με τη μυθολογία, υπό την αρχηγία του Κρόνου, είχαν καταλάβει την Όθρυ της Φθιώτιδος. Ο Δίας, οι αδελφοί του, Ποσειδώνας και Άδης, και οι αδελφές του, Εστία, Δήμητρα και Ήρα, είχαν οχυρωθεί στον Όλυμπο. Αυτό που επακολούθησε ήταν ένας ανελέητος μεταξύ τους πόλεμος, η Τιτανομαχία, που διήρκησε δέκα χρόνια και οδήγησε στην εκθρόνιση του Κρόνου και στην ανάληψη της διακυβέρνησης του κόσμου από το Δία και τους υπόλοιπους ολύμπιους θεούς, εγκαινιάζοντας έτσι μια νέα εποχή για την ανθρώπινη δραστηριότητα (Παπαχατζής, 1996: 97).

Ένας άλλος μύθος αναφέρει ότι γιοι του Αιακού από την Αίγινα ήταν ο Πηλέας, ο Τελαμών και ο Φώκος. Ο Πηλέας, διωγμένος από την πατρίδα του για το φόνο του τελευταίου, εγκαταστάθηκε στη θεσσαλική Φθία, όπου νυμφεύθηκε την Αντιγόνη. Αργότερα, αφού αυτοκτόνησε η πρώτη του γυναίκα, παντρεύτηκε τη νηρηίδα Θέτιδα, της οποίας ο γιος, βάσει χρησμών, θα γινόταν ανώτερος του πατέρα του. Ο μύθος αφορούσε στον Αχιλλέα, τον κατοπινό ήρωα του Τρωικού πολέμου, που έχασε τη ζωή του λίγο πριν αλωθεί το Ίλιο (Παπαναγιώτου, 1971: 24 – 25, 28 – 29. Δαβανέλλος, 1994: 47. Παπαχατζής, 1996: 146 – 147).

Σύμφωνα με τους σύγχρονους Λαμιώτες, η πατρίδα του Αχιλλέα εντοπίζεται κοντά στη σημερινή Λαμία, την αρχαία Φθία. Προστάτης των κατοίκων της στην αρχαιότητα ήταν ο Σπερχειός, από τους οποίους λατρευόταν ως θεός. Σε κάποιο

σημείο του Σπερχειού λέγεται ότι ο Αχιλλέας μαζί με τον Πάτροκλο πολέμησαν τον Πάρι, διεκδικώντας το χέρι της ωραίας Ελένης κατά την πρώτη αναμέτρηση της Ελλάδας με την Τροία. Ο Σπερχειός, ο θεός – ποταμός, εφόσον κατά τη μυθολογία οι ποταμοί ήταν παιδιά του Ωκεανού ή του Δία, υπήρξε εραστής της κόρης του Πηλέα, της Πολυδώρας. Από την ένωση αυτή γεννήθηκε ο Μενέσθιος, ένας από τους καλύτερους στρατηγούς του Αχιλλέα κατά τον Τρωικό πόλεμο (Παπαναγιώτου, 1971: 24 – 25, 28 – 29. Δαβανέλλος, 1994: 47. Παπαχατζής, 1996: 146 – 147).

Αρκετές μαρτυρίες αναφέρουν, σήμερα, ότι οι αρχαίοι Μυρμιδόνες, που αποτελούσαν το στρατό του Αχιλλέα, κατάγονταν από τη Θεσσαλική Φθία. Όσον αφορά στην ονομασία τους, αυτή περιλαμβάνει το συνθετικό μυρ - , που εντοπίζεται σε λέξεις που υποδηλώνουν φόβο, όπως Μορμώ ή μορμολύκιον που ήταν ένα τέρας, καθώς και αλλού, π.χ. στο μύρμηξ, λέξη με την οποία το εθνώνυμο αυτό συνδεόταν ανέκαθεν. Ο μύθος αναφέρει, μάλιστα, ότι ο Δίας για χάρη του Αιακού, του βασιλιά της Αίγινας, μετέτρεψε τα μυρμήγκια σε ανθρώπους (Παπαναγιώτου, 1971: 24. Paraskevaidou, 2003: 59).

Ο Δευκαλίων, τέλος, ήταν εγγονός του βασιλιά των Τιτάνων Ιαπετού και της κόρης του Ωκεανού Κλυμένης, ενώ ήταν γιος του Προμηθέα που βασανίστηκε, εξαιτίας της αγάπης του για τους ανθρώπους. Η σύζυγός του Πύρρα ήταν κόρη του Επιμηθέα και της Πανδώρας, που βασίλευαν στη Φθία. Μετά τον κατακλυσμό, που αφάνισε το ανθρώπινο γένος, γεννήθηκαν τα παιδιά τους, Έλληνας, Αμφικτύονας και Πρωτογένεια, από όπου προήλθε εκ νέου η ανθρωπότητα (Παπαναγιώτου, 1971: 22, 23).

Οι Αμφικτυονίες

Οι Θεσσαλοί καταλάμβαναν μια μεγάλη γεωγραφική έκταση, που δεν ήταν δυνατό να ελέγχεται από ένα φυλετικό κράτος. Για το λόγο αυτό, διασπάσθηκαν σε τέσσερα μικρότερα κρατίδια, τις «Τετράδες», που αντιστοιχούσαν στα τέσσερα διαμερίσματα της Θεσσαλίας, την Ιστιαιώτιδα ή Εστιαιώτιδα, τη Θεσσαλιώτιδα, την Πελασιγιώτιδα και τη Φθιώτιδα. Οι Πελασιγιώτες μετέτρεψαν σε «περιοίκους» τους τούς Περραιβούς και οι Φθιώτες τους Αχαιούς του όρους Όθρυς και των γύρω περιοχών. Στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. τα τέσσερα αυτά θεσσαλικά κράτη δημιούργησαν μια στενή συμμαχία, την αμφικτυονία, που σε καιρούς πολεμικών συγκρούσεων όριζε τη συνένωση των στρατών τους υπό κοινό στρατιωτικό αρχηγό, τον ταγό ή άρχοντα

(Σακελλαρίου, 1996: 236 – 237. Bowersock, 1996: 133- 134. Χαμιάδη – Ραμού, 1996: 309 – 311).

Σύμφωνα με τη μυθολογία, στην αρχαία πολίχνη Ανθήλη υπήρχε ναός αφιερωμένος στη θεά Δήμητρα αμφικτυονίδα, ενώ ο Αμφικτύων, ο βασιλιάς της Ανθήλης ή κατά άλλους ο Αμφικτύων, ο γιος του Δευκαλίωνα και της Πυρράς του μυθικού ζεύγους που επέζησε του κατακλυσμού, υπήρξε ο ιδρυτής της πρώτης Αμφικτυονίας (1520 π.Χ.). Εκεί ήταν η έδρα των Αμφικτυονιών, που λάμβαναν χώρα δύο φορές το χρόνο, κάθε άνοιξη και φθινόπωρο. Σε αυτή συνέρχονταν όλοι οι περίοικοι του Μαλιακού Κόλπου και της κεντρικής Ελλάδος, στέλνοντας αντιπροσώπους και προσφέροντας θυσίες στη θεά. Η σύνοδος αυτή, που προήλθε έπειτα από συγχώνευση τριών μικρότερων, των Τεμπών, της Ανθήλης και των Δελφών, αποκαλούνταν Πυλαία, διότι λάμβανε χώρα κοντά στις Θερμοπύλες (Παπαναγιώτου, 1971: 24. Δαβανέλλος, 1994: 15. Παπαχατζής, 2002: 297 – 298).

Σε αυτήν την ένωση οι νόμοι και οι στόχοι ήταν κοινοί, ενώ όλα τα μέλη είχαν τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις. Μετά την εξάπλωση της φήμης και του κύρους των Δελφών, ο θρησκευτικός και πολιτικός αυτός σύνδεσμος, που μετατράπηκε σε συνομοσπονδία όλων των Ελλήνων, μεταφέρθηκε στον ιερό χώρο του Απόλλωνα. Είναι πιθανόν αργότερα να αποκλήθηκε και Πυλαιοδελφική ή Δελφική Αμφικτυονία (Παπαναγιώτου, 1971: 24. Δαβανέλλος, 1994: 15. Παπαχατζής, 2002: 297 – 298).

Οι καταβολές του οργανισμού αυτού ανάγονται στην αρχαϊκή περίοδο. Η ετυμολογία του όρου αμφισβητείται. Στους ρωμαϊκούς χρόνους κυριαρχούσε η γραφή «αμφικτύων», ενώ ο αρχικός τύπος ήταν «αμφικτίων» (αμφί = γύρω, κτίων = κάτοικος). Ο σκοπός της δημιουργίας της αμφικτυονίας ήταν η προστασία από τους κατοίκους που ζούσαν γύρω από τα μέρη εκείνα, των ιερών της Δήμητρας στις Θερμοπύλες και του Απόλλωνα στους Δελφούς. Κατά την κλασική εποχή συμμετείχαν σε αυτή δώδεκα ελληνικά έθνη, οι Θεσσαλοί, οι Βοιωτείς, οι Δωριείς, οι Ίωνες, οι Περραιβοί, οι Δόλοπες, οι Μάγνητες, οι Λοκροί, οι Αινιάνες, οι Φθιώτες Αχαιοί, οι Μαλιείς και οι Φωκείς. Κάθε ένα διέθετε από δύο ψήφους. Ο έλεγχος της αμφικτυονίας αποτελούσε μέσο για την απόκτηση ισχύος στην Ελλάδα (Σακελλαρίου, 1996: 236 – 237. Bowersock, 1996: 133- 134).

Το 337 π.Χ. το Αμφικτυονικό Συνέδριο στην Ανθήλη αποφάσισε την αναγόρευση του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του βασιλιά των Μακεδόνων, ως «Ηγεμόνα των Ελλήνων» (Σούλιος, 2002: 35).

Η Βυζαντινή εποχή

Είναι γνωστό ότι οι κάτοικοι της Λαμίας ασπάστηκαν το Χριστιανισμό ανάμεσα στα έτη 50 και 52 μ.Χ., την εποχή που οι γείτονές τους Υπατιαίοι αποδέχονταν τη νέα θρησκεία ακούγοντας το κήρυγμα του Ευαγγελίου για πρώτη φορά από το στόμα του Αγίου Ηρωδίου, ενός από τους εβδομήντα Αποστόλους και συγγενή του Αποστόλου Παύλου. Δεν αναφέρεται, ωστόσο, πουθενά αν ο Ηρωδίου ήταν εκείνος που πρωτομύησε τους Λαμιώτες στο Χριστιανισμό ή κάποιος από τους μαθητές του. Κατά μία άλλη εκδοχή, την περίοδο της διάδοσης του Χριστιανισμού, η Λαμία αποτέλεσε το πέρασμα των Αποστόλων Παύλου και Λουκά κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους από την Κόρινθο προς τη Μακεδονία. Παρόλα αυτά, παραμένει άγνωστο πότε ακριβώς πρωτοκτίστηκε στη Λαμία χριστιανικός ναός. Από πολύ νωρίς όμως σχηματίστηκαν στη Φθιώτιδα χριστιανικές κοινότητες (Δαβανέλλος, 1994: 17. Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 49. Νάτσιος, Νάτσιου, 2003: 13 – 14.).

Οι ιστορικές μαρτυρίες και πηγές δεν προσφέρουν αρκετές πληροφορίες για την καθημερινότητα της Λαμίας. Ωστόσο, από εκκλησιαστικά έγγραφα αλλά και από τους καταλόγους των Οικουμενικών Συνόδων προκύπτουν στοιχεία για την εκκλησιαστική οργάνωση της περιοχής από τον 4^ο αι. μ.Χ. και εξής (Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 49).

Στη διοικητική διαίρεση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας επί Διοκλητιανού (284 – 305) η Λαμία, όπως και όλο το βόρειο τμήμα της Φθιώτιδας που εκτεινόταν έως τις Θερμοπύλες και την κοιλάδα του Σπερχειού υπαγόταν στη Διοίκηση της Μοισίας, από τα μέσα του 4^{ου} αι. στη Διοίκηση της Μακεδονίας και στην επαρχία της Θεσσαλίας με πρωτεύουσα τη Λάρισα, ενώ προς το τέλος της βασιλείας του Θεοδοσίου Α΄ συγκαταλεγόταν στην Υπαρχία του Ιλλυρικού, που ανήκε στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας (Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 48 – 51).

Η Λαμία αναφέρεται στα Πρακτικά της 3ης Οικουμενικής Συνόδου που πραγματοποιήθηκε στην Έφεσο το 431 και στην οποία συμμετείχε ο επίσκοπός της, Σεκουδιανός. Σύμφωνα με γραπτή μαρτυρία, το 531 ένας ιερέας της, ο Πατρίκιος, ταξίδεψε στη Ρώμη, προκειμένου να συναντήσει τον Πάπα και να του επιδώσει επιστολή του Μητροπολίτη Λάρισας, στην οποία παραπονιόταν για την καθαίρεσή του από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (Δαβανέλλος, 1994: 16 – 17. Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 49).

Στα τέλη του 5^{ου} αι. η Λαμία συγκαταλεγόταν μεταξύ των δεκαεπτά πόλεων της Θεσσαλίας, που είχε ως έδρα τη Λάρισα. Για τελευταία φορά αναφέρεται η πόλη με το όνομα Λαμία στο «Συνέκδημο» του Ιεροκλέους, κείμενο των αρχών του 6^{ου} αι. μ.Χ. (Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 48 – 51).

Το 551, την περίοδο του Ιουστινιανού, ένας σεισμός με καταστροφικές συνέπειες αφάνισε τη Λαμία και τη γύρω περιοχή, η οποία έκτοτε και για πολλούς αιώνες παράκμασε (Παπαναγιώτου, 1971: 77. Δαβανέλλος, 1994: 17).

Την εποχή του Ιουστινιανού Β', το 695, η Φθιώτιδα εντάχθηκε στο θέμα της Ελλάδας. Τον 7^ο και 8^ο αι. η εκκλησιαστική οργάνωση της περιοχής ακολουθούσε την αντίστοιχη διοικητική. Οι επισκοπές που εντοπίζονταν στα βόρεια των Θερμοπυλών ανήκαν στη Θεσσαλία, ενώ μητρόπολη ήταν η Λάρισα. Την εποχή αυτή οι ελληνικές πόλεις υπάγονταν εκκλησιαστικά στον πάπα της Ρώμης υπό τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, που αποκαλούνταν βικάριος (έξαρχος). Πριν από τα μέσα του 8^{ου} αι. πραγματοποιήθηκε η υπαγωγή τους στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης (Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 48 – 51).

Έως τον 9^ο αιώνα η Λαμία δε συμπεριλαμβανόταν σε κανένα γραπτό κείμενο, ενώ όλους αυτούς τους αιώνες (6^ο έως 9^ο αι.) υπέστη δεινά που προκλήθηκαν από την έλευση και τις εχθρικές ενέργειες βαρβαρικών φύλων, όπως των Οστρογότθων, των Σλάβων και των Βουλγάρων. Το 869 μνημονεύθηκε και πάλι, αυτή τη φορά με το όνομα Ζητούνι (Παπαναγιώτου, 1971: 77. Δαβανέλλος, 1994, σελ. 17. Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 48 – 53. Σμπυράκη – Καλαντζή, 2007: 461).

Η Φραγκοκρατία

Οι Σταυροφόροι, χρησιμοποιώντας ως άλλοθι την πρόθεσή τους να απελευθερώσουν τους Αγίους Τόπους από τους μωαμεθανούς απίστους, κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη στις 13 Απριλίου 1204. Σύντομα σύστησαν το δικό τους κράτος, επιλέγοντας για βασιλιά τους τον κόμητα της Φλάνδρας, Βαλδουίνο. Παράλληλα, μοίρασαν το Βυζαντινό Κράτος αναμεταξύ τους. Τη Στερεά Ελλάδα την παρέδωσαν στο μαρκήσιο Βονιφάτιο το Μομφερατικό, ο οποίος ίδρυσε τη Βαρωνία του Ζητουνίου, την Αυθεντία της Γραβιάς και τη Μαρκιωνία της Βοδονίτσης. Η εποπτεία ανήκε στο δομέστικο ολόκληρης της Ρωμανίας. Ο Βαλδουίνος σε μια επίδειξη γενναιοδωρίας παραχώρησε αργότερα την πόλη στο Τάγμα των Ναϊτών

(Παπαναγιώτου, 1971: 77. Δαβανέλλος, 1994: 17. Παπακωνσταντίνου, 1994: 10. Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 41. Γιαλούρη, 2007: 424).

Οι Φράγκοι εκτός από την εγκαθίδρυση μιας νέας κοσμικής εξουσίας, επιδίωξαν να επιβάλλουν και εκκλησιαστική κυριαρχία, χρησιμοποιώντας ακόμα και την παπική δύναμη. Έτσι, ο Πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ απέστειλε στις κατεκτημένες χώρες επισκόπους και ιερείς, που εκδίωξαν τους ορθόδοξους ιερείς και συνέβαλαν καθοριστικά στην υπερίσχυση της Καθολικής Εκκλησίας (Σμπυράκη – Καλαντζή, 2007: 462).

Οι επιπτώσεις της Φραγκοκρατίας σε ολόκληρη την Ελλάδα ήταν συντριπτικές και ούτε η Ζαρατορία (Λαμία) δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Η Λαμία μετατράπηκε σε πεδίο τρομερών συγκρούσεων ανάμεσα στους Φράγκους και τους Βυζαντινούς. Το 1215 ο Θεόδωρος Άγγελος Δούκας Κομνηνός διαδέχθηκε στην εξουσία τον ετεροθαλή αδερφό του Μιχαήλ της Ηπείρου. Ο νέος διοικητής επιθυμούσε να μην κυβερνά απλά μια βυζαντινή επαρχία, αλλά στόχευε στην ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης (Παπαναγιώτου, 1971: 77. Δαβανέλλος, 1994: 17. Παπακωνσταντίνου, 1994: 10. Μαλτζέζου, 1996: 255 – 256. Nicol, 1996: 83).

Το 1218 ο Θεόδωρος, που αναγνωριζόταν ήδη από το 1217 ως ο κυριότερος αντίπαλος της λατινικής αυτοκρατορίας, ως ένας από τους βασικότερους διεκδικητές της αρχηγίας των Ελλήνων στον αγώνα τους κατά των Λατίνων, αλλά και ως ο κύριος διεκδικητής του αυτοκρατορικού θρόνου, μετά τη νίκη του και το θάνατο του αντιπάλου του, του Λατίνου αυτοκράτορα Πέτρου de Courtenay το 1217 σε ενέδρα στα βουνά της Αλβανίας, επιθυμούσε να απελευθερώσει τις ελληνικές περιοχές από τους Λατίνους και τους Βούλγαρους. Το 1218, λοιπόν, ξεκίνησε εκστρατείες στη Θεσσαλία και κατόπιν στη Θεσσαλονίκη. Πρώτα κατέλαβε το Κάστρο του Ζητούνιου και την πόλη των Νέων Πατρών (Υπάτη) στα νότια της Λάρισας και έφτασε βορειότερα έως τον Πλαταμώνα, ένα παραλιακό φρούριο και την ενδοχώρα (Σέρβια) διώχνοντας τις λομβαρδικές φρουρές. Έτσι, έληξε η βραχύχρονη φραγκοκρατία της Θεσσαλίας και όλη η περιοχή από την πόλη των Νέων Πατρών έως τα νότια σύνορα της Μακεδονίας περιήλθε και πάλι στον έλεγχο των Ελλήνων (Δαβανέλλος, 1994: 17. Nicol, 1996: 83. Γιαλούρη, 2007: 424).

Στα τέλη του 13^{ου} αι. μ.Χ. η οικογένεια των ντε λα Ρος επέκτεινε την εξουσία της στη Θεσσαλία και την Αχαΐα. Το 1275 ο γάμος του Γουλιέλμου ντε λα Ρος και της Ελένης Κομνηνής Δούκαινας, κόρης του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Άγγελου

Κομνηνού ή κατά άλλους του Δεσπότη της Ηπείρου, Θεόδωρου Κομνηνού Δούκα, επισφράγισε (μεταξύ των ετών 1280 – 1287) τις κατακτήσεις του νέου δούκα της Αθήνας, προσθέτοντας στα φέουδά του ως προικώες πόλεις τη Γραβιά, το Σιδηρόκαστρο (Ηράκλεια), το Γαρδίκι (Πελασγία) και το Ζητούνι (Λαμία). Το 1303 οι άρχοντες της Θεσσαλίας ανέθεσαν τη διοίκηση της χώρας τους στον Γκυ, προκειμένου ο Φράγκος ηγεμόνας να τους προστατεύσει από τις επεκτατικές τάσεις των δεσποτών της Ηπείρου. Ο Γκυ, μάλιστα, πήρε τον όρκο πίστης των φεουδαρχών του Δουκάτου στο Κάστρο του Ζητουνίου. Το 1311 το Ζητούνι πέρασε σε καταλανικά χέρια, υποτάχθηκε δηλαδή στην Καταλανική Εταιρεία που τότε εξουσιαζόταν, όπως πιστεύεται, από το Γενικό Βικάριο του Καταλανικού Δουκάτου των Αθηνών, τον Αλφόνσο Φαδρίγ ή Φρειδερίκο. Κατά τη διάρκεια της εξουσίας των Καταλανών, που κράτησε 70 χρόνια, η πόλη αναφερόταν ως «Castro» ή «Castrī Citonīs» (Παπαναγιώτου, 1971: 77. Σφηκόπουλος, 1981: 133. Δαβανέλλος, 1994: 17. Παπακωνσταντίνου, 1994: 10. Μαλτέζου, 1996: 255 – 256).

Οι επιγαμίες με πολιτικές σκοπιμότητες επαναλήφθηκαν το 1316, όταν ο νόθος γιος του βασιλιά των Καταλανών Φρειδερίκου, Ντον Αλφόνσο Φαδρίγ, παντρεύτηκε την κόρη του Βονιφάτιου της Καρύστου. Το 1319 ο Don Alfonso Fadrique, γενικός επίτροπος του νέου δούκα Φρειδερίκου Β', βασιλιά της Σικελίας, κατέλαβε το δουκάτο των Νέων Πατρών, το Σιδηρόκαστρο, το Λιδωρίκι, το Δομοκό, τα Φάρσαλα, το Γαρδίκι, τα Σάλωνα και τη Λαμία. Ο ελληνικός πληθυσμός αγόγγυστα ανέχθηκε τη νέα εξουσία. Ήταν ανίκανος πλέον να αντισταθεί και παρακολουθούσε παθητικά κάθε μεταβολή στην εύθραυστη πολιτική κατάσταση, που καμία βελτίωση ή διαφορά δεν προοιωνίζε σε σχέση με την προηγούμενη (Δαβανέλλος, 1994: 17. Μαλτέζου, 1996: 255 – 256).

Η στέρηση περιουσιακών τίτλων και η ανακήρυξη της Νέας Πάτρας, της Υπάτης, ως πρωτεύουσας της περιοχής με επισκοπική έδρα ήταν μερικά μόνο από τα γεγονότα, που συνέβαλαν στην αποδυνάμωση της Λαμίας και στη μετατροπή της σε μια πόλη ασήμαντη, σε ένα απλό φέουδο του αφέντη και δυνάστη Αλφόνσου Φαδρίγ ή Φρειδερίκου. Ο θάνατος του Καταλανού ηγεμόνα γέμισε με ελπίδες τους κατοίκους, που άρχισαν να προσβλέπουν στην απελευθέρωσή τους. Ο διάδοχος, ωστόσο, του δυνάστη, ο γιος του Πέτρος, αποδείχτηκε φοβερότερος του πατέρα του. Το 1356 ανέλαβε την εξουσία ο νεότερος αδελφός, Ιάκωβος Φαδρίγος και το 1367 ο γιος του, Αλφόνσος Λουδοβίκος Φαδρίγος, που ήταν συγχρόνως κόμης των Σαλώνων

και αυθέντης της Λαμίας. Εκτός αυτών, ανάμεσα στα 1320 και 1365, οι Αλβανοί άρχισαν να αντιμάχονται τους Καταλανούς και να λεηλατούν τη Λαμία, την οποία γύρω στα 1365 πιθανόν να κυρίεψαν (Δαβανέλλος, 1994: 17 – 18).

Εικ. 4: Το οικόσημο της οικογένειας των ντε λα Ρος που κυριάρχησαν στη Λαμία (Σφηκόπουλος, 1981: 21).

Εικ. 5: Το οικόσημο της οικογένειας των Φαδριγ ή Φρειδερίκων που εξουσίασαν τη Λαμία (Σφηκόπουλος, 1981: 21).

Πιν. 1: Συνοπτικά, συντάσσοντας έναν κατάλογο - πίνακα με τους αφέντες της Λαμίας συναντούμε διαδοχικά τους εξής:

1. Οι Ναΐτες Ιππότες, το 1205.
2. Ο Θεόδωρος Άγγελος Δούκας Κομνηνός, το 1223.
3. Ο Μιχαήλ ΙΙ Άγγελος Δούκας Κομνηνός, το 1237.

4. Ο Ιωάννης Ι Άγγελος Δούκας Κομνηνός, ο νόθος, το 1271.
5. Ο Γουλιέλμος ντε Λα Ρός, το 1275.
6. Ο Βονιφάτιος ντα Βερόνα, το 1287.
7. Ο Βάλτερ Ι ντε Μπριέν, το 1303 – 1311.
8. Ο Ιωάννης ΙΙ Άγγελος Δούκας Κομνηνός, το 1311 – 1319.
9. Ο Αλφόνσος Φρειδερίκος (Φαδρίγ) ο Αραγωνικός, το 1319 – 1338.
10. Ο Βονιφάτιος Φρειδερίκος (Φαδρίγ) Πέτρος Φαδρίγ, το 1338 – 1355.
11. Ο Ιάκωβος Φρειδερίκος (Φαδρίγ), το 1355 - .
12. Ο Λουδοβίκος Φρειδερίκος (Φαδρίγ), το 1375.
13. Η Μαρία Φαδρίγ, το 1381.
14. Οι Τούρκοι, το 1394.
15. Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος, το 1403 (Σφηκόπουλος, 1981: 18).

Η Τουρκοκρατία

Στα 1393 το Ζητούνι καταλαμβάνεται για πρώτη φορά από τους Οθωμανούς του Βαγιαζίτ Α΄, που νίκησαν τους Καταλανούς. Κατά την άποψη άλλων μελετητών, οι Τούρκοι προσκλήθηκαν στην κατάληψη της Λαμίας από τον Επίσκοπο Ζητουνίου Σάββα. Το 1402 η πόλη κατελήφθη από το Δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρο Παλαιολόγο. Το 1423 όμως περιήλθε και πάλι στους Τούρκους, που αγωνίστηκαν ενάντια στον Καντακουζηνό το Στραβομύτη και τους άντρες του. Οι Οθωμανοί διατήρησαν την κυριαρχία της έως το 1444, οπότε και περιέπεσε στην κατοχή των Βυζαντινών του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου μέχρι το 1446. Στη συνέχεια, κατακτήθηκε από τους Τούρκους. Η Τουρκοκρατία διήρκεσε 387 χρόνια, μέχρι το 1833, οπότε και η Λαμία παραδόθηκε στον ελληνικό στρατό (Σφηκόπουλος, 1981: 134. Δαβανέλλος, 1994: 17 – 18. Παπακωνσταντίνου, 1994: 10. Κακαβάς, 2008: 98).

Η Λαμία μετατράπηκε στην πρωτεύουσα του καζά (δήμος) Ζητουνίου, καθώς και σε έδρα σούμπαση (διοικητής του καζά) ή βοεβόδα (σούμπασης). Αρχικά ανήκε στο σαντζάκι (Νομός) των Τρικάλων (1466/67) και κατόπιν σε αυτό του Ευρίπου, που με τη σειρά του υπαγόταν στο εγιαλέτι (περιφέρεια) της Ρούμελης. Τέλος, από το 1533 και εξής ο καζάς Ζητουνίου τέθηκε υπό την εξουσία του εγιαλετίου των Νήσων (Παπαναγιώτου, 1971: 78. Κακαβάς, 2008: 98).

Κατά την Τουρκοκρατία, σημειώθηκε κίνηση του ελληνικού πληθυσμιακού στοιχείου προς ασφαλή μέρη του εσωτερικού και σε όλες σχεδόν τις περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας, έχοντας ως αποτέλεσμα τη διαταραχή της φυσιολογικής κατανομής του πληθυσμού και τη δημιουργία νέων οικισμών σε απόκεντρες και σχετικά ασφαλείς περιοχές της ελληνικής υπαίθρου. Πολλά από τα παλαιά ακμαία κέντρα έφθιναν και εξαφανίζονταν βαθμιαία. Μεγάλες χερσόνησοι καταφύγια αποτελούσαν η οροσειρά των Αγράφων, που είχε οριστεί ως ελεύθερη ζώνη βάσει της συνθήκης του Ταμασίου του 1525 και αυτή της Θεσσαλομαγνησίας, περιλαμβάνοντας το Πήλιο και φτάνοντας έως το Μαυροβούνι. Οι περιοχές λειτούργησαν ως ασφαλή άσυλα των κατοίκων κοντινών περιοχών, κυρίως της Φθιώτιδας και της Εύβοιας (Βακαλόπουλος, 1996: 72. Ζήσης, 2005: 148).

Το Ζητούνι αποτέλεσε, καθόλη την οθωμανική περίοδο, έδρα καδή (ιεροδικαστής) και μουφτή (ιερομονολόγος ή θεολόγος) (Κακαβάς, 2008: 98).

Το 1506 τα κτήματα του Ζητουνίου, όπως όριζε το οθωμανικό κατάστιχο, υπάγονταν στη δικαιοδοσία του Χαλίλ ή Χαλίμ Μπέη. Μεταξύ των ετών 1526 – 1528 η γη αυτή αποτελούσε τμήμα του χας (δημόσιες γαίες) του Μουσταφά Πασά και από το 1539 ανήκε στο χας του Σουλεϊμάν Πασά. Κατά τον 16^ο αιώνα οι φόροι από τις αλυκές και τα λιμάνια του καζά συμπεριλαμβάνονταν στα χάσια του Σουλτάνου. Το 1668 οι ίδιες γαίες ανήκαν στο χας της βαλιντέ σουλτάνας (Κακαβάς, 2008: 98).

Την εποχή του Σουλτάνου Σουλεϊμάν Α΄ (1520 – 1566) ο κανουνναμές (ένα κανονιστικό κείμενο) του καζά του Ζητουνίου, περιείχε ρυθμίσεις για τη συγκεκριμένη περιοχή, που αποσκοπούσαν στην ένταξη της Φθιώτιδας στο διοικητικό μηχανισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το κείμενο αυτό περιλάμβανε τις φορολογικές υποχρεώσεις προς τους τιμαριούχους των υπηκόων των Οθωμανών, καθώς και τα ζητήματα εκείνα που ανέλυαν τις σχέσεις των υποτελών με την κεντρική εξουσία αλλά και με τους κατά τόπους εκπροσώπους της. Οι φόροι χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες, σε εκείνους που καταβάλλονταν σε είδος και σε εκείνους που ήταν πληρωτέοι με χρηματικό αντάλλαγμα. Ορισμένοι από αυτούς ήταν οι έγγειοι φόροι (resm – i cift), το δικαίωμα βοσκής (resm – i otluk), ο φόρος αρραβώνων (resm – i aruz), ο φόρος για τους μύλους (resm – i asyab) κ.ά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αναφορά στις οικονομικές δραστηριότητες, που ήταν κυρίως αγροτικού και κτηνοτροφικού χαρακτήρα (Καραχρήστος, 2002: 38 – 41).

Στις σελίδες του κανουνναμέ διευκρινίζεται ότι οι ρυθμίσεις αυτές αφορούσαν στο σύνολο των ραγιαδών (raaya), των υπηκόων δηλαδή του οθωμανικού κράτους, με μοναδική διάκριση μεταξύ τους την κοινωνική τους κατάσταση, το θρήσκευμα, τον τόπο κατοικίας ή την παροχή υπηρεσιών προς την αυτοκρατορία. Οι πηγές αυτές προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για τη διοικητική και φορολογική οργάνωση των Οθωμανών, για την ένταξη των διαφόρων θρησκευτικών, επαγγελματικών κλπ. ομάδων στους κρατικούς μηχανισμούς του τουρκικού κράτους, καθώς και τη διερεύνηση των μεταξύ τους σχέσεων. Τέλος, αναφέρεται και στο πανηγύρι που λειτουργούσε στο Ζητούνι (Καραχρήστος, 2002: 38 - 41).

Επί εποχής Σελίμ του Β' (1566-1574) το Ζητούνι αποτελούσε Βιλαέτι (διοικητική περιφέρεια), εφόσον εξουσιάζονταν από γενικό διοικητή και καδή (Δαβανέλλος, 1994: 18).

Γύρω στα 1700 στην ιεραρχική τάξη των υπαγομένων στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως Μητροπόλεων, Επισκοπών και Αρχιεπισκοπών αναφέρεται ότι στη Μητρόπολη της Λαρίσης συμπεριλαμβανόταν η Επισκοπή Ζητουνίου. Ο περιηγητής William Martin Leake (1805), από την πλευρά του, αναφέρει ότι το Ζητούνι απαντάται στις επισκοπές της επαρχίας Λαρίσης ήδη από τον 9^ο αιώνα μ.Χ. (Πατρινέλης, 1996: 104. Κουλτούκη, 2002: 173. Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 31, 61. Κακαβάς, 2008: 98).

Οι περιηγητές που διάβηκαν την πόλη της Λαμίας, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν ο Γάλλος Paul Lucas (1706) και ο Ζισερό Ντε Σεν Ντενίς (1828), μαρτυρούν τα δεινά και τις δυστυχίες που υπέστη από τις αντεκδικήσεις των Τούρκων στις διάφορες εξεγέρσεις των Στερεοελλαδιτών αλλά και των άλλων ελληνικών πληθυσμών. Ο Γάλλος καπουκίνος Ρομπέρ Ντρο (1674) στο ταξίδι του από την Κωνσταντινούπολη στην Αθήνα, αναφέρει ότι εκείνη την εποχή το Ζητούνι ήταν μια μικρή, αλλά σχεδόν κατεστραμμένη πόλη (Παπαναγιώτου, 1971: 78. Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 14, 33).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των δοκιμασιών, που πέρασαν οι Έλληνες και ειδικά οι Λαμιώτες κατά την Τουρκοκρατία, αποτελεί το 1711 η δολοφονία εντός του ναού, την ώρα της τέλεσης της Θείας Λειτουργίας, του Αρχιερέως των Νέων Πατρών (Υπάτης), ως αντίποινα των Τούρκων (Παπαναγιώτου, 1971: 78).

Το Ζητούνι θεωρούνταν εξαιρετικά ανθυγιεινό εκείνα τα χρόνια, ιδιαίτερα κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, λόγω των λοιμωδών αναθυμιάσεων που

προέρχονταν από τα γειτονικά έλη και τους ορυζώνες. Οι κάτοικοί του βασανίζονταν συχνά από πυρετούς (Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 45).

Με την πάροδο του χρόνου, ωστόσο, το Ζητούνι αποτέλεσε στρατιωτικό, πολιτικό και εμπορικό σταθμό. Η οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη της πόλης οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στα φορολογικά και δικαστικά προνόμια που της είχαν παραχωρηθεί (Δαβανέλλος, 1994: 18. Κακαβάς, 2008: 98).

Ως στρατιωτικό κέντρο συντηρούσε αξιόλογο αριθμό στρατιωτών, που άγγιζε τους 5.000 με 10.000 άντρες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τον εξαναγκασμό των κατοίκων σε ανεύρεση τροφής και στέγης για ανθρώπους και ζώα, καθώς και στην εκτέλεση εξευτελιστικών αγγαρειών. Οι προαναφερθείσες ενέργειες των κοτζαμπάσηδων και όχι μόνο, εξανάγκασαν τους Ζητουνιάτες να γίνουν κλέφτες και αρματωλοί, παρά το γεγονός ότι εκείνη την εποχή οι κάτοικοι της πόλης δεν ήταν παρά ένα συνονθύλευμα λαών και φυλών. Στην πλειοψηφία του ο πληθυσμός του Ζητουνίου ήταν χριστιανικός, αλλά ένα μεγάλο μέρος του αποτελούσαν οι Οθωμανοί. Εξαιρετικά αξιοσημείωτη ήταν και η παρουσία αρκετών οικογενειών Εβραίων, Αρμενίων, Λατίνων και Γύφτων (Δαβανέλλος, 1994: 18. Κακαβάς, 2008: 98).

Η εσωτερική αγορά λειτουργούσε κυρίως με τα προϊόντα που παράγονταν στην ίδια τη χώρα. Το εμπόριο των αγαθών της λαμιακής γης πραγματοποιούνταν από τους χριστιανούς κατοίκους του καζά του Ζητουνίου. Τα εμπορεύσιμα αγαθά του Ζητουνίου ήταν το ρύζι, το σιτάρι, ο καπνός, το βαμβάκι και το μετάξι. Τα εισαγόμενα είδη περνούσαν στη Λαμία και στη συνέχεια ανακατανέμονταν. Ο κύριος αγωγός του εμπορίου φαίνεται ότι ήταν τα εμπορικά πανηγύρια, που πρόσφεραν τη δυνατότητα της περιοδικής προσφοράς μεγάλης ποικιλίας εμπορευμάτων και, συνακόλουθα, της κατανομής τους μέσω των πρματευτάδων σε όλα τα σημεία της ενδοχώρας. Ανάμεσα στα σημαντικότερα εμπορικά πανηγύρια του 18^{ου} αιώνα συγκαταλεγόταν και εκείνο του Ζητουνίου, το οποίο, σύμφωνα με το Γάλλο πρόξενο Ζαν Ζηρώ (1673 – 1674), αποτελούσε ένα από τα τρία φημισμένα παζάρια της Ελλάδας μέσα στο μήνα Μάρτη, μαζί με του Μοσκολουριού Λαρίσης και της Ελασσόνας. Λάμβανε χώρα το Φεβρουάριο, το Μάρτιο ή τον Αύγουστο, γεγονός που υποδήλωνε τις αντίστοιχες μεταβολές στο περιφερειακό εμπόριο, αλλά και μια ανακατάταξη στη διακίνηση (Ασδραχάς, 1996: 172 – 173. Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 18, 23 – 24, 30 – 31. Κακαβάς, 2008: 98).

Καθ' όλη τη διάρκεια των τεσσάρων αιώνων σκλαβιάς, οι συνθήκες διαβίωσης και η καθημερινότητα των ραγιάδων ήταν εξαντλητικές. Ο πόθος, ωστόσο,

της αποτίναξης του τουρκικού ζυγού έφλεγε την ψυχή των Λαμιωτών, όπως και κάθε Έλληνα. Τη θέρμη της συντηρούσαν οι στίχοι του Ρήγα Φεραίου, η Φιλική Εταιρεία, αλλά και η αποστασία του Αλή Πασά (Δαβανέλλος, 1994, σελ. 18).

Η Λαμία στην Επανάσταση του 1821

Το τρίτο δεκαήμερο του Μαρτίου (24 – 31) του 1821 η ανατολική Στερεά επαναστάτησε. Οι αρματωλοί της περιοχής αυτής ήταν μνημένοι στη Φιλική Εταιρεία και πάντα επιδείκνυαν την προθυμία τους για συμμετοχή στον Αγώνα (Αλλαμανή, 1996: 70, 96).

Ωστόσο, οι συνθήκες δεν ήταν ευνοϊκές για την επιτυχία του ξεσηκωμού, καθώς τα τετρακόσια χρόνια σκλαβιάς είχαν αποδεκατίσει και εξαθλιώσει τον πληθυσμό της Στερεάς Ελλάδας και η κοινοτική της διοίκηση δεν ήταν ισχυρή ούτε απολάμβανε τέτοιων προνομίων, ώστε οι πρόκριτοι να είναι σε θέση να προστατέψουν τους Έλληνες. Στην περιοχή υπήρχαν πολλά φρούρια που προστατεύονταν από μεγάλο αριθμό στρατού, που μπορούσε ανά πάσα στιγμή να ενισχυθεί από τις τουρκικές βάσεις που έδρευαν σε γειτονικές περιοχές (Αλλαμανή, 1996: 96).

Οι άσχημες συνθήκες, όμως, αντισταθμίζονταν από δύο σημαντικούς παράγοντες. Ο πρώτος είχε να κάνει με την ισχυρή αρματωλική και κλέφτικη παράδοση όλης της Ρούμελης. Οι κλέφτες και οι αρματωλοί ήταν μεν ολιγάριθμοι αλλά έμπειροι μαχητές. Οι αρχηγοί τους είχαν υπηρετήσει στο στρατό του Αλή Πασά, του οποίου είχαν διατελέσει σωματοφύλακες (τζοχανταραίοι). Πολλοί όντας μνημένοι στη Φιλική Εταιρεία, εγκατέλειψαν τον Αλή Πασά και επέστρεψαν στις επαρχίες τους, προκειμένου να προετοιμαστούν για την Επανάσταση. Κατά δεύτερον, η Ανατολική Στερεά Ελλάδα διέθετε σημαντικούς οπλαρχηγούς, όπως ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, ο Αθανάσιος Διάκος, ο Δήμος Σκαλτσάς, ο Πανουργιάς, ο Βασίλης Μπούσγος, ο Δυοβουνιώτης κ.ά. (Αλλαμανή, 1996: 96).

Έτσι μόλις η Επανάσταση ξέσπασε στην Πελοπόννησο, η Ρούμελη αγνοώντας τον κίνδυνο και τις απειλές, δεν ολιγόρησε, παρά μόνο περίμενε την κατάλληλη στιγμή (Δαβανέλλος, 1994: 18).

Στις αρχές Απριλίου του 1821 ολόκληρη η ανατολική Στερεά Ελλάδα ήταν επαναστατημένη. Στις 22/23 του ίδιου μήνα έλαβε χώρα η μάχη της Αλαμάνας. Ο Αθανάσιος Διάκος με τον στρατό του και τα δύο πρωτοπαλικάρα του, Καλύβα και

Μπακογιάννη, ανέλαβαν την υπεράσπιση της γέφυρας (Διαμαντούρου, 1996: 108 – 109).

Ο Διάκος με μερικούς άντρες του οχυρώθηκε στη μονή της Δαμάστας που δέσποζε στη ράχη, ενώ οι υπόλοιποι φύλαγαν το γιοφύρι. Αντίπαλοί τους ήταν ο Ομέρ Βρυώνης που κατέφτανε από το Λιανοκλάδι και ο Κιοσέ Μεχμέτ που ερχόταν από τη Λαμία. Η μάχη είχε δυσάρεστη κατάληξη για τους Έλληνες και οι υπερασπιστές της Αλαμάνας βγήκαν ηττημένοι παρά την ηρωική τους αντίσταση (Διαμαντούρου, 1996: 108 – 109).

Ο Διάκος, αν και παρακινήθηκε από τους άντρες του να απομακρυνθεί για να γλιτώσει, παρέμεινε στο πεδίο της μάχης, τραυματίστηκε στον ώμο και συνελήφθη από πέντε Αλβανούς. Όλοι οι υπόλοιποι αγωνιστές είχαν χάσει τη ζωή τους (Διαμαντούρου, 1996: 108 – 109).

Ο Διάκος μεταφέρθηκε δέσμιος στη Λαμία στο σεράι του Χαλήλ μπέη. Εκεί εξέπληξε τους δύο πασάδες με το απaráμιλλο θάρρος και τη γενναιότητά του. Ο Ομέρ Βρυώνης εντυπωσιασμένος από τον Έλληνα οπλαρχηγό θέλησε να τον πάρει στην υπηρεσία του, όμως, ο Διάκος αρνήθηκε κατηγορηματικά. Το ίδιο περήφανα αντιμετώπισε και τον φριχτό του θάνατο με ανασκολοπισμό, αφήνοντας ένα δυσαναπλήρωτο κενό στην πατρίδα, που έτσι στερήθηκε πρόωρα έναν αρχηγό με εξαιρετες ηγετικές ικανότητες (Διαμαντούρου, 1996: 108 – 109. Μακρής, 2002: 143. Θεοδώρου, 2005: 71).

Διακόσιοι Έλληνες έχασαν τη ζωή τους στη μάχη της Αλαμάνας και οι δύο Οθωμανοί πασάδες ήταν πλέον ελεύθεροι να περάσουν στη Βοιωτία και από εκεί στην Πελοπόννησο (Διαμαντούρου, 1996: 108 – 109).

Το Ζητούνι κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης αποτέλεσε ορμητήριο των Τούρκων, που ξεχύνονταν από το Κάστρο του εναντίον των επαναστατημένων Ελλήνων της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας (Παπαναγιώτου, 1971: 78. Δαβανέλλος, 1994: 18. Σφυρόερας, 1996: 266. Κακαβάς, 2008, 101).

Εικ. 6: Η Λαμία (Ζητούνι). Απεικόνιση της πόλης κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ι', 1996: 266).

Το νεοελληνικό κράτος

Το 1832, μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια και ύστερα από ένα μακρύ διπλωματικό αγώνα ανάμεσα στην Τουρκία και την Ελλάδα για την οριοθέτηση των συνόρων, η πόλη της Λαμίας βρέθηκε εντός του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, αποχτώντας την ελευθερία της, όπως όριζε το Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 18/30^{ης} Αυγούστου. Το Βασιλικό Διάταγμα που εκδόθηκε στις 10 Φεβρουαρίου 1833 όριζε την παραλαβή του μέχρι πρότινος τουρκοκρατούμενου Φρουρίου από τις Ελληνικές Αρχές, γεγονός που πραγματοποιήθηκε στις 28 Μάρτη 1833. Τρία χρόνια αργότερα το Ζητούνι απέκτησε και επίσημα το αρχαίο του όνομα, Λαμία. Με το Νόμο της 20^{ης} Ιουνίου 1836 έγινε η πρωτεύουσα της Διοικήσεως Φθιώτιδος (Παπαναγιώτου, 1971: 77 – 79. Δαβανέλλος, 1994: 17 – 18. Δεσποτόπουλος, 1996: 577. Πετρόπουλος, Κουμαριανού, 1996: 23).

Το 1833 το Ζητούνι, που ταυτιζόταν με ένα τμήμα της σημερινής επαρχίας της Φθιώτιδας, απελευθερώθηκε από την τουρκική κατοχή, περιλαμβάνοντας στο σύνολό του σαράντα εννιά χωριά. Τριάντα επτά από αυτά αποτελούσαν τσιφλίκια Τούρκων μπέηδων και αγάδων και κατοικούνταν από τριάντα εννιά ελληνικές οικογένειες. Τα δώδεκα ήταν κεφαλοχώρια, δηλαδή χωριά ορεινά και άγονα, που είχαν αφήσει αδιάφορους τους Οθωμανούς και για το λόγο αυτό κατοικούνταν από μικρούς ιδιοκτήτες, που ήταν ελεύθεροι καλλιεργητές. Σε αυτά αριθμούνταν εξήντα τέσσερις ελληνικές οικογένειες (Μακρής, 2002: 141, 148. Θεοδώρου, 2005: 70).

Μετά την απελευθέρωση, στην πόλη υπήρχαν μόνο είκοσι τέσσερις γηγενείς ελληνικές οικογένειες και σύντομα εγκαταστάθηκαν σε αυτή πολλοί Έλληνες από άλλες περιοχές, όπως οι οικογένειες Τσάλη, Μουστάκα, Έμπρακτου, Φαρδή και Κρίτσα, οι οποίοι έφεραν τα δικά τους ήθη, έθιμα, συνήθειες και προτιμήσεις και τα οποία προστέθηκαν σε εκείνα των ντόπιων. Ένα τυπικό νοικοκυριό της εποχής απαρτιζόταν από έπιπλα, οικιακά σκεύη, είδη ένδυσης, υπόδησης και καλλωπισμού, στρωσίδια, σκεπάσματα, εργαλεία κλπ., που ήταν ενδεικτικά του τρόπου ζωής, του πνευματικού επιπέδου και της οικονομικής κατάστασης της τότε κοινωνίας, όπου ανθούσε η τοπική βιοτεχνία, π.χ. του καπνού, της κλωστοϋφαντουργίας, της μεταξουργίας κ.ά., η αγροτική καλλιέργεια, η κτηνοτροφία και το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο. Τα ανώτερα και κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα αποτελούσαν οι μεγαλοϊδιοκτήτες, οι στρατιωτικοί και οι κρατικοί υπάλληλοι (Γιαννακοπούλου – Γάκη, 2002: 226 – 227).

Δύο ήταν τα χαρακτηριστικά στοιχεία της Λαμίας μετά την απελευθέρωση. Το πρώτο ήταν ότι το μεγαλύτερο μέρος της δεν απελευθερώθηκε με τα όπλα και τους επαναστατικούς αγώνες, αλλά πουλήθηκε από τους Τούρκους, χάρη στο Πρωτόκολλο του Λονδίνου στις 3/02/1830 και το Πρωτόκολλο του Λονδίνου στις 14-26/09/1831 που διακήρυσσαν την πολιτική ανεξαρτησία της Ελλάδας. Το δεύτερο χαρακτηριστικό στοιχείο ήταν το γεγονός ότι μέχρι το 1881 η πόλη αποτελούσε παραμεθόριο περιοχή του ελληνικού κράτους (Δεσποτόπουλος, 1996: 537 – 538. Δεσποτόπουλος, 1996: 562 – 563. Δεσποτόπουλος, 1996: 577. Σταυρόπουλος, 2002: 233. Θεοδώρου, 2005: 70).

Μετά την απελευθέρωση, οι Τούρκοι τσιφλικάδες άρχισαν να πουλάνε και να εκποιούν τις ιδιοκτησίες τους ή και περιουσίες που δεν τους ανήκαν. Οι Έλληνες, όμως, δε διέθεταν τα κεφάλαια, για να αποκτήσουν τη γη που θεωρούσαν ότι τη δικαιούνταν, δουλεύοντας σε αυτή για χρόνια ως κολίγοι. Για το λόγο αυτό, κατέφυγαν σε εύπορους Έλληνες της διασποράς ή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (Μακρής, 2002: 141. Θεοδώρου, 2005: 70).

Ως αποτέλεσμα, τα κτήματα αγοράστηκαν από οικονομικά εύρωστους Έλληνες των παροικιών ή και των τουρκοκρατούμενων περιοχών. Με τον τρόπο αυτό, σχηματίστηκε η τάξη των μεγαλοϊδιοκτητών, η οποία μιμούνταν τα αστικά ήθη, ενώ οι εθνικές γαίες δε μοιράστηκαν στους ακτήμονες. Επομένως, ένα κοινωνικό πρόβλημα παρέμεινε άλυτο και η παραγωγή και η φορολογία δεν απέδωσαν με τον

τρόπο που θα μπορούσαν διαφορετικά (Μακρής, 2002: 141 – 142. Σταυρόπουλος, 2002: 233. Θεοδώρου, 2005: 70).

Η κατάσταση για τους φτωχούς αγωνιστές ελάχιστα άλλαξε μετά την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού. Παρέμειναν κολίγοι και σε καθεστώς σχεδόν δουλοπαροικίας, με μόνη διαφορά ότι τώρα βρίσκονταν υπό τη δούλεψη των συμπατριωτών τους. Δεν ήταν λίγες οι φορές που παρατηρήθηκαν φαινόμενα δολοπλοκιών, χρηματισμού, διαπραγματεύσεων, αμφισβητήσεων των ιδιοκτησιακών καθεστώτων, πωλήσεων εις διπλούν ή εξαπατήσεων εκατέρωθεν, καθώς οι Τούρκοι εγκατεστημένοι στην κοντινή Λάρισα για να βρίσκονται πλησίον της περιουσίας τους, πουλούσαν τα τσιφλίκια τους οι ίδιοι ή διά αντιπροσώπων συνήθως περισσότερες από μία φορές. Για τη διευθέτηση των διενέξεων αυτών συγκροτήθηκε επιτροπή αποτελούμενη από Έλληνες και Τούρκους δικαστές που συνεδρίαζε από το 1833 έως το 1870 (Μακρής, 2002: 141 – 142. Σταυρόπουλος, 2002: 233).

Το γεγονός ότι η Λαμία αποτελούσε για χρόνια το βόρειο σύνορο της Ελλάδας, προκαλούσε στην πόλη δυσχέρειες και προβλήματα. Οι εμπορικοί δρόμοι προς βορά ήταν αποκομμένοι και οι συναλλαγές με τη γειτονική Θεσσαλία διεξάγονταν δύσκολα. Την ίδια στιγμή, η κατάσταση αυτή συνέβαλε στην ανάπτυξη της ληστείας, που ταλάνισε την ελληνική ύπαιθρο για μεγάλη χρονική περίοδο, από το 1833 έως και το 1881 περίπου, δημιουργώντας εσωτερικά και διακρατικά προβλήματα στην Ελλάδα, ενώ έθεσε σε κίνδυνο την ενότητα αλλά και την ύπαρξη του ίδιου του κράτους (Σταυρόπουλος, 2002: 233. Νάτσιου, 2007: 464. Καλοδήμος, 2007: 468).

Το ζήτημα αυτό απασχόλησε ιδιαίτερα την Ελλάδα και την Τουρκία κατά τα χρόνια μετά την Επανάσταση. Η εξάπλωση του φαινομένου της ληστείας στη Στερεά συνάδει τόσο με την εδαφική ρύθμιση του ελληνικού ζητήματος όσο και με την οργάνωση του κράτους. Εμφανίστηκε και επί κυβερνήσεως Καποδίστρια. Ωστόσο, έλαβε δραματικές διαστάσεις μετά το 1833 και τη διάλυση των ατάκτων στρατευμάτων του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα από τους Βαυαρούς αντιβασιλείς τον Μάρτιο εκείνου του χρόνου. Οι Βαυαροί αποσκοπούσαν στη δημιουργία τακτικού στρατού, αλλά και στον περιορισμό της δύναμης και της επιρροής των ντόπιων πολιτικών και στρατιωτικών. Ήταν, παρόλα αυτά, συχνό το φαινόμενο να καταφεύγουν στη ληστεία ακόμη και αξιωματικοί, που προέρχονταν από τους κόλπους του τακτικού στρατού. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονταν και οι εξαθλιωμένοι πρόσφυγες των διαφόρων κατά καιρούς εξεγέρσεων, που ως κύριο στόχο τους είχαν

την απελευθέρωση των σκλαβωμένων ελληνικών περιοχών (Σφυρόερας, 1996: 133 – 134, 136. Νάτσιου, 2007: 464 – 465. Καλοδήμος, 2007: 468).

Ο Γιόζεφ Μπαρόν Όου, τον Μάρτιο του 1838, επισκέφτηκε τη Λαμία, νιώθοντας ήδη αρκετά απογοητευμένος από την εικόνα που παρουσίαζε η ελεύθερη Ελλάδα. Ο περιηγητής αναφέρθηκε και στο φαινόμενο της ληστείας, καθώς και στους τρόπους που είχαν επιλεγεί για την αντιμετώπισή της. Οι Έλληνες, στρατιώτες και απλοί κάτοικοι, υποστήριζε, δεν εμπιστεύονταν την κυβέρνησή τους και για το λόγο αυτό ληηλατούσαν το παρόν, ενδιαφερόμενοι μόνο για τα κέρδη (Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 87 – 88).

Στις αγροτικές περιοχές της χώρας οι πολίτες βασανίζονταν από την εγκατάλειψη ή τη ληστεία, αλλά και από τις αυθαιρεσίες της κεντρικής εξουσίας και των τοπικών αρχών. Κάποιες προσπάθειες επίλυσης της κοινωνικής αυτής μάστιγας σημειώθηκαν και από τις δύο πλευρές. Τον Απρίλιο του 1856 η Ελλάδα και η Τουρκία, που στο παρελθόν αλληλοκατηγορούνταν για την υπόθαλψη των ληστών, υπέγραψαν στο μοναστήρι της Αντίνιτσας σύμβαση, που αποσκοπούσε στη λήψη αποτελεσματικότερων μέτρων και στην εφαρμογή συντονισμένων ενεργειών για την καταδίωξη όσων συμμετείχαν σε ληστρικές συμμορίες (Σφυρόερας, 1996: 133 – 134, 136. Νάτσιου, 2007: 464 – 465. Καλοδήμος, 2007: 468).

Σαν επακόλουθο της όλης κατάστασης, δημιουργήθηκε με το διάταγμα της 2/14^{ης} Μαρτίου 1833 οριοφυλακή 10 ταγμάτων με έδρα τη Λαμία. Την ίδια χρονιά συστάθηκαν δυο στρατοδικεία, από τα οποία το ένα βρισκόταν στη Λαμία και το άλλο στο Μεσολόγγι, τα οποία ήταν και τα μοναδικά σε ολόκληρη την Ελλάδα. Οι ενέργειες, όμως, αυτές δεν είχαν το αναμενόμενο αποτέλεσμα και το φαινόμενο της ληστείας δεν εξαλείφθηκε (Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 85. Καλοδήμος, 2007: 470).

Οι κάτοικοι της Λαμίας είχαν να αντιπαλέψουν και με ένα άλλο ακανθώδες πρόβλημα που μάστιζε την περιοχή, το νοσηρό κλίμα, που ήταν αποτέλεσμα των ελών' σε αυτά οφείλονταν ελώδεις πυρετοί, ελονοσία, δάγκειος πυρετός, καθώς και η αυξημένη θνησιμότητα (Σταυρόπουλος, 2002: 233).

Επίσης, το θέμα της εκπαίδευσης και της μόρφωσης άρχισε να απασχολεί τον ελληνικό λαό αμέσως μετά την απελευθέρωση (Ζήσης, 2002: 154 – 155).

Το εκπαιδευτικό έλλειμμα ήταν εμφανές εκείνη την εποχή στη Λαμία και τις γύρω περιοχές, εξαιτίας της έλλειψης υποδομών, σχολικών κτηρίων και εξειδικευμένου προσωπικού. Το 1835 μετά το Διάταγμα της 21/2^{ης} Δεκεμβρίου 1833,

στη Λαμία λειτούργησαν με άδεια της Κυβέρνησης ένα αλληλοδιδασκτικό Σχολείο και ένα Ελληνικό Σχολείο (ανώτερο σχολείο). Σχολάρχης του ορίστηκε ο Ζαχαρίας Παναγιωτίδης και δεύτερος Ελληνοδιδάσκαλός του ο Ιερομόναχος Κοσμάς Θεσπρωτός. Το πρώτο σχολείο που λειτούργησε στη Λαμία στις αρχές του 1835 με τον Νόμο του Όθωνα, στεγάστηκε στο Κουρσούμ Τζαμί. Στη θέση του κτίστηκε αργότερα το επονομαζόμενο «Πέτρινο» Γυμνάσιο (Ζήσης, 2002: 156. Σταυρόπουλος, 2002: 233 – 234).

Από το 1836 έως και το 1881 λειτούργησε στην πόλη Λοιμοκαθακτήριο, όπου εξετάζονταν και παρακολουθούσαν από γιατρούς όσοι Έλληνες και ξένοι έμπαιναν στη Φθιώτιδα από την τουρκοκρατούμενη ακόμη Θεσσαλία, καθώς την εποχή εκείνη θέριζαν οι μεταδοτικές ασθένειες και ιδίως η ευλογιά. Από το 1898 και εξής, στους χώρους του λειτούργησε νοσοκομείο για τη θεραπεία των αφροδίσιων νοσημάτων, από τα οποία έπασχαν οι κοινές γυναίκες της Λαμίας. Τα έξοδα και η νοσηλεία τους βάρυναν αποκλειστικά το Δήμο (Δαβανέλλος, 1994: 160).

Στη Λαμία επέλεξαν να εγκατασταθούν αρκετοί αγωνιστές της Επανάστασης του 1821, δημιουργώντας μια αντιοθωνική εστία. Από τις στρατιωτικές μονάδες, που ήταν εγκατεστημένες στην πόλη, ξεκίνησε μια πληθώρα στρατιωτικών κινημάτων που κατέγραψε η ελληνική ιστορία, όπως του 1848, του 1854, του 1878 και του 1897 (Σταυρόπουλος, 2002: 234).

Το 1837 ιδρύθηκαν στην πόλη τυπογραφεία και τυπώθηκαν για κυκλοφορία βιβλία. Το 1856 εκδόθηκαν οι πρώτες εφημερίδες, ενώ την ίδια χρονιά καθιερώθηκε το φθινοπωρινό παζάρι, που άρχισε να λαμβάνει χώρα εφεξής στην πόλη (<http://www.e-lamia.gr/history.php>).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1840 στην Ελλάδα εντοπίζονταν δεκάξι αλυκές, από τις οποίες λειτουργούσαν μόνο οι έξι. Μία από αυτές ήταν και η αλυκή της Λαμίας (Πετρόπουλος, Κουμαριανού, 1996: 103).

Το 1842 διορίστηκε στη Λαμία Ειδικός Ανταποκριτής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, η οποία συστάθηκε βάσει Νόμου στις 30 Μαρτίου 1841, διαθέτοντας αρχικό κεφάλαιο 5.000.000 δραχμών. Πρώτος Ανταποκριτής της Φθιώτιδας ορίστηκε ο Αναστάσιος Καρέτζης, προϊστάμενος του Ταχυδρομείου. Η πληθυσμιακή αύξηση της Λαμίας, η άνθιση του εμπορίου και των οικονομικών συναλλαγών, αλλά και η εμφάνιση της τοκογλυφίας που απομυζούσε παράνομα τους πολίτες, ώθησαν σταδιακά στην ίδρυση υποκαταστήματος της Τράπεζας στη Λαμία τον Απρίλη του 1860· διευθυντής του ορίστηκε ο Δημήτριος Βαϊντάνης (Γαλλής, 2002: 208 – 211).

Από το 1846 έως το 1881 λειτούργησε στη Λαμία Τουρκικό Προξενείο, το οποίο αποτέλεσε τη σημαντικότερη διπλωματική υπηρεσία των βορείων συνόρων της Ελλάδας. Από το σημείο αυτό επιδίωκαν συχνά να περάσουν Μακεδόνες, Θεσσαλοί και Ηπειρώτες, που κατέφθαναν στην πόλη, προκειμένου να αποκτήσουν την ελληνική ιθαγένεια και να αναζητήσουν μεροκάματο (Νάτσιου, 2007: 463).

Το 1854 η Λαμία και ο Καρβασαράς (Αμφιλοχία), που βρίσκονταν στην ανατολική και τη δυτική Ελλάδα αντίστοιχα, είχαν μετατραπεί σε επαναστατικά κέντρα. Στις περιοχές αυτές δημιουργήθηκαν και στρατόπεδα (Παπαδόπουλος, 1996: 145, 147).

Στα μέσα Ιανουαρίου 1854 ολόκληρη η ηπειρωτική Ελλάδα, που βρισκόταν ακόμη υπό τουρκική κυριαρχία, επαναστάτησε (Ηπειρος, Άρτα, Μακεδονία) με αφορμή τον Κριμαϊκό πόλεμο ανάμεσα στην Τουρκία και τη Ρωσία. Εξαρχής, ο βασιλιάς, η ελληνική κυβέρνηση, ο Τύπος, αλλά και πολλές σημαίνουσες προσωπικότητες της χώρας είχαν ταχθεί στο πλευρό των εξεγερθέντων, συμβάλλοντας ηθικά και υλικά στον αγώνα. Η είδηση του ξεσηκωμού επηρέασε και τη Θεσσαλία. Ήδη από το φθινόπωρο του 1853 ήταν μαζεμένοι στη Λαμία αρκετοί εθελοντές επαναστάτες. Η πόλη αποτελούσε ορμητήριο και εστία των οπλαρχηγών των αντάρτικων σωμάτων των ετών 1848 – 1850, όπως των Καταραχιά, Φαρμάκη, Παπακώστα Τζαμάλα, Ζητουσιάτη, Καραούλη, Θ. Ζιάκα και άλλων. Πολλοί αγωνιστές του 1821, αξιωματικοί του ελληνικού στρατού και εθελοντές από ολόκληρη την Ελλάδα έσπευσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, καταφθάνοντας στη Λαμία, όπου συγκεντρωνόταν πολεμικό υλικό (Παπαδόπουλος, 1996: 156 – 157, 163).

Ο Γεώργιος Κροκίδας, ο μοίραρχος της Χωροφυλακής Λαμίας, κατόπιν επικοινωνίας με τον Σκαρλάτο Σούτσο, υπουργό των Στρατιωτικών, ήταν επιφορτισμένος με την οργάνωση, τον εφοδιασμό και την παρακολούθηση των επαναστατών, που επρόκειτο να εισβάλλουν στη Θεσσαλία, με σκοπό να διασφαλίσει την αίσια έκβαση του αγώνα. Από τη Λαμία αναχώρησε στις 14 Μαρτίου ο Χριστόδουλος Χατζηπέτρου, υποστράτηγος και υπασπιστής του Όθωνα, ο οποίος ηγούνταν ενός σώματος 500 αντρών, που επονομαζόταν Αλκιβιάδειοι. Προορισμός της στρατιωτικής αυτής δύναμης ήταν η Θεσσαλία. Επιπλέον, από τη Λαμία στέλνονταν ενισχύσεις στο μέτωπο, με βάση τις σχετικές εκθέσεις που υπέβαλαν οι επαναστάτες (Παπαδόπουλος, 1996: 156 – 158).

Παρά τις αρχικές επιτυχίες, η επανάσταση απέτυχε, γιατί δεν καταλήφθηκαν από τις ελληνικές δυνάμεις τα στρατιωτικά κέντρα των εχθρών, όπως η Άρτα, ο Δομοκός, ο Αλμυρός ή η Καλαμπάκα, αλλά και γιατί οι Άγγλοι και οι Γάλλοι, τάχθηκαν στο πλευρό της Τουρκίας (Παπαδόπουλος, 1996: 163).

Το 1857 ως μέρος της κυβερνητικής πολιτικής για την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας, κατασκευάστηκαν δρόμοι προς τα επίνεια, όπως της Λαμίας με τη Στυλίδα. Παράλληλα, εκείνη την εποχή στη Φθιώτιδα και στη Λιβαδειά καλλιεργούνταν το βαμβάκι. Το ίδιο έτος λειτούργησε Τελωνείο στη Λαμία, του οποίου η σημασία ήταν μικρή, όπως και όλων των παραμεθόριων τελωνείων της ξηράς, επειδή το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου διεξαγόταν διαμέσου των θαλασσίων οδών. Το λιμάνι της Στυλίδας χρησιμοποιούνταν από τη Λαμία για τη φόρτωση των εξαγομένων προϊόντων της Φθιώτιδας (Δημητρακόπουλος, 1996: 176, 178, 180. Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 134).

Στις 9 Ιανουαρίου 1858 οι δρόμοι της Λαμίας μετονομάστηκαν, αποκτώντας ελληνικά ονόματα και το 1862 με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου άλλαξαν ονομασία και οι πλατείες της πόλης. Την ίδια χρονιά ιδρύθηκαν οι πρώτοι υγειονομικοί σταθμοί, οι Καζάρμες. Τέλος, το 1862 ήταν η χρονιά κατά την οποία καταργήθηκε η βασιλεία του Όθωνα (Δαβανέλλος, 1994: 220 – 221. Σταυρόπουλος, 2002: 234).

Εικ. 7: Λαμιώτισσα αστή (1861 – 1874) (Δαβανέλλος, 1994: 41).

Το 1872 κάποιοι Έλληνες κεφαλαιούχοι σύστησαν μια εταιρεία, που ως μοναδικό της σκοπό είχε την κατασκευή του Λαμιακού Σιδηροδρόμου, που θα

ξεκινούσε από τον Πειραιά και θα έφτανε έως τα σύνορα που δεν απείχαν τότε και πολύ από την πόλη. Όμως, η προσπάθειά τους ναυάγησε. Το 1900 η γαλλική εταιρεία Μπατινιόλ ολοκλήρωσε την κατασκευή του σιδηροδρόμου, ο οποίος έφτασε μέχρι τη Λάρισα. Το 1905 το τρένο εισήλθε στη Φθιώτιδα για πρώτη φορά (Δαβανέλλος, 1994: 349).

Έως την εποχή του Τρικούπη, η περιοχή της σημερινής Φθιώτιδας χαρακτηριζόταν για το υποτυπώδες συγκοινωνιακό της δίκτυο. Η κατάσταση άρχισε να αλλάζει μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, που πραγματοποιήθηκε το 1881 με τη Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης. Παράλληλα, εκείνη την περίοδο η κατασκευή έργων υποδομής και ανάπτυξης πρόσφεραν στην πόλη την ανάκαμψη που χρειαζόταν. Στις αγροτικές καλλιέργειες ξεκίνησε η εκμηχάνιση της παραγωγής. Αρκετές εκτάσεις περιήλθαν στα χέρια των αγροτών είτε με αγοραπωλησίες είτε με την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών. Η κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της Λαμίας είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας κοινωνικής τάξης, που απαρτιζόταν από πρόσφυγες, άκληρους αγρότες, ανέργους ή μερικώς απασχολούμενους εργάτες, καθώς και από γύφτους, των οποίων η παρουσία στη Λαμία μετρούσε αιώνες. Η τελευταία αυτή ομάδα, μετά την αποχώρηση των Τούρκων, εκχριστιανίστηκε και ενσωματώθηκε σταδιακά στο υπόλοιπο κοινωνικό σώμα (Κωφός, 1996: 363. Σταυρόπουλος, 2002: 234).

Έως το 1884 που προσαρτήθηκαν στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος η επαρχία του Δομοκού και η Θεσσαλία, η Λαμία αποτελούσε τον κύριο στρατόνα των στρατιωτικών δυνάμεων των παραμεθόριων περιοχών. Μέχρι το ξέσπασμα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου η πόλη λειτουργούσε για στρατιωτικούς σκοπούς (Παπακωνσταντίνου, 1994, σελ. 11).

Ανάμεσα στα έτη 1894 – 1897 εντοπίστηκαν στη Λαμία πέντε τμήματα της περιφημής «Εθνικής Εταιρίας», που δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μία παραπολιτική ισχυρή οργάνωση, η οποία ιδρύθηκε την άνοιξη του 1894. Στους κόλπους της συμμετείχαν διαπρεπείς και διακεκριμένοι Έλληνες, στρατιωτικοί, διανοούμενοι, καλλιτέχνες, κρατικοί λειτουργοί ή απλοί πολίτες. Ήταν οργανωμένη κατά τα πρότυπα διαφόρων μυστικών εταιριών του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα, όπως η μασονία, ενώ διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στη δημόσια ζωή και στα γεγονότα που οδήγησαν στον πόλεμο του 1897 (Πικρός, 1996: 93 – 99).

Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα τα χρόνια πριν από τον πόλεμο του 1897 ήταν ενδεικτική του τι θα επακολουθούσε. Το 1893 η Ελλάδα είχε χρεοκοπήσει και

αδυνατούσε να αποπληρώσει τα χρέη από τα δάνεια που της είχαν παράσχει οι Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής. Το 1895 ο Χαρίλαος Τρικούπης έχασε τις εκλογές και αποχώρησε από το πολιτικό προσκήνιο. Η χώρα βιάδιζε πλέον προς την αστάθεια. Τους Ολυμπιακούς Αγώνες της 5^{ης} Απριλίου 1896 διαδέχθηκε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος, ο πρώτος μετά την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους (Σούλιος, 2005: 44).

Το 1897 ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης σχημάτισε κυβέρνηση, την Εθνική Επιτροπή. Ο λαός με διαδηλώσεις, πορείες και οργανώσεις απαιτούσε πόλεμο με την Τουρκία. Αν και η άλλοτε κραταιά αυτοκρατορία είχε υποστεί ήττες, πολιτικά και στρατιωτικά παρέμενε μια εκτενής χώρα, με πολλούς αξιόμαχους άντρες και υπερσύγχρονο οπλισμό. Από την άλλη, ο ελληνικός στρατός ήταν ανεκπαίδευτος και ανοργάνωτος (Σούλιος, 2005: 44 – 45).

Στις 15 Μαρτίου 1897 οι δύο στρατοί παρατάχθηκαν ο ένας απέναντι από τον άλλο στη Λάρισα. Αρχιστράτηγος των Ελλήνων ανέλαβε για την τόνωση του ηθικού ο ίδιος ο Διάδοχος Κωνσταντίνος, ενώ αντίπαλός του ήταν ο Ετέμ Πασάς (Σούλιος, 2005: 45).

Στις 5 Απριλίου οι Οθωμανοί έσπευσαν να κηρύξουν τον πόλεμο κατά της Ελλάδας και πέρασαν στην αντεπίθεση. Η έλλειψη οργάνωσης και ικανής διοίκησης του ελληνικού στρατού φάνηκε από τις πρώτες αψιμαχίες. Στις 24 Απριλίου οι Τούρκοι έφτασαν κοντά στο Δομοκό. Οι άσχημες πολεμικές εξελίξεις οδήγησαν στην πτώση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη και στο διορισμό νέας υπό τον Ράλλη (Σούλιος, 2005: 46).

Στις 5 Μαΐου 1897 ξέσπασε η τελευταία μεγάλη μάχη του ελληνοτουρκικού πολέμου στο Δομοκό. Μια σειρά λαθών οδήγησαν στην ήττα και στην πανωλεθρία. Ο Αρχιστράτηγος και Διάδοχος Κωνσταντίνος έστειλε τηλεγράφημα στην ελληνική κυβέρνηση ότι έπρεπε να υποχωρήσει από το Δομοκό. Ο πρόεδρος της κυβέρνησης του απάντησε ότι όφειλε να κρατηθεί η κορυφογραμμή της Όθρυος και να εξασφαλιστεί η άμυνα των διαβάσεων Δερβέν Φούρκας – Καρυάς – Γιαντισούς. Η υποχώρηση διατάχθηκε, όμως, το απόγευμα της 6^{ης} Μαΐου οι Έλληνες δέχθηκαν επίθεση από τις δυνάμεις της τουρκικής εμπροσθοφυλακής. Το πρωί της επόμενης ημέρας ο ελληνικός στρατός αναγκάστηκε να συμπτυχθεί στην περιοχή της Ταράτσας στα βόρεια της Λαμίας, ώστε να οργανώσει νέα άμυνα. Οι συμπλοκές σταμάτησαν, εντέλει, λόγω της αναγγελίας της σύναψης ανακωχής (Πικρός, 1996: 149, 152. Σούλιος, 2005: 47 – 48).

Η οριστική συνθηκολόγηση επήλθε χάρη στη μεσολάβηση του Τσάρου. Οι ξένες δυνάμεις επενέβησαν, για να αποτρέψουν την κάθοδο των Τούρκων έως την Αθήνα, αλλά και για να προστατεύσουν τη βασιλεία. Το Πρωτόκολλο της ανακωχής ανάμεσα στα αντίπαλα στρατεύματα υπεγράφη στην Ταράτσα της Λαμίας στις 8 Μαΐου 1897. Ακολούθησαν στην Κωνσταντινούπολη συνομιλίες για προσωρινή ειρήνη (6/18 Σεπτεμβρίου 1897) μεταξύ της Τουρκίας και των αντιπροσώπων της Ελλάδας, των Μεγάλων Δυνάμεων, που επέφεραν αλλαγή των συνόρων επίσημα για την Ελλάδα αλλά και επέβαλαν οικονομικό έλεγχο στη χώρα (Πικρός, 1996: 157 – 160. Σούλιος, 2005: 48).

Με τη σύμβαση ειρήνης του 1897 έλαβε τέλος ο πόλεμος, καθώς και η διακυβέρνηση Ράλλη που ζήτησε από του βήματος ψήφο εμπιστοσύνης. Η Δηλιγιαννική πλειοψηφία τον καταψήφισε και ο βασιλιάς Γεώργιος τον αντικατέστησε με τον Ζαΐμη (Πικρός, 1996: 157 – 160. Σούλιος, 2005: 48).

Όσον αφορά στις οικονομικές δραστηριότητες και στην κοινωνική ζωή της Λαμίας μετά τον πόλεμο, αξίζει να αναφερθεί ότι το 1897 επί της πλατείας Λαού και στην αρχή της οδού Καλύβα Μπακογιάννη, ιδρύθηκε η περίφημη για τα ζαχαρώδη προϊόντα της (π.χ. οι κουραμπιέδες) βιομηχανία του Δημητρίου Μπούσιου. Το κτήριο γκρεμίστηκε το 1983 και μαζί του έλαβε τέλος και η παραγωγική του δραστηριότητα. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως και το 1968 λειτούργησαν στην πόλη ποινικές φυλακές, σε κτήριο επί της οδού Καποδιστρίου (Δαβανέλλος, 1994: 162, 228. Σταυρόπουλος, 2002: 234).

Το 1900 συστάθηκε η «Συνεταιριστική Τράπεζα Λαμίας», η πρώτη συνεταιριστική τράπεζα που εμφανίστηκε στον ελληνικό χώρο (<http://lamia-city.gr/article.php?c=2&a>).

Ήδη από τα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης σε ορισμένα κεντρικά σημεία της πόλης υπήρχε μικρό αποχετευτικό δίκτυο. Ο φωτισμός αποτελούσε αρχικά ιδιωτικό πρόβλημα και μονάχα στους κεντρικότερους δρόμους ο Δήμος είχε τοποθετήσει μερικούς φανοστάτες. Το 1911 ιδρύθηκε από τους Κρόκο, Μουζέλη, Παπαδήμα και Γερογιάννη επί της οδού Λεωνίδου, η Ηλεκτρική Εταιρεία Λαμίας, που ηλεκτροδότησε την πόλη έως το 1951, οπότε και αντικαταστάθηκε από τη Δ.Ε.Η. Σήμερα το οικοδόμημα αυτό έχει γκρεμιστεί (Δαβανέλλος, 1994: 159).

Το ξέσπασμα των Βαλκανικών πολέμων, μεταξύ των ετών 1912 – 1913, βρήκε την πρωτεύουσα του Νομού Φθιώτιδας να συμμετέχει ενεργά στα γεγονότα. Το 4^ο Ευζωνικό Σύνταγμα της Λαμίας, οι επονομαζόμενοι και «βουνίσιοι» της

Φθιώτιδας, υπό τις διαταγές του Συνταγματάρχη Παπακυριαζή από την Υπάτη, εισήλθε πρώτο στη Μακεδονία και μαζί με τον υπόλοιπο ελληνικό στρατό απελευθέρωσαν τη Θεσσαλονίκη. Επίσης, κατά την έκρηξη του δεύτερου Βαλκανικού πολέμου συμμετείχε στη μάχη του Λαχανά που έλαβε χώρα στις 20/21-06-1913. Στην ίδια μάχη διακρίθηκε και το 2^ο Σύνταγμα Λαμίας, οι περίφημοι «καμπίσιου» της Φθιώτιδας (Σούλιος, 2002: 36 – 37).

Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και την προσάρτηση των Νέων Χωρών, η παλαιά Ελλάδα διατήρησε τη διοικητική διαίρεση που είχε πριν το 1912. Η Λαμία ορίστηκε πρωτεύουσα νομού (Λεονταρίτης, 1996: 27).

Με την προσχώρηση της Ελλάδας στο πλευρό της Entente κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (από τον Ιούνιο του 1917 έως τον Μάιο του 1918), κηρύχθηκε επιστράτευση. Κατά την επιστράτευση αυτή εκδηλώθηκαν αντιδράσεις, όπως ανυποταξίες, λιποταξίες ή και στάσεις, που, ωστόσο, δεν έλαβαν την έκταση που επιθυμούσαν οι φανατικοί οπαδοί του εκθρονισμένου ήδη από το 1917 βασιλιά Κωνσταντίνου ή που φοβόντουσαν ο Βενιζέλος και οι συνεργάτες του (Οικονόμου, 1996: 49 – 50. Γαλλής, 2007: 205 – 206).

Η πρώτη αξιοσημείωτη στάση, τα περίφημα «Λαμιακά», εκδηλώθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 1918 κατά την επιστράτευση του 2ου Συντάγματος Πεζικού Λαμίας. Χίλιοι στρατιώτες εγκατέλειψαν τους στρατώνες τους και με επικεφαλής ένα σαλπικτή, εισήλθαν στην πόλη, έχοντας καταναλώσει αρκετές ποσότητες αλκοόλ, άρχισαν να πυροβολούν άσκοπα και να τραγουδούν διάφορα φιλοβασιλικά και πατριωτικά τραγούδια. Έπειτα, συγκεντρώθηκαν στην πλατεία Ελευθερίας, όπου βρίσκονταν τα γραφεία Διοικήσεως της 11^{ης} Μεραρχίας και της Διοικήσεως της Χωροφυλακής, συνεχίζοντας να τραγουδούν. Δεν προξένησαν ζημιές και σύντομα επέστρεψαν στα χωριά τους. Την επόμενη μέρα ένα τάγμα Κρητών προερχόμενο από τη Λάρισα, έφθασε στη Λαμία, κατέστειλε τη στάση και η τάξη αποκαταστάθηκε. Συνελήφθησαν αρκετοί στρατιώτες και συγκλήθηκε έκτακτο στρατοδικείο για την παραπομπή τους. Οι επτά πρωταίτιοι καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν (Οικονόμου, 1996: 49 – 50. Γαλλής, 2007: 205 – 215).

Κατά τη διάρκεια του μικρασιατικού πολέμου, μετά και την υποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων από τον Σαγγάριο, άρχισε να εκδηλώνεται στην Ελλάδα κρίση των πολιτικών θεσμών, η οποία διαρκώς εντεινόταν και η οποία συνέχισε αμείωτη και κατά τους πρώτους μήνες του 1922. Οι Βενιζελικοί διώκονταν και η

κυβέρνηση είχε λάβει πληθώρα αντιδημοκρατικών μέτρων ως αντίποινα (Γιαννουλόπουλος, 1996: 196).

Στις 12/25 Φεβρουαρίου 1922 δημοσιεύτηκε σε δύο αθηναϊκές εφημερίδες το «Δημοκρατικό Μανιφέστο», που υπέγραφαν εκ μέρους των Δημοκρατικών Φιλελευθέρων οι Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Γ. Βηλαράς, Σπ. Θεοδωρόπουλος, Περ. Καραπάνος, Κ. Μ. Μελάς, Δ. Πάζης και Θρ. Γ. Πετιμεζιάς. Παρά το γεγονός ότι το μανιφέστο αυτό είχε λογοκριθεί, οι επτά που το υπέγραψαν συνελήφθησαν και προφυλακίστηκαν, κατηγορούμενοι για εξύβριση του Βασιλέως (Γιαννουλόπουλος, 1996: 195 – 196).

Στις 20 Ιουνίου/3 Ιουλίου στο Κακουργιοδικείο Λαμίας ξεκίνησε η δίκη των συντακτών του προαναφερθέντος μανιφέστου. Οι κατηγορούμενοι καταδικάστηκαν σε τριετή φυλάκιση, αλλά μετά από αυτό η αντιμοναρχική μερίδα των Φιλελευθέρων ενισχύθηκε περισσότερο. Η «Δίκη της Λαμίας» πρόσφερε νέα ώθηση στη δράση των τοπικών Δημοκρατικών Συλλόγων, που τον Απρίλιο του 1922 προχώρησαν στο σχηματισμό της Δημοκρατικής Ενώσεως. Η κυβέρνηση ανταπάντησε με μια σειρά διοικητικών μέτρων, καθώς και με τη δημιουργία του παναντιβενιζελικού υπουργείου (Γιαννουλόπουλος, 1996: 195 – 196, 198).

Στα χρόνια που ακολούθησαν, η ζωή της πόλης χαρακτηρίστηκε από σχετική ηρεμία. Το 1938 ιδρύθηκε το Γενικό Κρατικό Νοσοκομείο Λαμίας (Δαβανέλλος, 1994: 106, 123).

Κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Λαμία γνώρισε πολλές καταστροφές. Τον Απρίλιο του 1941 τα γερμανικά αεροπλάνα βομβάρδισαν και κατέστρεψαν σχεδόν ολοσχερώς την πόλη. Κατάλοιπα αυτής της καταστροφής διατηρούνται στους τοίχους του μεγάρου της Νομαρχίας. Οι κάτοικοι της πόλης, όπως και η υπόλοιπη Φθιώτιδα, διαδραμάτισαν καίριο ρόλο στα χρόνια της Αντίστασης κατά των Γερμανών κατακτητών. Ως αποκορύφωμα όλων θεωρείται η στιγμή της έκρηξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου, που ανέκοψε τον ανεφοδιασμό των στρατιωτών του Άξονα (Παπαναγιώτου, 1971: 79).

Το φόβο των αντιποίνων, την αβεβαιότητα και τη δυστυχία γνώρισαν οι κάτοικοι της Λαμίας έως την αποχώρηση των Γερμανών στις 18 Οκτωβρίου 1944, ημέρα της εορτής του Ευαγγελιστή Λουκά, πολιούχου αγίου της πόλης. Στις 20 Οκτωβρίου 1944 ο Άρης Βελουχιώτης εισήλθε θριαμβευτικά στη Λαμία. Από τη στιγμή εκείνη και εξής, η πόλη διετελέσε υπό την εξουσία του Ε.Α.Μ. και περιήλθε

σε σημαίνουσα θέση μεταξύ των υπόλοιπων αστικών κέντρων της Στερεάς Ελλάδας, καθώς σε αυτή ήταν εγκατεστημένα το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ, η 13^η Μεραρχία και βρετανικά στρατεύματα. Για τα διάφορα θέματα, που θα ανέκυπταν μετά την απελευθέρωση, συγκροτήθηκαν στη Λαμία ένα συμβούλιο αποτελούμενο από επιφανείς πολίτες και ποικίλες επιτροπές. Υπεύθυνη για την τήρηση της τάξης ήταν η Εθνική Πολιτοφυλακή (Παπαναγιώτου, 1971: 79. Λάζου, 2007: 376).

Στην περίοδο του Εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε, η Λαμία βρέθηκε στο επίκεντρο πολλών δυσάρεστων γεγονότων (Παπαναγιώτου, 1971: 79).

Το 1957 κτίστηκε το Δημοτικό Θέατρο, που το 1961 εγκαινιάστηκε με την παράσταση «Αρχοντοχωριάτης» του Μολιέρου (Δαβανέλλος, 1994: 123, 106).

Εγκαταστάσεις προσφύγων στη Λαμία

Κύματα προσφύγων εισέρρευσαν στην πόλη καθόλη τη διάρκεια της ιστορίας της, ως αποτέλεσμα της δυσμενούς κατάστασης και των ταραγμένων σχέσεων με τις γείτονες της Ελλάδας χώρες. Το 1906 οι διωγμοί των ελληνικών πληθυσμών από την Ανατολική Ρωμυλία προκάλεσε την εγκατάσταση ξεριζωμένων οικογενειών σε ολόκληρη τη Φθιώτιδα. Κατά την περίοδο των Βαλκανικών και εν συνεχεία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου πρόσφυγες, που προέρχονταν από τη Βόρεια Ήπειρο, την Ανατολική και τη Δυτική Θράκη και τη Μικρά Ασία, βρήκαν καταφύγιο στη Λαμία. Επιπλέον, η πόλη αποτελούσε χώρο υποδοχής και εγκατάστασης, μόνιμης ή προσωρινής, προσφύγων από διάφορες ελληνικές περιοχές, όπως η Θεσσαλία, η Μακεδονία ή και η Κρήτη. Ακόμα και μετά το 1881, οπότε και προσαρτήθηκε στο ελληνικό κράτος η Θεσσαλία, δεχόταν κύματα προσφύγων, όπως συνέβη και μετά τους πολέμους του 1897, του 1912 – 1913 και τη Μικρασιατική καταστροφή (Σταυρόπουλος, 2002: 233. Τζουμέκης, 2005: 178).

Οι νεοφερμένοι ήταν ως επί το πλείστον αγρότες και χειρώνακτες, που το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας τους είχε χαθεί μαζί με τις πατρίδες τους. Στη Λαμία αριθμούσαν συνολικά 2.600 επήλυδες. Πολλοί από αυτούς ήταν καπνοπαραγωγοί και συνέβαλαν σημαντικά στην παραγωγή και την επεξεργασία του καπνού στη νέα τους πατρίδα (Τζουμέκης, 2005: 178).

Προσωρινά καταφύγια των προσφύγων αποτελούσαν το Μουστάκειο Γυμνάσιο, το 6^ο Γυμνάσιο, το στρατόπεδο Τσαλτάκη, ένα υφαντουργείο στην περιοχή των Επτά Βρυσών, το Ελασσώνειο Νοσοκομείο, πολλά χάνια ή ενοικιαζόμενα

δωμάτια της πλατείας Λαού, καθώς και το φρούριο. Ο Δήμος, από την πλευρά του, έλαβε μέτρα αντιμετώπισης του προβλήματος, εγκρίνοντας πιστώσεις, αγοράζοντας απολυμαντικούς κλιβάνους και μετατρέποντας αρκετές δημοτικές αποθήκες σε αναρρωτήρια και απομονωτήρια. Παράλληλα, με τις προσφυγικές αποζημιώσεις έγινε προσπάθεια να επιτευχθεί η οικονομική ένταξη τους στο ελληνικό κράτος (Δαβανέλλος, 1994: 260. Τζουμέκης, 2005: 180).

Οι σχέσεις των προσφύγων με τους υπόλοιπους ντόπιους κατοίκους ήταν δυσάρεστες και ενίοτε εχθρικές, εξαιτίας της αμφισβήτησης της ελληνικότητάς τους ή του επερχόμενου ανταγωνισμού στην αναζήτηση επαγγελματικής αποκατάστασης. Οι επιμιξίες χάρη στους μικτούς γάμους και οι κοινές εμπειρίες από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ένωσαν οριστικά πια τους επήλυδες με τους αυτόχθονες (Τζουμέκης, 2005: 180 – 181, 183).

Τα Μνημεία της Λαμίας

Στη συνέχεια, ακολουθεί η καταγραφή των ορατών, επισκέψιμων και προσβάσιμων υλικών και ακίνητων καταλοίπων της Λαμίας, που συγκαταλέγονται στην πολιτιστική της κληρονομιά. Τα μνημεία παρατίθενται με χρονολογική σειρά, ενώ περιγράφονται τα ειδολογικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τους. Η παράθεση ξεκινά από τα αρχαία χρόνια, με πρώτο και σημαντικότερο το Κάστρο της πόλης που αποτελεί και το διαχρονικότερο και σπουδαιότερο μνημείο της. Έπειτα ακολουθούν οι μεταβυζαντινές δημιουργίες και τέλος, οι νεώτερες κατασκευές όπου παρουσιάζονται τα ποικίλα αρχιτεκτονήματα, οι οικίες, τα Μουσεία, τα αγάλματα, οι πλατείες, οι κρήνες κ.ά.

Μνημεία των αρχαίων χρόνων

Το Κάστρο - Ακρολαμία

Το Κάστρο βρίσκεται στο ψηλότερο σημείο της Λαμίας, επάνω σε λόφο, στις νότιες παρυφές της Όθρυς. Πρόκειται για το σπουδαιότερο αρχαιολογικό και ιστορικό μνημείο της Λαμίας, που προσφέρει μοναδική θέα της πόλης από ψηλά, των βουνών που την περιβάλλουν, καθώς και της κοιλάδας του Σπερχειού (Παπαναγιώτου, 1971: 79. Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 255. Κακαβάς, 2008: 100).

Ο «οδοντωτός» περίβολος του Κάστρου οικοδομήθηκε σταδιακά και με την πάροδο των αιώνων από τους εκάστοτε κυρίαρχους του οχυρού και της πόλης, βάσει του δομικού και αμυντικού συστήματος της κάθε εποχής. Ωστόσο, βασικός πυρήνας του ήταν τα λείψανα των τειχών της αρχαίας ακρόπολης (Λαζαρίδης, 1962: 161 – 162. Παπακωνσταντίνου, 1994: 18. Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 57).

Εικ. 8: Ο Πόργος.

Η πρώτη αναφορά στον οχυρωματικό περίβολο της πόλης γίνεται στα κείμενα του Διόδωρου του Σικελιώτη, με αφορμή τον Πελοποννησιακό Πόλεμο του 4^{ου} αι. π.Χ. (Διόδωρος Σικελιώτης XVIII, 12, 4-5). Μνημονεύεται ξανά κατά το λαμιακό πόλεμο, που διεξήχθη μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, και την πολιορκία των τειχών της πόλης από τα στρατεύματα των Μακεδόνων του Αντιπάτρου. Η αρχική φάση της ακρόπολης χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. και ταυτίζεται με το Κάστρο, του οποίου σώζεται σήμερα σε καλή κατάσταση η μεσαιωνική και μεταβυζαντινή οχύρωση (Δακορώνια, 1990: 58. Παπακωνσταντίνου, 1994: 10. Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 53).

Κατ' άλλους, το Κάστρο είναι πιθανό να διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στην οχύρωση των κατοίκων της μυκηναϊκής περιόδου και να χρησιμοποιήθηκε από τους Αχαιούς υπηκόους του Αχιλλέα και της «εριβόλου Φθίης» για το σκοπό αυτό. Επίσης, οι δοκιμαστικές τομές, που διενεργήθηκαν στην περιοχή της Ακρολαμίας, έφεραν στο φως ευρήματα που αποδεικνύουν ότι κατοικήθηκε τουλάχιστον από την εποχή του Χαλκού (Παπαναγιώτου, 1971: 80. Δακορώνια, 1990: 58).

Η έκταση της ακρόπολης υπολογίζεται γύρω στα 16 στρέμματα, η κλίση της είναι από βορρά προς νότο και το υψόμετρο εκτιμάται στα 117 μ. Η τοιχοποιία της έχει πλάτος 1,35 μ., ενώ η κορυφή της καταλήγει σε οδοντωτές επάλξεις, με περίδρομο πλάτους 0,90 μ. Κύριος στόχος του αμυντικού αυτού συστήματος ήταν η επίτευξη της πεδιάδας του Σπερχειού, του παράλιου δρόμου και του περάσματος

που από το όρος Όθρυς οδηγούσε στη Θεσσαλία. Η αμυντική δυνατότητα του Κάστρου ενισχυόταν από τον απότομο, φυσικά οχυρό βράχο όπου ήταν κτισμένη η Ακρολαμία (Λαζαρίδης, 1962: 161 – 162. Παπαναγιώτου, 1971: 93. Παπακωνσταντίνου, 1994: 12).

Εικ. 9: Αποψη της οχύρωσης και της σύγχρονης διαμόρφωσης του χώρου.

Σήμερα, η μορφή του περιβόλου, που είναι κτισμένος κατά το πολυγωνικό σύστημα, με αρκετούς ισόδομους λίθους, διατηρεί την αρχική του εικόνα, καθώς από την αρχαία οχύρωση σώζονται η δυτική πλευρά, αλλά και τμήματα από τη βάση της νοτιοδυτικής και της νοτιοανατολικής γωνίας. Η περίμετρός του αγγίζει τα 600 μ. Ενδιαφέρον είναι ότι φέρει ομοιότητες με τα τείχη που ύψωσαν οι Σταυροφόροι στην Παλαιστίνη. Η κάτοψη έχει σχήμα τριγώνου και διατηρείται σε καλή κατάσταση, εξαιτίας της επαναλαμβανόμενης χρήσης σε διάφορες χρονικές περιόδους, αλλά και των συχνών επισκευών. Λειτουργεί, επομένως, ως αδιάψευστο μνημείο της ιστορίας και του πολιτισμού της Λαμίας (Παπαναγιώτου, 1971: 85. Παπακωνσταντίνου, 1994: 12, 20).

Εντός των τειχών έχει ανακαλυφθεί πληθώρα δημοσίων και ιδιωτικών οικοδομημάτων. Τα τμήματα των τριών, εκτεταμένων νεκροταφείων πλησίον του μνημείου εντοπίστηκαν εκτός των τειχών. Επίσης, θα πρέπει να υπήρχαν και ισάριθμες πύλες. Η Νοτιοανατολική και κύρια είσοδος, ονομάζεται «Σιδηρά». Το εσωτερικό της ύψος είναι 2,95μ. και το μήκος 2,09μ. Το τοξωτό υπέρθυρο στο εξωτερικό της ήταν κατασκευασμένο από πωρόλιθο και από πάνω του υπήρχε πλίνθινο ανακουφιστικό τόξο. Μια λίθινη κλίμακα συνέδεε την πύλη με τον

περίδρομο (Παπαναγιώτου, 1971: 92 – 93. Παπακωνσταντίνου, 1994: 12 – 15, 17 – 18. Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 20, 57. Κακαβάς, 2008: 101).

Επιπλέον, ανακαλύφθηκαν και διατειχίσματα, τα ενδιάμεσα τείχη, που λειτουργούσαν ως αναλήμματα λόγω της κλίσης του εδάφους (Παπαναγιώτου, 1971: 92 – 93. Παπακωνσταντίνου, 1994: 12 – 15, 17 – 18.).

Εικ. 10: Αποψη του Κάστρου μέσα από την πόλη της Λαμίας.

Κατά την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο έγιναν εκτεταμένες επισκευές σε διάφορα τμήματα της τοιχοποιίας του Κάστρου. Σύμφωνα με τον ιστορικό Προκόπιο και το έργο του «Περί κτισμάτων» (IV, 3), ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός (6^{ος} αι. μ.Χ.) επιδιόρθωσε οχυρώσεις σε περιοχές μεταξύ της Θεσσαλίας και των Θερμοπυλών. Προέβαινε στις αποκαταστάσεις αυτές, προκειμένου να βελτιωθούν η λειτουργικότητα και η αισθητική των κατασκευών. Κάποιες από τις συμπληρώσεις στο Κάστρο της Λαμίας επικεντρώθηκαν στο ανακουφιστικό τόξο της κεντρικής πύλης, όπου υπήρχε και η κτητορική επιγραφή, στην εσωτερική ενίσχυση των παραστάδων της ανατολικής πύλης ώστε αυτή να υπερβαίνει τα 3 μ., καθώς και στο τόξο και στις κόγχες που είχαν ανοιχθεί σε αυτές για πρακτικούς και αισθητικούς λόγους (Λαζαρίδης, 1962: 161 – 162. Παπαναγιώτου, 1971: 82 – 84. Σφηκόπουλος, 1981: 10 – 11. Παπακωνσταντίνου, 1994: 10. Jokilehto, 1999: 5. Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 50, 53).

Οι οχυρώσεις της ακρόπολης της Λαμίας γνώρισαν, όπως προαναφέρθηκε, εκτενείς επιδιορθώσεις επί Ιουστινιανού. Η τείχιση την περίοδο αυτή λάμβανε χώρα σε διαβάσεις και στενά περάσματα για την απόκρουση πειρατικών ή άλλων εισβολών, όπως των Γότθων και των Βησιγότθων του Αλάρικου (395 – 397) ή των Ούννων που το 539 λεηλάτησαν ολόκληρη τη Στερεά Ελλάδα. Μετά τη βυζαντινή

περίοδο δεν καταγράφηκε καμία κατασκευή οχυρού από τους Φράγκους κατακτητές (Λαζαρίδης, 1962: 161 – 162. Παπαναγιώτου, 1971: 82 – 84. Σφηκόπουλος, 1981: 10 – 11. Παπακωνσταντίνου, 1994: 10. Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 50, 53).

Στην καταλανική εποχή χρονολογείται ο μεγαλοπρεπής και επιβλητικός περίβολος που σώζεται μέχρι σήμερα (Παπαναγιώτου, 1971: 85. Σφηκόπουλος, 1981: 11, 125 – 127).

Κατά κύριο λόγο, τα κάστρα στη Στερεά, με εξαίρεση αυτό της Βοδονίτσας που προστάτευε τα στενά των Θερμοπυλών, ήταν πρόχειρες και ασθενείς αμυντικά κατασκευές. Στην πλειοψηφία τους αποτελούσαν οχυρώσεις της Βυζαντινής ή της Φράγκικης εποχής. Οι δεσπότες τους συχνά περιορίζονταν σε συμπληρώσεις ή επιδιορθώσεις των αρχαίων τειχών, με κύριο σκοπό τον έλεγχο των συγκοινωνιών και λιγότερο τη διατήρηση των τοπικών κυριαρχιών (Σφηκόπουλος, 1981: 10).

Όπως τα περισσότερα κάστρα της Στερεάς Ελλάδας, έτσι και αυτό της Λαμίας δε διαθέτει τη μεγαλοπρέπεια των πελοποννησιακών κάστρων. Αυτό μπορεί να αποδοθεί στους Φράγκους και Καταλανούς κατακτητές της εποχής της Κουγκέστα που ήρθαν στην περιοχή και οι οποίοι θεωρούνταν κατώτεροι στην ιεραρχία και στο τεχνολογικό και πνευματικό επίπεδο από τους αντίστοιχους που είχαν εγκατασταθεί στην Πελοπόννησο. Άλλωστε το Δουκάτο της Αχαΐας λειτουργούσε ως προπύργιο στα νότια (Σφηκόπουλος, 1981: 9 – 11, 125).

Οι διαδοχικοί εισβολείς που πέρασαν από τη Στερεά δεν κατάφεραν να παραμείνουν για καιρό στα μέρη αυτά και δεν είχαν το χρόνο και την ευχέρεια να τελειοποιήσουν το αμυντικό τους σύστημα. Κατά το Μεσαίωνα, το Κάστρο της Λαμίας ήταν γνωστό και ως *Castri Sitonis*, *Sito*, *La Citon*, *Gipton*, *Cytona* και *Castrum de Situm* (Σφηκόπουλος, 1981: 9 – 11, 125).

Στο εσωτερικό του το Κάστρο χωριζόταν σε τρία μέρη χάρη σε δύο εσωτερικά τείχη, που κατασκευάστηκαν την εποχή των Φράγκων ή των Καταλανών κατακτητών. Τα τείχη αυτά πρόσφεραν τη δυνατότητα εσωτερικής άμυνας σε περίπτωση κατάληψης του χώρου νοτιοανατολικά της κεντρικής πύλης (Κακαβάς, 2008: 101).

Κατά τον Εβλιά Τσελεμπί, το Κάστρο θεωρούνταν καλοχτισμένο και απόρθητο. Ο ίδιος υποστήριζε ότι την εποχή της Βενετικής κυριαρχίας χαρακτηριζόταν ως πρότυπο οχύρωσης και ήταν ξακουστό σε ολόκληρη τη Φράντζα, ενώ μιμούνταν τα κάστρα της Κορώνης και της Μεθώνης (Δαβανέλλος, 1994: 71. Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 15).

Πάνω από τη νοτιοανατολική «Σιδηρά Πύλη» ένας περιηγητής του 1705/1706 ο Paul Lucas, είδε ένα εντοιχισμένο ανάγλυφο από λευκό μάρμαρο, που παρίστανε μια μορφή να παίζει πιθανώς λύρα και δίπλα της μια δεύτερη μορφή έτοιμη να χορέψει. Το 1860 ο Ιωάννης Βορτσέλας επιβεβαίωσε αυτήν τη μαρτυρία, καθώς υποστήριξε ότι το ανάγλυφο που είδε στο ίδιο σημείο παρίστανε τον Αχιλλέα να διδάσκεται μουσική ή χορό από τον Χείρωνα ή από τον Φοίνικα. Κατά άλλους, απεικονίζονται ο Αχιλλέας με τον Χείρωνα να αποδίδουν τιμές σε νεκρούς κατά τη διεξαγωγή αγώνων. Ο Φελίξ Μποζούρ (1821), ένας Γάλλος περιηγητής, αναφέρεται επίσης σε ένα ανάγλυφο που είδε μεταξύ άλλων στο τείχος της Λαμίας. Σε αυτό, υποστηρίζει, παριστανόταν ο Κένταυρος Χείρων να διδάσκει τον Ηρακλή, που ήταν παιδί ακόμα, να παίζει λύρα. Ο γιος της Αλκμήνης κρατούσε στο ένα χέρι το ρόπαλό του και με το άλλο έπνιγε ένα ερπετό που ετοιμαζόταν να τον καταβροχθίσει. Το ανάγλυφο αυτό δε διατηρείται σήμερα. Το ίδιο πιθανό είναι στο σημείο αυτό να υπήρχε κάποια κτητορική επιγραφή ή οικόσημο (Παπαναγιώτου, 1971: 92 – 93. Παπακωνσταντίνου, 1994: 12–15, 17–18. Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 20, 57. Κακαβάς, 2008: 101).

Ο Λουδοβίκος Ρος (1834, ο πρώτος διευθυντής της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην Ελλάδα), από την πλευρά του, ανέφερε ότι κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στη Λαμία δε διέκρινε τοποθεσίες της αρχαιότητας, επιγραφές ή γλυπτά. Την εποχή του σωζόταν μόνο ένα μέρος του αρχαίου τείχους στα βορειοανατολικά του Κάστρου. Τα αρχαία μάρμαρα είχαν παρθεί και χρησιμοποιηθεί από τους Τούρκους στα παλάτια, τα τζαμιά και τους τάφους τους (Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 67 – 69).

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι επί Τουρκοκρατίας (1414 – 1832), κατασκευάστηκε, στη μορφή που διατηρείται μέχρι σήμερα, η κεντρική πύλη με το τοξωτό υπέρθυρο, οι ενισχυτικοί πύργοι που υψώνονταν πλησίον των πυλών, των γωνιών του τείχους και όλων των αδύναμων αμυντικά σημείων του, όπως και οι πολεμίστρες στον περίβολο, με τη χαρακτηριστική για την εποχή χρήση του ασβεστοκονιάματος ως συνδετικού υλικού. Ο οχυρωματικός περίβολος, με συμπληρώσεις και επιδιορθώσεις, απέκτησε στην ανώτερη ζώνη του 4 – 5 μ. πλάτος, ώστε να εξασφαλίζεται η αμυντική επάρκειά του. Επίσης, κοντά στην πύλη, στα βορειοανατολικά του τείχους σώζεται σήμερα ένα μικρό κτίσμα με κυλινδρική οροφή και χαμηλή και στενή είσοδο που πιθανόν χρησίμευε ως πυριτιδαποθήκη ή

κρατητήριο (Παπαναγιώτου, 1971: 86–90. Παπακωνσταντίνου, 1994: 21. Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 15, 20. Κακαβάς, 2008: 100).

Στα νοτιοδυτικά του Κάστρου διακρίνεται ένας μιναρές, που αποδεικνύει ότι κατά την οθωμανική περίοδο λειτουργούσε τζαμί, το οποίο αργότερα χτυπήθηκε από κεραυνό και καταστράφηκε. Προοριζόταν, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Τούρκου περιηγητή Εβλιά Τσελεμπή (Evlia Celebi – 1668) και του Γάλλου Paul Lucas (1705/1706), για την εγκατεστημένη μονίμως εκεί τουρκική φρουρά. Οι ίδιοι αναφέρουν ότι ο χώρος εντός του Κάστρου κατοικήθηκε ευρέως από τους μωαμεθανούς, κάτι που επιβεβαιώνεται και από την αρχαιολογική έρευνα. Ο Paul Lucas είναι ο πρώτος περιηγητής που ταύτισε το Ζητούνι με την αρχαία Λαμία χάρη στα κατάλοιπα που ανακάλυψε, π.χ. επιγραφές, ανάγλυφα κ.ά. Παράλληλα, έκανε λόγο και για δύο φρούρια της πόλης, το ένα απέναντι από το άλλο, με το δεύτερο όμως να είναι ήδη στην εποχή του κατεστραμμένο. Επρόκειτο για το φρούριο του λόφου του Αγίου Λουκά από τη μία πλευρά, που δε σώθηκε, και για το Κάστρο από την άλλη (Παπαναγιώτου, 1971: 86–90. Παπακωνσταντίνου, 1994: 21. Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 15, 20. Κακαβάς, 2008: 100 – 101).

Ορισμένοι μελετητές αναφέρουν τις κατασκευές, τις προσθήκες ή τις επιδιορθώσεις όλων των προαναφερθεισών περιόδων ως έργα άπειρων τεχνικά μηχανικών, που ακολούθησαν ένα απλό σχέδιο και τα οποία ήταν αντιπροσωπευτικά μιας πρωτόγονης στρατιωτικής τεχνικής (Σφηκόπουλος, 1981: 11).

Επί Όθωνος (1884), εντός του Κάστρου κτίστηκε ένας διώροφος στρατώνας, που χρησιμοποιήθηκε ως το 1940 για τη διαμονή στρατιωτικών μονάδων. Στον ανατολικό τοίχο σώζονται ακόμη οι κρίκοι στους οποίους έδεναν τα άλογα (Λαζαρίδης, 1962: 161–162. Παπαναγιώτου, 1971: 90 – 92. Σφηκόπουλος, 1981: 127. Παπακωνσταντίνου, 1994: 11. Κακαβάς, 2008: 102).

Κατά τον 19^ο αιώνα πραγματοποιήθηκαν συμπληρώσεις στο τείχος, που ήταν, όμως, πρόχειρες. Σε αυτή τη συνεχή και αδιάκοπη χρήση και συντήρηση οφείλει το Κάστρο την καλή του κατάσταση. Το 1973 ολόκληρος ο χώρος παραδόθηκε από το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας στο Υπουργείο Πολιτισμού (Λαζαρίδης, 1962: 161–162. Παπαναγιώτου, 1971: 90–92. Σφηκόπουλος, 1981: 127. Παπακωνσταντίνου, 1994: 11. Κακαβάς, 2008: 102).

Το 1984 ο Δήμος της Λαμίας ανάπλασε τον χώρο του στρατώνα, έτσι ώστε σήμερα να φιλοξενεί το Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης (Λαζαρίδης, 1962: 161 –

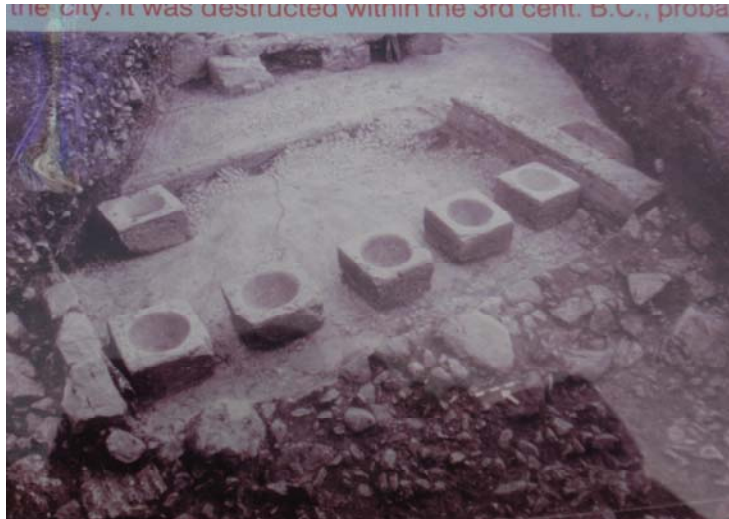
162. Παπαναγιώτου, 1971: 90–92. Σφηκόπουλος, 1981: 127. Παπακωνσταντίνου, 1994: 11. Κακαβάς, 2008: 102).

Το Κάστρο κηρύχθηκε με το Βασιλικό Διάταγμα της 25-2-1922 (Φ.Ε.Κ. 28/Α/26-2-1922) ως βυζαντινό μνημείο και χαρακτηρίστηκε ως αρχαιολογική θέση. Η χρονική περίοδος όπου ανήκει είναι η αρχαιότητα, το βυζάντιο και οι μεταβυζαντινοί χρόνοι. Οι φορείς προστασίας του είναι η ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και η 24^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λαμίας (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 255).

Το Αρχαίο Γυμνάσιο

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την ανέγερση πολυώροφης οικοδομής, στην ιδιοκτησία της Λαμιακής – Δομικής Α.Ε. και στη συμβολή των οδών Θερμοπυλών και Μιαούλη, αποκαλύφθηκε τμήμα από το αρχαίο γυμνάσιο της Λαμίας, που χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Η χρήση του Γυμνασίου επεκτάθηκε έως και τον 3^ο αι. π.Χ. οπότε και καταστράφηκε από σεισμό, ενώ εγκαταλείφθηκε μετά τη δεύτερη καταστροφή του τον 2^ο αι. π.Χ. Γύρω στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. με αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ. στα ανατολικά της παλαίστρας ανοικοδομήθηκε ένα κτήριο, του οποίου η χρήση παραμένει ακόμη και σήμερα άγνωστη (Δακορώνια, 2000: 323).

Τα κατάλοιπα οικοδομικών κατασκευών, που σώζονται στο εν λόγω ακίνητο, ανήκουν στο βόρειο τμήμα της παλαίστρας του Γυμνασίου, το οποίο βρισκόταν εκτός των τειχών που περιέβαλαν την πόλη, καθώς και σε μικρή απόσταση από τη νοτιοανατολική πύλη. Οι αποκαλυφθέντες χώροι της παλαίστρας είναι διατεταγμένοι από τα ανατολικά προς τα δυτικά και μπορούν να ταυτιστούν με ασφάλεια. Εντοπίστηκαν η Εξέδρα ή Εφηβείον, το Αποδυτήριο όπου λάμβαναν χώρα συζητήσεις διδακτικού ή φιλοσοφικού περιεχομένου, το Λουτρό και το Ελαιοθέσιον ή Αλειπτήριο. Παράλληλα προς τα προαναφερθέντα δωμάτια αποκαλύφθηκε θεμέλιο, το οποίο θεωρείται ότι επρόκειτο για στυλοβάτη κάποιας στεγασμένης στοάς, που περιέβαλε πιθανόν την εσωτερική αυλή και που σε περίπτωση βροχόπτωσης θα λειτουργούσε ως χώρος άθλησης, περιπάτου και αγώνων δρόμου. Η Εξέδρα και η στοά στηρίζονταν προς νότο σε κιονοστοιχία δωρικών κιόνων. Στα νότια και πλησίον του στυλοβάτη ήρθε στο φως πώρινος αγωγός, ο οποίος χρησίμευε για την απορροή των ομβρίων υδάτων (από το αρχείο της ΙΔ' Ε.Π.Κ.Α.).

Εικ. 11: Άποψη του Λουτρού του αρχαίου Γυμνασίου.

Το συγκρότημα ακολουθεί πιστά τον τρόπο κατασκευής των Γυμνασίων, που εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. και λειτούργησαν ως χώροι σωματικής άσκησης και περισυλλογής. Γυμνάσια διέθεταν σπουδαίες ελληνικές πόλεις και ιερά με πανελλήνια ακτινοβολία. Στην παλαίστρα, τον κλειστό χώρο, οι νέοι ασκούσαν στην πάλη και το παγκράτιο. Συνήθως, περιλάμβανε έναν ανοιχτό, κεντρικό χώρο, την εσωτερική αυλή, η οποία περιβαλλόταν από στοές, γύρω από τις οποίες ανοικοδομούνταν επιμέρους στεγασμένοι χώροι (από το αρχείο της ΙΔ' Ε.Π.Κ.Α.).

Ένα σημαντικό εύρημα, που προέρχεται από το χώρο αυτό, είναι μια βάση που φέρει δίστιχη επιγραφή «ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΕΡΜΗ», η οποία αποτελούσε ίσως ανάθημα στον Ερμή, προστάτη θεό των Γυμνασίων κατά την αρχαιότητα, από κάποιον Σωκράτη, Γυμνασίαρχο (;), με την ευκαιρία της ανοικοδόμησης του Γυμνασίου κατά τον 3^ο αι. π.Χ. Επίσης, κοντά στην είσοδο της Εξέδρας, μαζί με την προαναφερθείσα επιγραφή, βρέθηκε και ένα ακέφαλο άγαλμα ανδρικής μορφής (3^{ου} αι. π.Χ.). Η δεύτερη καταστροφή του συγκροτήματος του Γυμνασίου, που προκλήθηκε και αυτή από σεισμό, χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τους σκελετούς τριών αθλητών, που καταπλακώθηκαν από το κτήριο κατά τη σεισμική δραστηριότητα (από το αρχείο της ΙΔ' Ε.Π.Κ.Α.).

Εικ. 12: Μαρμάρινο ακέφαλο άγαλμα ανδρικής μορφής (3^{ος} αι. π.Χ.).

Κατόπιν γνωμοδοτήσεως του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Στερεάς Ελλάδας (Τ.Σ.Μ.Σ.Ε.), πραγματοποιήθηκε τροποποίηση της μελέτης του υπό ανέγερση κτηρίου ως προς τη στατικότητα του, ενώ έγινε και πολεοδομική παρέμβαση, με αποτέλεσμα τη διατήρηση του μνημείου που αναδεικνύεται με αίθριο και προστατεύεται από άθραυστο γυαλί (Δακορώνια, 2000: 323).

Τμήματα του αρχαίου τείχους

Επί των οδών Καραϊσκάκη και Καζούλη, στα νοτιοανατολικά του οικοπέδου ιδιοκτησίας Δ. Παντόπουλου, αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για τη θεμελίωση οικοδομής, τμήμα του αρχαίου τείχους της Λαμίας, καθώς και πύργος ή πύλη αυτού. Και στο παρελθόν (1992), η εκσκαφή για τη διάνοιξη τάφρου, για την τοποθέτηση αγωγού απορροής ομβρίων υδάτων είχε αποκαλύψει κάποια τμήματα του αρχαίου τείχους και του πύργου, που προέρχονταν από την αρχαία οχύρωση της πόλης. Το συνολικό σωζόμενο μήκος του σπουδαίου αυτού αρχαιολογικού ευρήματος είναι 11 μ., με κατεύθυνση από βορρά προς νότο, ενώ το μέσο πλάτος του είναι 1,40 μ. Τα οικοδομικά κατάλοιπα σχετίζονται με το τμήμα ενός πύργου, που κατά τη διάρκεια παλαιότερων ανασκαφών εντοπίστηκε δυτικότερα και κατά μήκος της οδού Καραϊσκάκη (Δακορώνια, 1997: 184. Δακορώνια, 2001: 313 – 314).

Εικ. 13: Τμήμα του αρχαίου τείχους.

Ένας τετράγωνος χώρος, μήκους περίπου 4,50 μ., θεμελιωμένος στο πρανές του φυσικού βράχου, αποτελεί τον κύριο όγκο της κατασκευής. Το δυτικό τμήμα του σώζεται σε ύψος 1,90 μ. Οικοδομήθηκε με βάση το ισοδομικό σύστημα, το οποίο αποτελείται από ορθογώνιες κροκαλοπαγείς λίθους, τοποθετημένες δρομικά και μπατικά. Ο πύργος εκτείνεται προς τα ανατολικά και συνεχίζεται κάτω από το σύγχρονο πεζοδρόμιο και τις εκεί οικοδομές. Η εξωτερική όψη των δόμων του τείχους υπέστη φθορά, επειδή στη συγκεκριμένη θέση υψώθηκε σύγχρονη οικοδομή, της οποίας η αρχαία κατασκευή αποτέλεσε τμήμα. Επίσης, στον πύργο εντοπίζονται φθορές που προκλήθηκαν από τις διάφορες επεμβάσεις κατά το παρελθόν (Δακορώνια, 1997: 184. Δακορώνια, 2001: 313 – 314).

Ένας αναλημματικός τοίχος από αργολιθοδομή, σωζόμενου μήκους 8,50 μ., πλάτους 0,70 μ. και ύψους 0,80 μ., ήρθε στο φως στην εξωτερική όψη της δυτικής πλευράς του τείχους, που είχε σα στόχο την αντιστήριξη του όγκου της επίχωσης (Δακορώνια, 2001: 313 – 314).

Τα κινητά ευρήματα ήταν λιγοστά και καθόλου ενδεικτικά, ως αποτέλεσμα της μεταγενέστερης διατάραξης των στρωμάτων. Αποκαλύφθηκαν μόνο μερικές αγνύθες. Ωστόσο, η χρονολόγηση του τείχους κατέστη εφικτή, λόγω του τρόπου κατασκευής του, αλλά και εξαιτίας των ανάλογων τμημάτων της οχύρωσης που έχουν αποκαλυφθεί κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών σε άλλα σημεία της σημερινής πόλης της Λαμίας. Χρονικά τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. (Δακορώνια, 2001: 313–314).

Το τείχος της πόλης (της οποίας η έκταση κάλυπτε τους νότιους και νοτιοδυτικούς πρόποδες του λόφου) ξεκινούσε από τα νοτιοανατολικά του Κάστρου, είχε κατεύθυνση νοτιοδυτική – βορειοδυτική και περιέβαλε το ύψωμα του Αγίου Λουκά. Στη συνέχεια, η πορεία του συνέχιζε προς τα ανατολικά και τα βορειοανατολικά και κατέληγε στα βορειοδυτικά του ναού του πολιούχου αγίου της Λαμίας. Η έκταση της οχυρώσεως επιβεβαιώθηκε πρόσφατα, χάρη στις αρχαιολογικές ανασκαφές και τα πορίσματα των επιστημονικών ερευνών, παρέχοντας μια ασφαλή εικόνα της τοπογραφίας της αρχαίας πόλης της Λαμίας (Παπακωνσταντίνου, 1994: 12 – 15. Κακαβάς, 2008: 102).

Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μνημεία

Τα μνημεία της βυζαντινής περιόδου

Εντός των ορίων της πόλης της Λαμίας δε σώζονται μνημεία (π.χ. Εκκλησίες, κοσμικά κτήρια, οικοδομήματα ποικίλης χρήσης, γεφύρια, κρήνες κ.ά.), που να χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους. Κατά το 19^ο αιώνα, αξίζει να σημειωθεί, ήταν αποδεδειγμένη η αντιμετώπιση με ασέβεια των αρχαιοτήτων της βυζαντινής εποχής (Φιλιππίδης, 2010: 78).

Τα μνημεία της μεταβυζαντινής εποχής

Το Ζητούνι, όπως ονομαζόταν η Λαμία εκείνα τα χρόνια, υπαγόταν στον καζά Ζητουνίου, εντός των εδαφικών ορίων του οποίου περιλαμβάνονταν αρκετά χριστιανικά και μουσουλμανικά χωριά (Κακαβάς, 2008: 98).

Ο μνημειακός πλούτος αυτής της περιόδου έχει γίνει γνωστός μέσα από χαλκογραφίες, καθώς και από τις διηγήσεις των περιηγητών. Ελάχιστα οικοδομήματα διασώθηκαν και ακόμα λιγότερα εντός των ορίων της Λαμίας. Ο Εβλιά Τσελεμπί αναφέρει ότι αν και υπήρχαν δεκατρείς μαχαλάδες (συνοικίες) στην πόλη, τα τεμένη ήταν μόνο οχτώ. Μεταξύ αυτών συγκαταλεγόταν το μολυβδοσκεπάστο τζαμί του Χασάν Μπέη, το κεραμοσκεπές τζαμί του σουλτάνου Μεχμέτ Χαν που κτίστηκε το 1448 μ.Χ., τρία μετζίτια (ευκτήριοι οίκοι) στις απόκεντρες γειτονιές, μεντρεσέδες (οθωμανικές ιερατικές σχολές) για τους σπουδαστές του Κορανίου, τεκέδες (μοναστήρια) ντερβίσηδων, χάνια εμπορών και ένα χαμάμ (οθωμανικό λουτρό) που ίδρυσε ο σουλτάνος Μεχμέτ Χαν. Επίσης, υπήρχαν ένα ιμαρέτ (πτωχοκομείο), από

όπου χορηγούνταν το καθημερινό συσσίτιο, αλλά και πέντε καλοκατασκευασμένα πέτρινα γεφύρια, που υψώνονταν επάνω από το ποτάμι που διέσχιζε την πόλη. Τα εμπορεύματα πωλούνταν σε τοπικό παζάρι, αφού δεν υπήρχε μπεζεστένι (αγορά) και τα εμπορικά καταστήματα της πόλης αριθμούσαν τα διακόσια (Κακαβάς, 2008: 98 – 99).

Ο ίδιος περιηγητής μνημονεύει στις σελίδες του ότι το Ιζντίν ήταν χτισμένο στις δύο βραχώδεις πλευρές ενός φαραγγιού. Στην πλευρά κάτω από το Κάστρο βρίσκονταν, ασφυκτικά χτισμένα, τα σπίτια των χριστιανών, με την πρόσοψή τους να είναι στραμμένη προς τα δυτικά. Από την άλλη πλευρά εντοπιζόνταν οικίες χριστιανών και Τούρκων, καθώς και σεράγια με δεξαμενές και συντριβάνια, με τις προσόψεις τους να κοιτούν προς το νότο. Μερικές χιλιάδες κεραμοσκεπή, πολυτελή σπίτια, με ωραία διακόσμηση και ακριβά έπιπλα, που χωρίζονταν μεταξύ τους από καλοφτιαγμένα καλντερίμια, σχημάτιζαν το βαρόσι (χριστιανική συνοικία) της πόλης (Κακαβάς, 2008: 99).

Μετά την απελευθέρωση δεν απαντιόνταν κανένα ενθύμιο της οθωμανικής εποχής. Μονάχα τρία τεμένη στέκονταν ακόμη, ως αξιόπιστοι μάρτυρες των χρόνων που χάθηκαν. Ένα από αυτά ήταν, που χτίστηκε το 1816 στην ομώνυμη συνοικία, δίπλα από το οποίο εντοπιζόνταν το οθωμανικό διοικητήριο και ακόμα παραπέρα το σαράι του Χαλίλ Μπέη, του ίδιου του διοικητή της πόλης. Στο σημείο αυτό, στην οδό Υψηλάντου, εντοπίζεται σήμερα το 6^ο Γυμνάσιο αρρένων Λαμίας. Έως το 1911, οπότε κατεδαφίστηκε, στους χώρους του λειτούργησε μετεπαναστατικά το Δημοτικό Σχολείο της πόλης. Το δεύτερο τζαμί ήταν μολυβδοσκεπάστο και υψωνόταν στο κέντρο της πόλης, επί της οδού Ρήγα Φεραίου, στο σημείο όπου σήμερα απαντάται η Στρατιωτική Λέσχη. Στις αρχές του 20^{ού} αιώνα γκρεμίστηκε, ενώ μέχρι τότε λειτουργούσε στους χώρους του κρατικό και κατόπιν στρατιωτικό νοσοκομείο. Το τρίτο και τελευταίο τέμενος ήταν αυτό του Κάστρου, που καταστράφηκε από κεραυνό στις 10 Αυγούστου του 1871 και το οποίο χρησίμευε για την εκπλήρωση των λειτουργικών αναγκών των Οθωμανών κατοίκων του (Κακαβάς, 2008: 99, 102).

Στο Κάστρο, το διαχρονικότερο μνημείο της πόλης, οι ανασκαφές έφεραν στο φως κατάλοιπα της οικοδομικής δραστηριότητας των Οθωμανών, καθώς και βυζαντινό μολυβδόβουλο, μαρμάρινη επιγραφή, πήλινες καπνοσύριγγες, μπάλες κανονιού, χάλκινο βραχιόλι και αρκετές ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες και επιστέμεις αυτών σε σχήμα τουρμπανιού, ενδεικτικές της οθωμανικής καλλιτεχνικής δραστηριότητας (Κακαβάς, 2008: 99).

Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες αποκάλυψαν τις επεμβάσεις των Τούρκων κατακτητών στο Κάστρο, όπως τις σιδηρόφρακτες πύλες, την οθωμανική φρουρά, τις πυριτιδαποθήκες, τα πυροβόλα, τις δεξαμενές και τους αποθηκευτικούς χώρους (Κακαβάς, 2008: 99).

Στην Ελλάδα, με τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, οι εργασίες συντήρησης και αναστήλωσης επικεντρώθηκαν σε μνημεία, που χρονολογούνταν στην αρχαιότητα ή στη βυζαντινή εποχή, καθώς επιβεβαίωναν την εθνική ταυτότητα και διέθεταν αναμφίβολα εθνική και οικονομική αξία. Τα ρωμαϊκά, ενετικά, φραγκικά ή οθωμανικά κατάλοιπα, θρησκευτικά ή κοσμικά, πέρασαν στο περιθώριο και σπανίως απασχόλησαν τους ειδικούς (Τουρνικιώτης, 2010: 16, Καρδαμίτση - Αδάμη, Μπίρης, 2010: 262).

Στις μέρες μας δε σώζεται κανένα τζαμί, που θα μπορούσε να συντελέσει ως μάρτυρας της ιστορίας και της καθημερινότητας της πόλης της οθωμανικής περιόδου. Κάποια μνημεία χάθηκαν ολοκληρωτικά με το πέρασμα του χρόνου (Δαβανέλλος, 1994: 81. Νάτσιος, 1998: 10. Κακαβάς, 2008: 99).

Οι Μεταβυζαντινές Εκκλησίες

Μέσα στη Λαμία τα μνημεία που χρονολογούνται στα μεταβυζαντινά χρόνια είναι ναοί. Οι μεταβυζαντινές εκκλησίες της πόλης που ανοικοδομήθηκαν στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, συνέχιζαν τη βυζαντινή παράδοση, μετατρέποντας την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική σε έκφραση της εθνικής συνείδησης του επί τετρακόσια χρόνια υπόδουλου ελληνικού λαού (Πανουσάκης, Χριστοδουλοπούλου, 1992: 43).

Ο 18ος αιώνας γενικά στη Φθιώτιδα και στη Λαμία ειδικότερα, χαρακτηρίζεται από άνθιση της οικοδομικής δραστηριότητας. Κτίζονταν ενοριακοί ναοί που συνήθως ήταν τρίκλιτες ξυλοστεγείς βασιλικές. Κατασκευάζονταν επίσης ναοί, στους οποίους είχαν επιβιώσει βυζαντινοί τύποι. Σε αυτούς ήταν εμφανείς οι επιδράσεις τόσο από την οθωμανική όσο και από την αστική αρχιτεκτονική (Πανουσάκης, Χριστοδουλοπούλου, 1992: 54).

Η προστασία, συντήρηση, στερέωση, αποκατάσταση και ανάδειξη σήμερα των μνημείων της μεταβυζαντινής περιόδου στην πόλη της Λαμίας, κρίνεται επιτακτική, καθώς τα κτηριακά αυτά κελύφη διαθέτουν ακόμα την αρχική τους χρήση και εξακολουθούν να λειτουργούν, συγκεντρώνοντας συχνά πλήθη κόσμου. Όμως,

δεν πρέπει να καταστρατηγούνται οι αρχές που διέπουν τις αναστηλωτικές επεμβάσεις, όπως η αυθεντικότητα και η ιστορική και καλλιτεχνική αξία (Θεοχαρίδου, 2010: 193).

1. Η Αρχοντική

Εικ. 14: Η Εκκλησία της Αρχοντικής.

Στη νότια κλιτύ του λόφου όπου βρίσκεται το Κάστρο, εντοπίζεται η Αρχοντική, εκκλησία που είναι αφιερωμένη στα Εισόδια της Θεοτόκου. Πρόκειται για το δεύτερο σε αρχαιολογική αξία, μετά την Ακρολαμία, μνημείο. Η Αρχοντική είναι ορατή από πολλά και διαφορετικά σημεία της πόλης, εξαιτίας της μορφολογίας του εδάφους. Στη συγκεκριμένη περιοχή βρισκόταν η συνοικία των χριστιανών επί Τουρκοκρατίας και αυτή ήταν η αιτία που ο ναός ανεγέρθηκε εκεί. Το 1760 η Εκκλησία εξυπηρετούσε τις λατρευτικές ανάγκες των χριστιανών του Ζητουνίου μέχρι τα χρόνια της Επανάστασης (1760 – 1821), οπότε και άρχισε να λειτουργεί ως νεκροταφείο (ιδίως μεταξύ των ετών 1827 – 1828). Όλο αυτό το διάστημα πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες επισκευές, επεκτάσεις και προσθήκες (Παπαναγιώτου, 1971: 127 – 130. Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδας, 2003: 218–219. Νάτσιος, 1982: 73 –75).

Εικ. 15: Ναός Αρχοντικής: Τοιχογραφίες (Υπαπαντή).

Έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς ποικίλες απόψεις σχετικά με την προέλευση του ονόματος Αρχοντική. Ορισμένοι ειδικοί υποστηρίζουν ότι στο ναό αυτό συνήθιζαν τα παλιά χρόνια να εκκλησιάζονται οι άρχοντες και οι προύχοντες της πόλης. Σύμφωνα με άλλους μελετητές, το όνομά της το έλαβε εξαιτίας της αρχοντικής ιδιότητας του ιδιοκτήτη της, αλλά και εκείνων που συνέβαλαν στην ανακαίνισή της, τα πρόσωπα δηλαδή που αναφέρονται στους στίχους της σωζόμενης αγιογραφικής κτητορικής επιγραφής επάνω από τη νότια θύρα. Άλλοι πιστεύουν ότι η συγκεκριμένη ονομασία οφείλεται στο γεγονός ότι η Εκκλησία είναι αφιερωμένη στα Εισόδια της Αρχόντισσας Θεοτόκου. Οι δύο τελευταίες θεωρούνται και οι πιθανότερες εκδοχές (Παπαναγιώτου, 1971: 127– 130. Νάτσιος, 1982: 73. Δαβανέλλος, 1994: 245. Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδας, 2003: 218 – 219).

Πρόκειται για μια μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, όπως και οι περισσότεροι ναοί που κτίστηκαν επί οθωμανικής κυριαρχίας. Στην κάτοψη ο ναός είναι ορθογώνιος παραλληλόγραμμος· εξωτερικά οι διαστάσεις του είναι 21,60 x 6,80 μ. (εσωτερικές διαστάσεις 17,00 x 6,00 μ.). Εξωτερικά, επίσης, ο ναός καλύπτεται με ασβεστοκονίαμα. Εσωτερικά στεγάζεται με ξύλινα φατνώματα. Ο κυρίως ναός διαιρέθηκε μεταγενέστερα σε δύο άνισα κλίτη από μία σειρά πέντε λεπτών κτιστών στύλων. Ο νάρθηκας προστέθηκε αργότερα (Λαζαρίδης, 1962: 162. Παπαναγιώτου, 1971: 127– 130. Νάτσιος, 1982: 76. Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδας, 2003: 218– 219).

Εικ. 16: Ναός Αρχοντικής: Τοιχογραφίες (Μεταμόρφωση).

Η εκκλησία είναι κατάγραφος. Οι τοιχογραφίες της δε σώζονται σε καλή κατάσταση, παρόλα αυτά, ο διάκοσμος είναι πλούσιος με εντυπωσιακά και έντονα χρώματα. Ο στόχος του αγιογράφου ήταν να αναπαραστήσει το δόγμα της ενσάρκωσης του θείου Λόγου, τη ζωή και τα θαύματα του Χριστού, καθώς και τους αγώνες της Εκκλησίας. Σκοπός της συγκεκριμένης αγιογράφησης ήταν να επιτελέσει, για διδακτικούς λόγους, ένα είδος κηρύγματος της Ορθοδοξίας μέσα σε μια τουρκοκρατούμενη πόλη (Παπαναγιώτου, 1971: 127 – 130. Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδας, 2003: 218 – 219).

Χαρακτηριστικές θρησκευτικές αναπαραστάσεις αποτελούν το πλάσιμο του Αδάμ και της Εύας, η επουράνια εξουσία και η συνακόλουθη εκδίωξη των πρωτόπλαστων από τον Παράδεισο, ενώ αποδίδονται και σκηνές από την επίγεια ζωή τους. Επίσης, απεικονίζονται γεγονότα από το χριστολογικό κύκλο, την Παλαιά και Καινή Διαθήκη, μαρτύρια αγίων κ.ά. Οι μορφές απεικονίζονται κυρίως μετωπικά και σπανιότερα κατά κρόταφον. Όλα αυτά αποτελούν εξαίσιμα δείγματα της τέχνης του 18^{ου} αιώνα με βυζαντινές επιδράσεις. Μία από τις φορητές εικόνες φέρει επιγραφή (Χείρ Αντωνίου Αγωραστού του Κρητός ΑΨΤ), που διασώζει την ημερομηνία κατά την οποία φιλοτεχνήθηκε, δηλαδή το 1703 (Παπαναγιώτου, 1971: 127 – 130. Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδας, 2003: 218 – 219).

Εικ. 17: Ναός Αρχοντικής: Ο Ιησούς Χριστός. Εικόνα της Ωραιάς Πύλης.

Η Αρχοντική, όπως φαίνεται και από τη σωζόμενη επιγραφή, κτίσθηκε επάνω σε παλαιότερη Εκκλησία, που καταστράφηκε κατά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα από φωτιά που έβαλαν οι Τούρκοι. Η αρχική εκκλησία τοποθετείται στα 1703, ενώ ο νεότερος ναός κτίσθηκε το 1760, το έτος ΑΨΞ, χάρη στις φροντίδες του Δημητρίου Παπαδημητρόγλου. Η αγιογράφηση του πραγματοποιήθηκε στις 21 Ιουνίου 1762 (ΑΨΞΒ) κατά την οθωμανική κυριαρχία, γεγονός που είναι αξιοσημείωτο (Παπαναγιώτου, 1971: 127 – 130. Νάτσιος, 1982: 73– 74. Δαβανέλλος, 1994: 245. Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδας, 2003: 218 – 219. Κακαβάς, 2008: 102).

Εικ. 18: Ναός Αρχοντικής: Τοιχογραφίες (ο τάφος του Μεγάλου Αλεξάνδρου).

Όσον αφορά στην αναπαράσταση της μορφής του Μεγάλου Αλεξάνδρου εντός του ναού, είναι πιθανό να οφείλεται στο γεγονός ότι ο συγκεκριμένος ήρωας είχε τότε μεταβληθεί σε σύμβολο της ενότητας των Ελλήνων. Ο Μέγας Αλέξανδρος

ανυψώθηκε στην ελληνική ιδεολογία και κυριάρχησε στη συνείδηση των λογίων της χώρας ως έκφραση, υπαινιγμός και χαρακτηρισμός. Στην ελληνική λαϊκή μνήμη και την ιδεολογική γραμματεία εκείνων των χρόνων ο Μακεδόνας βασιλιάς επέζησε ως θρύλος και μετατράπηκε σε εκφραστή των αλυτρωτικών ιδεών των Ελλήνων. Επιβίωσε ως εθνικό σύμβολο μαζί με άλλες ηρωικές μορφές, όπως ο Αχιλλέας, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, ο επονομαζόμενος και μαρμαρωμένος βασιλιάς και ο Πύρρος (Δημαράς, 1996: 469 – 470).

2. Ο Ναός της Παναγίας Δέσποινας

Πρόκειται για μια τρίκλιτη Βασιλική που εσωτερικά χωρίζεται με κιονοστοιχίες σε κλίτη. Ο ναός έχει κτισθεί επάνω σε μια προγενέστερη εκκλησία, όπως μαρτυρούν τα λείψανα που σώζονται στη νοτιοανατολική αυλή, ένα κορινθιακό κιονόκρανο (ύψους 0,41 μ.) και ένα βυζαντινό θωράκιο (διαστάσεων 0,525 x 0,38 μ.), διακοσμημένο με τέσσερις ρόδακες. Είναι πιθανό τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη να χρονολογούνται στην πρώτη παλαιοχριστιανική περίοδο (Λαζαρίδης, 1962: 162. Παπαναγιώτου, 1971: 131– 133. Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 53. Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδας, 2003: 268.).

Εικ. 19: Η Παναγία Δέσποινα.

Ανοικοδομήθηκε το 1730 επάνω στον παλαιότερο ναό των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, που κατέστρεψαν οι Τούρκοι κατά την επανάσταση των

αρματωλών της γειτονικής πόλης της Υπάτης (Λαζαρίδης, 1962: 162. Παπαναγιώτου, 1971: 131 – 133. Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδας, 2003: 268).

Εικ. 20: Το εσωτερικό του ναού της Παναγίας Δέσποινας.

Το τέμπλο της εκκλησίας είναι ξυλόγλυπτο και επίχρυσο, στο νότιο άνω άκρο του οποίου και μέσα σε πλαίσιο εικόνας έχει βρεθεί επιγραφή με βυζαντινούς χαρακτήρες, που αποκαλύπτει ότι φιλοτεγήθηκε κατά το πρώτο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα, και συγκεκριμένα στις 14 Νοεμβρίου 1739. Οι φορητές εικόνες, που διατηρούνται στο επάνω μέρος του τέμπλου, χρονολογούνται στο 18^ο αιώνα και είναι εξίσου αξιόλογες (Παπαναγιώτου, 1971: 131 – 133. Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδας, 2003: 268).

Τα Νεώτερα μνημεία

Οι Εκκλησίες

1. Ο Ναός του Αγίου Λουκά

Ο Ναός του Ευαγγελιστή Λουκά βρίσκεται στα δυτικά της πόλης, επί του ομώνυμου λόφου και χρονικά τοποθετείται στα προεπαναστατικά χρόνια. Κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο το 1988 από το Υπουργείο Πολιτισμού, με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ32/16692/657/17-6-1988 (Φ.Ε.Κ. 483/Β/14-7-1988), εξαιτίας της ιστορικής του αξίας και της σύνδεσής του με σημαντικά γεγονότα της πόλης. Ο

φορέας προστασίας του είναι η 24^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λαμίας (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 257).

Εικ. 21: Ο Ναός του Αγίου Λουκά.

Σύμφωνα με κάποιες γραπτές αρχαιακές πηγές, από το 1840 έως και το 1855 ο γύρω από την εκκλησία χώρος χρησιμοποιούνταν για την ταφή των νεκρών. Ο πιθανός συσχετισμός του με το δεύτερο Φρούριο της Λαμίας, που είναι γνωστό ότι υπήρχε στην περιοχή εκείνη κατά τα μετεπαναστατικά χρόνια, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στις ανατολικές υπώρειες του λόφου του Αγίου Λουκά υπήρχαν χριστιανικές οικογένειες. Η σημερινή Εκκλησία είναι νεότερη και χρονολογείται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Πρόκειται για μονόχωρο ναό μικρών διαστάσεων που είναι κεραμοσκεπής. Κοσμείται από ελάχιστες τοιχογραφίες και οι φορητές εικόνες, που βρίσκονται στο εσωτερικό του, είναι πιθανόν να προέρχονται από τον προγενέστερο ναό. Για χρόνια αποτελούσε το εξωκκλήσι της Ευαγγελίστριας, ενώ από το 1974 μετατράπηκε σε ενορία. Ο Ευαγγελιστής Λουκάς είναι ο πολιούχος της Λαμίας και προ ολίγων ετών ολοκληρώθηκε η ανέγερση ευρύτερου ομώνυμου ναού (Δαβανέλλος, 1994: 253. Νάτσιος, Νάτσιου, 2003: 25. Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 257).

Εικ. 22 - 23: Εικόνες του Ευαγγελιστή Λουκά, προστάτη Αγίου της Λαμίας.

Εικ. 24 - 25: Ο νέος Ναός του Αγίου Λουκά και η εικόνα του Ευαγγελιστού που εκτίθεται στη νεόδμητη Εκκλησία.

2. Ο Μητροπολιτικός ναός της Λαμίας

Η Μητρόπολη βρίσκεται στο κέντρο της πόλης και αποτελεί την καθέδρα του Μητροπολίτη. Κτίστηκε στην πλατεία Ελευθερίας, σε οικόπεδο που κατά την Τουρκοκρατία ανήκε στο Χαλήλμπεη, το διοικητή της πόλης· στο σημείο αυτό

εντοπίζονταν τα μαγαζιά του. Με την απελευθέρωση το οικόπεδο αγοράστηκε από τον Δημήτριο Κιμπρέκο, που στη διαθήκη του όρισε να δωριθεί στο Δήμο Λαμιέων, προκειμένου εκεί να ανεγερθεί εκκλησία. Για τη Λαμία αποτελεί ιστορικό εκκλησιαστικό μνημείο, χάρη στην ιστορική σημασία του και στη φύλαξη κειμηλίων από ολόκληρη τη Φθιώτιδα (Δαβανέλλος, 1994: 231. Νάτσιος, Νάτσιου, 2003: 9– 11, 41, 79, 103– 104. Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδας, 2003: 204).

Εικ. 26: Ο Μητροπολιτικός ναός της Λαμίας. Στο βάθος διακρίνεται το ύψωμα, όπου στέκεται αγέρωχος φάλακας το Κάστρο.

Ο ναός ξεχωρίζει για την αρχιτεκτονική του, την εσωτερική του διακόσμηση και τα σπάνια καλλιτεχνήματα που διαθέτει, καθώς και από τα γεγονότα (κοινωνικά, πολιτικά, πνευματικά, εθνικά) και τα πρόσωπα που συνδέθηκαν μαζί του, όπως οι παρουσίες βασιλέων (Γεώργιος Α΄, 1903), οι επισκέψεις προκαθημένων (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 1999, 2002 και Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος, 2002), στρατηγών, πολιτικών, καθώς και ξένων και ντόπιων προσωπικοτήτων. Το όνομα της Εκκλησίας είναι «Ευαγγελισμός». Θεμελιώθηκε το 1861 επί του Μητροπολίτη Φθιώτιδας Καλλίνικου Καστόρχη (1852 – 1877) και εγκαινιάστηκε το 1915 από τον Μητροπολίτη Ιάκωβο Παπαϊωάννου (1913 – 1932). Μετά το σεισμό του 1981 και τις εκτεταμένες ζημιές που υπέστη, ανακαινίστηκε το 1985 (Δαβανέλλος, 1994: 231. Νάτσιος, Νάτσιου, 2003: 9– 11, 41, 79, 103– 104. Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδας, 2003: 204).

Εικ. 27: Το εσωτερικό της Μητρόπολης Λαμίας.

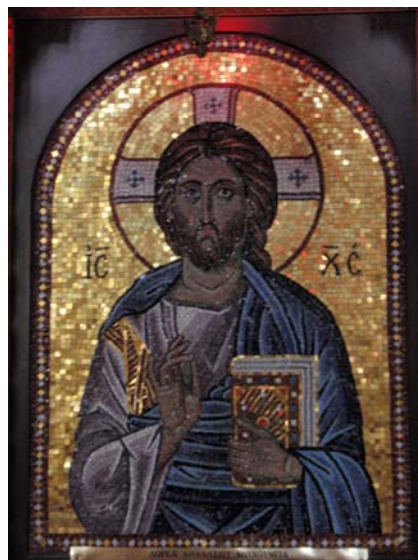
Εικ. 28: Ο τρούλος με τον Παντοκράτορα.

Η Μητρόπολη είναι μια τρίκλιτη σταυροειδής βασιλική με τρούλο. Διαθέτει αρκετά νεοκλασικά στοιχεία, καλλιμάρμαρο νάρθηκα και κωδωνοστάσιο. Εσωτερικά κοσμείται από εξαιρετικά μωσαϊκά, που εντοπίζονται στο δάπεδο και στα δύο προσκυνητάρια του Χριστού και της Παναγίας, που αποτελούν έργα του Θεόδωρου Μώρη. Το τέμπλο, ο Αρχιερατικός θρόνος, το Σύνθρονο, τα προσκυνητάρια, τα αναλόγια και τα στασίδια είναι ξυλόγλυπτα, ενώ ο άμβωνας είναι μαρμάρινος. Οι τοιχογραφίες του ναού φιλοτεγήθηκαν από τον αγιογράφο Νικόλαο Ρίζο ανάμεσα στα έτη 1985 – 1991. Τα κλίτη δημιουργούνται από δύο σειρές οκτώ κίωνων και είναι

άνισα, καθώς το μεσαίο είναι μεγαλύτερο. Εξωτερικά ο ναός είναι καλυμμένος με ασβεστοκονίαμα. Στην πλατεία Ελευθερίας και στη Μητρόπολη πραγματοποιήθηκε ο εορτασμός της απελευθέρωσης της Λαμίας από τη γερμανική κατοχή τον Οκτώβρη του 1944 (Δαβανέλλος, 1994: 231. Νάτσιος, Νάτσιου, 2003: 9– 11, 41, 79, 103– 104. Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδας, 2003: 204.).

Εικ. 29: Η εικόνα του *Ευαγγελισμού της Θεοτόκου*.

Εικ. 30: Χρυσοποϊκλιτη ψηφιδωτή εικόνα του *Ιησοῦ Χριστοῦ*.

Το Παλαιό Υδραγωγείο

Το Παλαιό Υδραγωγείο συμπεριλαμβανομένου και του λιθόκτιστου αγωγού από τις πηγές μέχρι και τη δεξαμενή του κυκλικού φρεατίου, που βρίσκεται στη θέση Αγία Παρασκευή Ταράτσας στη Λαμία, κατατάσσεται μεταξύ των νεότερων διατηρητέων μνημείων (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 257).

Ανάμεσα στα έτη 1899 – 1903, επί δημαρχίας Νίκου Κρίτσα, κτίστηκε το εν λόγω υδραγωγείο, το οποίο τροφοδότησε σταδιακά όλους τους κατοίκους της πόλης. Η Λαμία έως τότε και μέχρι το 1929, ανεφοδιάζονταν με ελάχιστες ποσότητες νερού από πηγές, πηγάδια και στέρνες, ενώ συχνά οι πολίτες της υπέφεραν από προβλήματα υγείας, εξαιτίας της αμφίβολης ποιότητας του πόσιμου νερού τους. Αν και το θέμα του ανεπαρκούς ανεφοδιασμού με καθαρό, υγιές και άφθονο νερό δεν καταπολεμήθηκε πλήρως, με το υδραγωγείο αυτό η κατάσταση βελτιώθηκε σημαντικά (Δαβανέλλος, 1994: 291. Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 257).

Το 2002 κηρύχθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/3543/4203/23-1-2002 (Φ.Ε.Κ. 111/Β/31-1-2002). Χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο, επειδή θεωρήθηκε ότι αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα ειδικής κατηγορίας οικοδομήματος, που κατασκευάστηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και το οποίο ενσωματώνει σημαντικά στοιχεία τεχνικής (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 257).

Η κατασκευή του υδραγωγείου έχει συμβάλει στην ανάπτυξη του αστικού χαρακτήρα της πόλης, έχοντας επιφέρει σημαντικές βελτιώσεις στην ποιότητα ζωής των κατοίκων. Για το λόγο αυτό, αποτέλεσε σημαντικό σημείο αναφοράς για την περιοχή (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 257).

Προκειμένου να διασφαλιστεί η καλύτερη προστασία και ανάδειξη του μνημείου έχει οριστεί περιβάλλον ελεύθερος χώρος 100 μ. περιμετρικά του υδραγωγείου και 25 μ. εκατέρωθεν του αγωγού μεταφοράς του ύδατος (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 257).

Νεοκλασικά κτήρια

Ο νεοκλασικισμός στη Λαμία

Η πολεοδομία και η αρχιτεκτονική του 19^{ου} αιώνα εκφράζουν όσο καμιά άλλη πολιτισμική έκφανση τη δημιουργική δραστηριότητα της Ελλάδας των νεώτερων χρόνων. Στην περίοδο μετά την Τουρκοκρατία και την ελληνική επανάσταση, το χάος και η εικόνα της καταστροφής ήταν εμφανή σε όλη τη χώρα. Για το λόγο αυτό, ξεκίνησε η πολεοδομική χάραξη και η εκτεταμένη ανοικοδόμηση των πόλεων, καθώς και η κατασκευή κτηρίων δημόσιων και ιδιωτικών που συμβάδιζαν με τις επιταγές της κλασικιστικής και ρομαντικής αρχιτεκτονικής, που κυριάρχησε στην Ευρώπη κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα. Οι ευρωπαϊκές διδαχές εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα πλήρως αφομοιωμένες στο πνεύμα του νεοσύστατου αυτού μικρού κράτους (Τραυλός, Κόκκου, 1996: 515, 521. Τσακόπουλος, 1997: 32).

Γύρω στα τέλη του 18^{ου} αι. εμφανίζεται μια νέα τάση στην τέχνη της Ευρώπης, ο ρομαντικός νεοκλασικισμός, που χαρακτηρίζεται από την απλότητα, τη σοβαρότητα, την αυστηρότητα και τη μεγαλοπρέπεια. Η καινούρια τεχνοτροπία προτάσσει το συναίσθημα έναντι της λογικής και η τέχνη έρχεται αντιμέτωπη με την τεχνική. Οι καλλιτέχνες και οι αρχιτέκτονες της νέας εποχής, που εφαρμόζουν τις επιταγές του ρυθμού αυτού, διακρίνονται για τη νοσταλγικότητά τους που εκδηλώνεται με την επιστροφή στον αρχαίο κόσμο (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 1. Γιωτόπουλος, 1980: 84. Τραυλός, Κόκκου, 1996: 520–521).

Με την έλευση του 19^{ου} αιώνα η νεοκλασικιστική τάση εκδηλώθηκε για πρώτη φορά στους αγγλικούς κήπους και στα αρχαιοπρεπή οικοδομήματα και άρχισε να εξαπλώνεται και να κυριαρχεί σε ολόκληρη την Ευρώπη. Η Ελλάδα που μόλις είχε απελευθερωθεί από τον τουρκικό ζυγό, έχοντας βιώσει τετρακόσια χρόνια σκλαβιάς καθώς και έναν επαναστατικό αγώνα που την είχε καταβάλει, πάλευε να ανασυσταθεί ως κράτος. Οι δοκιμασίες είχαν αφήσει πίσω τους συντρίμια και ερείπια. Οι πόλεις της Τουρκοκρατίας ήταν περιορισμένης έκτασης, με δρόμους στενούς και ακανόνιστου σχήματος, με κτήρια ταπεινά και φτωχικά, που δεν άρμοζαν στην εικόνα ενός νέου κράτους και που δεν ήταν δυνατόν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες του. Η ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν, συνεπώς, ήταν αναπόφευκτη για τις νέες ελληνικές αστικές πόλεις, των οποίων η πολεοδομική μορφή άλλαξε δραστικά μέσα στο 19^ο αιώνα. Η αιτία δεν ήταν άλλη από το γεγονός ότι την εποχή εκείνη εγκαταλείφθηκε

το μοντέλο της οθωμανικής πόλης και τη θέση του ήρθε να πάρει το δυτικό πολεοδομικό μοντέλο, που επικράτησε, εξαιτίας των γενικότερων πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών ανακατατάξεων και μετασχηματισμών της εποχής. Για το λόγο αυτό, ο Καποδίστριας, αμέσως μετά την έλευσή του, σήκωσε το βαρύ φορτίο της ανασύστασης του κράτους και του σχηματισμού διοικητικού μηχανισμού για την εφαρμογή της νέας πολεοδομικής πολιτικής (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 1. Γιωτόπουλος, 1980: 84. Τραυλός, Κόκκου, 1996: 515. Τσακόπουλος, 1997: 31 – 32).

Η διοίκηση, η γλώσσα, οι τέχνες, οι ονομασίες και μεταξύ άλλων και η αρχιτεκτονική επηρεάστηκαν από την αρχαία ιστορία και κατ' επέκταση από τον νεοκλασικισμό, ένα καλλιτεχνικό ρεύμα που αναβίωνε το παρελθόν και που ήταν απόλυτα εναρμονισμένο με την ελληνική πραγματικότητα της εποχής. Ο νεοκλασικισμός αποτελούσε, άλλωστε, ένα αδιάρρηκτο σύνδεσμο της Ελλάδας με το μεγαλειώδες παρελθόν της (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 1. Γιωτόπουλος, 1980: 84. Τσακόπουλος, 1997: 31. Καρδαμίτση – Αδάμη, Μπίρης, 2010: 247).

Επί Όθωνα (1833 – 1862) συστήθηκαν νέες υπηρεσίες με επικεφαλής κυρίως Βαυαρούς, που μετέφεραν στην Ελλάδα τη σύγχρονη ευρωπαϊκή σκέψη και πρακτική στην οργάνωση των χώρων· επρόκειτο για κατακτήσεις της εποχής του Διαφωτισμού, του δεύτερου μισού του 18^{ου} αιώνα, που στην αρχιτεκτονική και την πολεοδομία εκφράστηκαν με το κίνημα του νεοκλασικισμού. Οι νέες υπηρεσίες ήταν επιφορτισμένες με την τοπογράφιση και τη σύνταξη πολεοδομικών και ρυμοτομικών σχεδίων για την πλειονότητα των ελληνικών πόλεων της Πελοποννήσου, της Στερεάς, της Εύβοιας και των νησιών του Αιγαίου πελάγους. Από τα πρώτα δημόσια έργα ήταν η χάραξη και διάνοιξη δρόμων, το κτίσιμο γεφυρών και η αποξήρανση των επιβλαβών ελών. Ακολούθησαν έργα οδοποιίας, αλλά και λιμενικά για τη διευκόλυνση των θαλασσίων οδών και την προώθηση του εμπορίου (Τραυλός, Κόκκου, 1996: 515– 516. Τσακόπουλος, 1997: 31).

Η χάραξη και ανάπτυξη των πόλεων βασιζόταν στη ρυμοτομική διάρθρωση των παλαιότερων και ήδη υπαρχόντων, επιφέροντας μικρές μόνο διαπλατύνσεις και ευθυγραμμίσεις. Το πολεοδομικό σχέδιο εφαρμόστηκε στις επεκτάσεις της κάθε πόλης. Παράλληλα, δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην ανάδειξη και στη διατήρηση των επιφανειακών αρχαιοτήτων. Στα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αιώνα, παρόλα αυτά, οι

επεκτάσεις και οι τροποποιήσεις των παλαιών πόλεων έγιναν αυθαίρετα, χωρίς την εφαρμογή συγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου (Τραυλός, Κόκκου, 1996: 516, 519).

Οι Έλληνες και ξένοι αρχιτέκτονες που εργάστηκαν στην Ελλάδα για την αναδημιουργία της χώρας, σπούδασαν σε βάθος την αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική, μελετώντας τα ίδια τα μνημεία και αποτυπώνοντας σχεδιαστικά κάθε τους λεπτομέρεια. Με τον τρόπο αυτό, κατανόησαν τις λανθάνουσες καμπυλότητες, τις αρμονικές αναλογίες και τη ζωγραφική διακόσμηση του μαρμάρου στη συνέχεια, άρχισαν να τα εφαρμόζουν στα έργα τους, εγκαινιάζοντας μια αληθινή ελληνική αναγέννηση. Τα πρότυπα δεν ήταν μόνο τα αρχαία ελληνικά και ρωμαϊκά έργα τέχνης, αλλά και τα βυζαντινά και τα αναγεννησιακά καλλιτεχνικά δημιουργήματα (Τραυλός, Κόκκου, 1996: 522, 525).

Η λαϊκή αρχιτεκτονική, που ανθούσε κατά τα προεπαναστατικά κυρίως χρόνια, ερχόταν σε αντίθεση με την αρχαία και τη βυζαντινή παράδοση, αλλά είχε να επιδείξει αξιόλογες οικίες, αρχοντικές και απλοϊκές. Το νεοκλασικιστικό ρεύμα παραμέρισε τις φόρμες και τις τεχνικές της λαϊκής αρχιτεκτονικής και καθιέρωσε τα δικά του χαρακτηριστικά γνωρίσματα, που έδεσαν αρμονικά με το τοπίο και τον περιβάλλοντα χώρο των ελληνικών πόλεων, όπως η Αθήνα και το Ναύπλιο. Κτίστηκαν νέα σπίτια και οικοδομήματα. Οι φορείς του νεοκλασικισμού σε μια προσπάθεια να προσεγγίσουν και τα λαϊκά στρώματα δημιούργησαν κτήρια με περισσή χάρη, αν και πολλές φορές γεμάτα αντινομίες (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 1 – 2. Γιωτόπουλος, 1980: 84– 85).

Οι επιδράσεις του νέου ρυθμού της πρωτεύουσας, που ήταν το επίκεντρο του νεοκλασικισμού, σε μια μικρή πόλη της επαρχίας ήταν καταλυτικές. Οι οικονομικά εύρωστοι κάτοικοι της Λαμίας, που διατηρούσαν επαφές με τους Αθηναίους, τη μοντέρνα ζωή, τον καινούριο κόσμο και τα κτήριά του, εισήγαγαν πρώτοι τη νέα τεχνοτροπία, θεωρώντας ότι τα σπίτια τους έπρεπε να κτιστούν σύμφωνα με τις επιταγές της μόδας, με τις αναλογίες και με τις αρχιτεκτονικές λεπτομέρειές της. Παράλληλα, οι μεγαλοαστοί αυτοί, πολλοί από τους οποίους ήταν Έλληνες της διασποράς, ρύθμιζαν την πολιτική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση της Λαμίας, π.χ. ο Χριστόφορος Περραιβός, ο Αναγνώστης Ζητουσιάτης, ο Τζαχείλας, οι Αινιάνες, ο Παπακώστας, ο Τζαμάλας, ο Κυριάκος Τασίκας από την Αίγυπτο, ο Πέρβελης, ο Ζορμπάς κ.ά. (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 2. Γιωτόπουλος, 1980: 85. Τραυλός, Κόκκου, 1996: 528).

Με την έλευση της νέας εποχής, που σηματοδότησε η απελευθέρωση από την κατοχή των Οθωμανών, τέθηκε το ζήτημα της ανασυγκρότησης του έθνους. Η Λαμία, η παραμεθόριος αυτή πόλη, συμβάδιζε. Το αίτημα για ανοικοδόμηση και αναγέννηση ήταν γενικό. Η Ελλάδα κτιζόταν και νέα οικοδομήματα υψώνονταν διαρκώς, εξαφανίζοντας τα ίχνη της οθωμανικής περιόδου. Μετεπαναστατικά οι κατοικίες στη Λαμία (όσες είχαν απομείνει) ήταν κτισμένες σύμφωνα με τη λαϊκή αρχιτεκτονική, η οποία βασιζόταν στους ικανούς κτίστες. Σώζονταν επίσης αρκετά σπίτια και τζαμιά, που αποτελούσαν κατασκευές της οθωμανικής περιόδου (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 2– 3. Γιωτόπουλος, 1980: 85 – 86. Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 150– 152).

Η απουσία ρυμοτομικού σχεδίου δυσκόλευε την ανοικοδόμηση και τα έργα υποδομής, που ήταν απαραίτητα για τη νέα πόλη. Το πρώτο ρυμοτομικό σχέδιο της Λαμίας συντάχθηκε γύρω στο 1834 από τον Εμμανουήλ Μανιτάκη, που ανήκε στο Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου Εσωτερικών (Τραυλός, Κόκκου, 1996: 519).

Οι χώροι γύρω από τους οποίους αναπτύσσονταν οι καινούριες οικοδομές της Λαμίας εντοπίζονταν στο κέντρο της πόλης και συγκεκριμένα γύρω από τις τέσσερις πλατείες της. Σε εκείνες τις συνοικίες υπήρχαν οι σπουδαιότερες εκκλησίες, η Αρχοντική, η Παναγία Δέσποινα κ.ά. Εξαιτίας της κλίσης του εδάφους, οι δρόμοι εκεί ήταν στενοί και απότομοι. Μετά την απελευθέρωση, η Λαμία επεκτάθηκε σε όλη την πλαγιά του Αγίου Λουκά, στο λόφο του Κάστρου και στην πεδιάδα. Η επέκταση μεταξύ των δύο αυτών λόφων κρίθηκε αναγκαία, προκειμένου οι οικίες να απέχουν όσο το δυνατόν περισσότερο από τις εστίες της ελονοσίας, που προέρχονταν από τον κάμπο και ταλάνιζαν την περιοχή. Μετά το 1920 η πόλη συνέχισε να απλώνεται, κυρίως κατά μήκος των οδικών αξόνων που τη συνέδεαν με τις γειτονικές της, όπως ο Δομοκός, η Στυλίδα, η Αθήνα κ.ά. (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 3– 4. Γιωτόπουλος, 1980: 86).

Εκτός από τις πολυτελείς κατοικίες των πλουσίων Λαμιωτών, αρκετά νεοκλασικά στοιχεία διέθεταν και τα υπόλοιπα οικοδομήματα, εφόσον ο νέος ρυθμός είχε επικρατήσει ολοκληρωτικά ως τρόπος δόμησης. Ακόμη και τα παλαιότερα σπίτια ανακαινίζονταν και ανανεώνονταν εξωτερικά, διατηρώντας, όμως, την παραδοσιακή λαϊκή τους όψη εσωτερικά. Το αποτέλεσμα ήταν ένα όμορφο πολεοδομικό σύνολο, που διακρινόταν για τη ρυθμική συνοχή του. Χαρακτηριστικές είναι οι αυλές με κήπους και φοίνικες, τα σκαλιστά μαρμάρινα μπαλκόνια, οι ψηλοτάβανοι και ευρύχωροι χώροι στο εσωτερικό, που κοσμούσαν με πολύχρωμες, αρχαϊζουσες

ζωγραφικές παραστάσεις και οι εντυπωσιακοί πυλώνες (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 3– 4. Γιωτόπουλος, 1980: 86).

Το τέλος του νεοκλασικισμού στην Ελλάδα θα σημάνει η έλευση του οπλισμένου σκυροδέματος, που θα προσφέρει νέες κατασκευαστικές δυνατότητες στις αρχιτεκτονικές μορφές. Μετά τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου το μπετόν αρμέ επικράτησε οριστικά, ενώ παράλληλα εμφανίστηκε το φαινόμενο της αδιάκριτης και με συστηματικό τρόπο κατεδάφισης των δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων του 19^{ου} αιώνα, προκειμένου να ικανοποιηθούν οι στεγαστικές ανάγκες του πληθυσμού των νεοελληνικών πόλεων (Τραυλός, Κόκκου, 1996: 528).

Ο νεοκλασικισμός εισήχθη στη Λαμία μετά το 1850. Μια ενδεικτική χρονολογία, που είναι λαξευμένη στο υπέρθυρο της οικίας Βακαλόπουλου επί της οδού Σατωβριάνδου, είναι το 1865. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες και βάσει της επιγραφής στο υπέρθυρο της αυλόπορτας του κτηρίου Πλατή στις οδούς Αχιλλέως και Δυοβουνιώτη, ο νέος ρυθμός εισήχθη στις 20 Μαρτίου 1860. Παρόλα αυτά, τα δύο χαρακτηριστικότερα σπίτια της νέας τεχνοτροπίας ήταν του Δημητρίου Ελασσόνα στην πλατεία Διάκου και του Αθανασίου Γραμματικά στην οδό Αινιάνων (που αργότερα γκρεμίστηκε), τα οποία κτίστηκαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 3 – 5. Γιωτόπουλος, 1980: 86. Δαβανέλλος, 1994: 135, 181. Μπίρης, Καρδαμίτση – Αδάμη, 2001: 246).

Εικ. 31: Η επιγραφή στο υπέρθυρο της οικίας Χατζίσκου – Πλατή (Δημοτικό Ωδείο Λαμίας σήμερα) (20 Μαρτίου 1860).

Εικ. 32: Η επιγραφή στο υπέρθυρο της οικίας Βακαλόπουλου (1865).

Ο νεοκλασικισμός στη Λαμία άκμασε κυρίως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Τα σπίτια κτίζονταν από Αθηναίους μάστορες, κτιστάδες και αρχιτέκτονες, των οποίων οι επιδράσεις προέρχονταν από την Αθήνα και τη σχολή του αθηναϊκού κλασικισμού. Τα τελευταία οικοδομήματα που ακολούθησαν το νέο ρυθμό χρονολογούνται στα 1930 (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 4– 5. Γιωτόπουλος, 1980: 86. Δαβανέλλος, 1994: 135, 181. Μπίρης, Καρδαμίτση – Αδάμη, 2001: 246).

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ο νεοκλασικισμός ως καλλιτεχνικό ρεύμα άρχισε να παρακμάζει, ενώ με τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου σταδιακά εγκαταλείφθηκε (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 4– 5. Γιωτόπουλος, 1980: 86).

Η κατανομή των νεοκλασικών οικιών στη Λαμία είναι ενδεικτική των αντιλήψεων της εποχής. Κάλυπταν τα κεντρικότερα σημεία της πόλης και καταλάμβαναν τον χώρο γύρω από τις τέσσερις σημαντικότερες πλατείες της, π.χ. τις πλατείες Ελευθερίας, Λαού, Πάρκου, Διάκου. Οι ιδιοκτήτες προτιμούσαν το κέντρο, το οποίο τους πρόσφερε δυνατότητες για κοινωνικές και οικονομικές επαφές. Παράλληλα, επιδίωκαν να κτίσουν τα σπίτια τους κοντά στα έργα υποδομής, όπως η ύδρευση και ο φωτισμός, καθώς με τον τρόπο αυτό προστατεύονταν από τις ληστρικές επιδρομές, που μάστιζαν την ύπαιθρο έως το 1900 περίπου· επιπλέον, προφυλάσσονταν και από τα κουνούπια που προέρχονταν από τα κοντινά έλη και τους ορυζώνες (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 3– 4. Γιωτόπουλος, 1980: 86.).

Χαρακτηριστικά στοιχεία της νεοκλασικής οικίας αποτελούσαν η πέτρινη ή μαρμάρινη βάση, τα μαρμάρινα σκαλοπάτια και οι μαρμάρινες πορτοσιές που έφεραν διακόσμηση άλλοτε πλούσια και άλλοτε από απλά κυμάτια. Τα μπαλκόνια ήταν

μαρμάρινα και διακρίνονταν για τις φατνωματικές μπαλκονοποδιές με τα ανθεμωτά ή ζώομορφα φουρούσια. Η διακόσμηση των νεοκλασικών οικοδομημάτων ήταν ιδιαίτερη. Ξεχώριζαν τα ακροκέραμα με παραστάσεις ανθεμίων ή μορφών της ελληνικής μυθολογίας, τα επίκρανα των παραστάδων, τα μικρά φουρούσια στα παράθυρα και στις πόρτες, οι ανάγλυφες πλάκες και ταινίες και τα ολόσωμα αγάλματα, αντίγραφα αντίστοιχων κλασικών δημιουργιών, που ήταν στημένα στις εισόδους ή στα στηθαία των κτηρίων. Η πλήρην διακόσμηση χρησιμοποιήθηκε τόσο στα δημόσια κτήρια όσο και στις ιδιωτικές κατοικίες, αλλά και στη λαϊκή αρχιτεκτονική, που συνέχισε να επιβιώνει παράλληλα με τον νεοκλασικισμό. Στο εσωτερικό τους τα δημόσια και ιδιωτικής χρήσης κτήρια διακοσμούσαν με τοιχογραφίες (κυρίως στην οροφή) και πλαστικά κοσμήματα (Τραυλός, Κόκκου, 1996: 526 – 527).

Ο Άγγλος περιηγητής William Martin Leake (1805), που ως στρατιωτικός ανέλαβε πολλές αποστολές στην Ανατολική Μεσόγειο κι επισκέφτηκε και την Ελλάδα μεταξύ των ετών 1804 – 1810, ανέφερε ότι στη Λαμία οι οικίες ήταν κτισμένες με βάση το ρυθμό που επικρατούσε την εποχή εκείνη στα καλύτερα σπίτια. Το κάτω πάτωμα χρησιμοποιούνταν ως στάβλος και αποθήκη, ενώ το ανώτερο αποτελούνταν από μια σειρά τεσσάρων δωματίων που άνοιγαν σε πλατιά στοά, που χρησίμευε ως ταράτσα – εξώστης και ήταν τόσο μεγάλη όσο όλα τα άλλα δωμάτια μαζί. Κάθε δωμάτιο διέθετε παράθυρο ή πόρτα, που έβλεπε προς την πλευρά της στοάς και στο εσωτερικό τους ήταν όλα μαύρα εξαιτίας του καπνού (Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 33).

Ανέφερε επίσης ότι οι τοίχοι του κάτω πατώματος ήταν από ξηρότοιχο επιχρισμένο με λάσπη, ενώ οι τοίχοι του επάνω ορόφου με τούβλα ηλιοψημένα και ασβεστωμένα. Σε ορισμένα σπίτια οι τοίχοι και τα πατώματα ήταν σε ακαταστασία, γεγονός που οφειλόταν στη γλωρή ξυλεία και στον ξηρότοιχο της οικοδομής, τα οποία προκαλούσαν την παραμόρφωση του σχήματός τους. Οι περισσότερες οικίες έμοιαζαν έτοιμες να καταρρεύσουν στον παραμικρό σεισμό ή σε σφοδρό άνεμο (Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 33).

Πολλά από τα νεοκλασικά οικοδομήματα της πόλης διακρίνονταν για την τυπική χρήση του ισογείου, που το μετέτρεπαν σε καφενεία, εστιατόρια κ.ά. Τα σπίτια της Λαμίας, που συνήθως ήταν διώροφα, διέθεταν αξιόλογη μορφολογία, που ακολουθούσε το συντηρητικό κλασικισμό, ο οποίος ήταν σύμφωνος με την αισθητική

παράδοση της Παλαιάς Ελλάδας των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα (Μπίρης, Καρδαμίτση – Αδάμη, 2001: 244 – 246).

Διάφοροι περιηγητές, όπως ο Γαβριηλίδης (που πέρασε από τη Λαμία το 1892), ανέφεραν ότι αν και οι νεοκλασικές οικίες της Λαμίας δεν ήταν το ίδιο κομψές, όπως εκείνες της Σύρου ή το ίδιο μεγαλοπρεπείς και αρχοντικές όσο της Ύδρας, αποτελούσαν, ωστόσο, θεατρικότατα οικοδομικά συμπλέγματα, που αναμειγνύονταν με ακανόνιστες δενδροσειρές, δημιουργώντας ένα γλαφυρά γραφικό αποτέλεσμα (Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 164).

Ιδιοκτήτες, κατασκευαστές και μάστορες

Τα ανθεκτικότερα σπίτια στη φθορά του χρόνου αποδείχτηκαν εκείνα που ανήκαν στους οικονομικά εύρωστους κατοίκους της Λαμίας και σήμερα παραμένουν αδιάψευστοι μάρτυρες της εποχής τους. Ήταν μεγαλοπρεπή και εντυπωσιακά: είναι αναμφισβήτητο ότι επρόκειτο για αληθινά πλουσιόσπιτα. Οι ιδιοκτήτες τους ήταν οι μεγαλοκτηματίες και οι μεγαλοαστοί, που συνδύαζαν την οικονομική ισχύ με την κοινωνική επιβολή. Δεν ήταν λίγοι και οι ομογενείς από το εξωτερικό, που αγόραζαν εκτάσεις από τους Τούρκους που έφευγαν. Αυτοί έκτιζαν για ασφάλεια τα σπίτια τους μέσα στην πόλη της Λαμίας. Οι οικίες τους κόστιζαν πραγματικά μια περιουσία, εφόσον οι μαστόροι δεν αρκούσαν πια σε ένα πιάτο φαί, αλλά αμείβονταν καλά για την εργασία που παρείχαν. Οι σιδεριές, τα μάρμαρα και τα κεραμικά που χρησιμοποιούσαν, στοίχιζαν ακριβά, καθώς αγοράζονταν από μακριά, κυρίως από το Βόλο και την Αθήνα (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 5. Γιωτόπουλος, 1980: 86 – 87).

Οι μαστόροι, που κατέφταναν στη Λαμία, προέρχονταν από την πρωτεύουσα και έφεραν τα χαρακτηριστικά της νέας τεχνοτροπίας, που είχαν διδαχτεί από τους Βαυαρούς και τους Ιταλούς τεχνίτες, από το Πολυτεχνικό Σχολείο, αλλά και από τους Έλληνες και ξένους αρχιτέκτονες, γλύπτες και ζωγράφους, δίπλα στους οποίους είχαν μαθητεύσει. Επρόκειτο για μια νέα τεχνική, που από αρχιτεκτονικής απόψεως είχε να παρουσιάσει στέρεα λίθινα μπαλκόνια με μαρμάρινα φουρούσια, σιδεριές στα στηθαία, νέα φύλλα ασφαλείας που ακολουθούσαν ευρωπαϊκά πρότυπα, δόμηση κατεξοχήν με τούβλο κ.ά. (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 3. Γιωτόπουλος, 1980: 85– 86. Τραυλός, Κόκκου, 1996: 523).

Οι μάστορες ήταν εμφανώς εξοικειωμένοι με το νέο ρυθμό, ήταν έμπειροι και ικανοί. Οι περισσότεροι από αυτούς φημολογούνταν ότι ήταν απόφοιτοι του Πολυτεχνείου. Κοσμούσαν τις προσόψεις των κτηρίων με διακοσμητικά στοιχεία. Από την άλλη, αρκετοί διακεκριμένοι αρχιτέκτονες, που προέρχονταν από την πρωτεύουσα, εργάστηκαν σε πολλές επαρχιακές πόλεις, συμβάλλοντας στη δημιουργία σπουδαίων νεοκλασικών οικιών που λειτούργησαν ως πρότυπα. Στη Λαμία, ωστόσο, δεν είναι γνωστό κανένα οικοδόμημα που να σχεδιάστηκε από κάποιο διάσημο αρχιτέκτονα (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 6. Γιωτόπουλος, 1980: 87).

Ο αρχιμάστορας που μνημονεύεται κατά κόρον, ήταν ο Μιλτιάδης Μπάλλας ή Αμπελιώτης ή Αμπελακιώτης, που καταγόταν από το Βόλο και ο οποίος είχε σπουδάσει στο Πολυτεχνείο. Μεταξύ των έργων του συγκαταλέγονται τα δύο αξιολογότερα κτήρια της εποχής στη Λαμία, του Δημητρίου Ελασσόνα στην πλατεία Διάκου και του Αθανασίου Γραμματίκα στην οδό Αινιάνων (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 6. Γιωτόπουλος, 1980: 87.).

Το σπίτι του Γραμματίκα επί της οδού Αινιάνων φέρει τις επιρροές των αθηναϊκών σπιτιών, με φανερές επιδράσεις του μνημείου του Λυσικράτη στην Πλάκα (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 5– 7. Γιωτόπουλος, 1980: 87, 88).

Εικ. 33: Η οικία Γραμματίκα στην οδό Αινιάνων 5 (κατεδαφίστηκε) (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 27).

Οι όψεις των οικιών της Λαμίας χαρακτηρίζονταν από συμμετρία. Χαρακτηριστικά ήταν τα μαρμάρινα φουρούσια των μπαλκονιών που συνδύαζαν

αρμονικά την αισθητική ομορφιά με τη στατική λειτουργία. Όσον αφορά στην εσωτερική τους διαρρύθμιση, η κάτοψη ήταν απλή και λειτουργική, καθώς αποτελούνταν από ένα διάδρομο που εξυπηρετούσε τα δωμάτια που βρίσκονταν αριστερά και δεξιά του· στο βάθος του η σκάλα οδηγούσε στον επάνω όροφο. Η μπροστινή είσοδος έβγαζε στη μαντρογυρισμένη εσωτερική αυλή. Συχνά, σε αρκετές από αυτές τις αυλές υψωνόταν και ένας χαρακτηριστικός φοίνικας (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 7. Γιωτόπουλος, 1980: 88).

Τα δωμάτια της κάθε οικίας, που συνδέονταν μεταξύ τους χάρη στα ανοίγματά τους προς τον κεντρικό διάδρομο, ήταν πολλά και ευρύχωρα, με περισσότερα από δύο μέτρα πλάτος και συνυπήρχαν με διαδρόμους, κουζίνες και πλακόστρωτους χώρους υγιεινής. Αποτελούσαν συχνά τεράστιους χώρους δεξιώσεων και δωμάτια των φιλοξενουμένων και των ενοίκων· τα υπόγεια χρησίμευαν στη φύλαξη και αποθήκευση τροφίμων και καυσόξυλων (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 7. Γιωτόπουλος, 1980: 88).

Οι χώροι που θεωρούνταν επίσημοι, διακοσμούσαν με γύψινες κατασκευές και ζωγραφίζονταν με πολύχρωμες παραστάσεις, εμπνευσμένες από αρχαϊκά θέματα ή με ποικίλα διακοσμητικά συμπλέγματα. Στην είσοδο του σπιτιού δεξιά και αριστερά στο διάδρομο, οι τοίχοι ήταν χρωματισμένοι σε ύψος 1,50 μ. περίπου, με βαθύ χρώμα που μιμούσαν το μάρμαρο. Η είσοδος που οδηγούσε απευθείας στο διάδρομο, διέθετε και δεύτερη διπλή πόρτα, η οποία λειτουργούσε ως ανεμοφράκτης (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 7 – 8. Γιωτόπουλος, 1980: 88).

Η κατασκευή των νεοκλασικών οικιών της Λαμίας ήταν σύνθετη, συμβαδίζοντας τότε με τους παραδοσιακούς τρόπους δόμησης και τότε με τους καινούριους που εισήγαγε η νεόφερτη τέχνη. Αυτό ήταν ιδιαίτερα φανερό, όταν για παράδειγμα στα σπίτια αυτά απαντούσαν συγχρόνως μεταλλικά πατώματα στο ισόγειο και ξύλινα στον όροφο. Οι στέγες ακολουθούσαν βυζαντινά πρότυπα και έφεραν στις άκρες ακροκέραμα (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 8. Γιωτόπουλος, 1980: 88).

Ξεκινώντας από τον σκελετό των οικιών αυτών, αξίζει να αναφερθεί ότι η πέτρα πελεκιζόταν στα νταμάρια της πόλης από εργάτες που αποκαλούνταν πελεκάνοι. Η λάσπη των κατασκευών αποτελούνταν από ασβέστη και χοντρή άμμο προερχόμενη από τη γειτονική περιοχή του Ξηριά, σε αναλογία 1:3. Τα πρέκια σχηματίζονταν από οριζόντια τόξα με συμπαγή τούβλα ή από σιδηροδοκούς που

έφεραν σχήμα διπλού ταυ (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 8. Γιωτόπουλος, 1980: 89).

Τα μαρμάρινα σκαλιστά φουρούσια, που έφταναν έτοιμα από την Αθήνα και επάνω στα οποία πατούσαν οι μαρμάρινες μπαλκονόπλακες, είχαν το πίσω μέρος τους χωμένο βαθιά μέσα στον πέτρινο τοίχο ως αντίβαρο. Επάνω στις μπαλκονόπλακες και στους τοίχους, οι σιδεριές του μπαλκονιού, που ήταν χυτές σε βολιώτικα σιδηρουργεία, πιάνονταν με τζινέτια. Η κουπαστή ήταν κατασκευασμένη από ευρωπαϊκό ξύλο και ήταν στερεωμένη στο σίδηρο με μικρές βίδες. Τα πατώματα ήταν ξύλινα και κάποιες φορές στο ισόγειο μεταλλικά. Στους τοίχους κάτω από τα παράθυρα υπήρχε οπτοπλινθοδομή, ενώ τα τούβλα ήταν σκαφιδωτά και προέρχονταν από τα τοπικά κεραμοποιεία. Από ευρωπαϊκά ξύλα κατασκευάζονταν τα κουφώματα και τα πατζούρια. Τα κιονόκρανα, τα φουρουσάκια που στήριζαν την κορνίζα, καθώς και τα ακροκέραμα ή οι ανάγλυφες μορφές θεών ή τα κοσμήματα ήταν φτιαγμένα από πηλό που προερχόταν από την Αθήνα ή από το Βόλο (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 8 – 9. Γιωτόπουλος, 1980: 89).

Στα επιχρίσματα, που συνεχίστηκαν και μεταπολεμικά, χρησιμοποιούσαν άμμο από τον Ξηριά ή από τον Σπερχειό. Οι ραβδώσεις στις προσόψεις γίνονταν τραβηχτές με πηχάκια ή με εργαλείο, γνωστό οικοδομικό όργανο της εποχής, ή ήταν πατητές. Τα δάπεδα και οι αυλές στρώνονταν με πλάκες από το Πήλιο (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 10. Γιωτόπουλος, 1980: 89 – 90).

Η γενική διάρθρωση αλλά και τα επιμέρους στοιχεία των προσόψεων των νεοκλασικών οικιών μιμούνταν αρχαίες κατασκευές. Τα κτίσματα ήταν κυρίως διώροφα, με υπερυψωμένο ισόγειο, ώστε το υπόγειο να είναι πιο ευρύχωρο (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 10. Γιωτόπουλος, 1980: 90).

Η όψη διαιρούνταν σε ορόφους με τραβηχτά διαζώματα, που οι λαϊκοί τεχνίτες αποκαλούσαν ζωνάρια ή επιστύλια. Δεξιά και αριστερά από τα ανοίγματα αλλά και στις γωνίες των σπιτιών υπήρχαν τα υποστυλώματα, οι λεγόμενες λαμπαδιές, που κατέληγαν σε κιονόκρανα και κεφαλοκόλωνα που ήταν είτε ιωνικού είτε κορινθιακού ρυθμού και τα οποία με τη σειρά τους στήριζαν το επιστύλιο που σχηματιζόταν από τραβηχτές ραβδώσεις. Στις πιο πολυτελείς από τις κατασκευές αυτές, επάνω από το επιστύλιο των ανοιγμάτων, υπήρχε ένα μικρό αέτωμα ή όπως αποκαλούνταν αλλιώς μια τριγωνική πυραμίδα ή ελληνικό ή Δέλτα, που λειτουργούσε ως προεξοχή ενισχυμένη με τούβλα. Στο βάθος της πυραμίδας, στην επιφάνεια που ονομαζόταν και αφαλός, φιλοξενούνταν γλυπτές κεφαλές ή

διακοσμητικές φυτικές απομιμήσεις, ενώ εάν το αέτωμα βρισκόταν επάνω από την είσοδο παριστανόταν σε αυτό ένα μάτι, σα δίκης οφθαλμός (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 10 – 11. Γιωτόπουλος, 1980: 90 – 91).

Επάνω από την πυραμίδα κατασκευαζόταν ένα νέο επιστύλιο (ή ζωνάρια ή ζωφόρο ή λαϊκότερα ζωϊφόρα ή ζωφόρα), που εκτεινόταν σε όλο το πλάτος της όψης και βαφόταν σε βαθύ κόκκινο ή μπλε και στο οποίο κατέληγαν και οι γωνιακές λαμπαδιές. Επάνω από τη ζωφόρο αυτή υπήρχαν τα τακάκια, μικροί μιστρισμένοι κύβοι, που απομιμούνταν τις σταγόνες των αρχαίων ναών. Ακόμη ψηλότερα απαντούσε η κορνίζα που εκτεινόταν τραβηχτή στη θέση της αρχαίας κορωνίδας, με το κεφάλι να αποτελεί το επιστέγασμά της (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 11. Γιωτόπουλος, 1980: 90 – 91).

Τα κεραμίδια που κατέληγαν στα περίφημα ακροκέραμα αποκαλούνταν από τους μαστόρους φιόγια ή κουκουβάγιες. Η κορνίζα στηριζόταν στα φουρουσάκια από πηλό, που αποτελούσαν ομοιώματα των αντίστοιχων μαρμάρινων φουρουσιών που στήριζαν τις μπαλκονόπλακες. Τα φουρούσια έφεραν διακόσμηση φυτικών παραστάσεων και μαζί με τις μαρμάρινες μπαλκονόπλακες μεταφέρονταν έτοιμα από την Αθήνα. Το κάτω μέρος της μπαλκονόπλακας έφερε λαξευμένες γεωμετρικές παραστάσεις, ενώ κάτω από τα παράθυρα, ανάμεσα στις λαμπαδιές, διακρινόταν ένα απλό σχήμα που αποκαλούνταν ξυράφι (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 11 – 12. Γιωτόπουλος, 1980: 90 – 91).

Ο τοίχος του υπογείου, που αποτελούσε το χαμηλότερο τμήμα της όψης των οικιών, είχε διαφορετική οργάνωση από οριζόντιες και κάθετες ραβδώσεις – εσοχές, που αναπαριστούσαν ψευδή δόμηση με ογκώδεις ορθογωνισμένους λίθους. Τα ανοίγματα, που βρίσκονταν χαμηλότερα, προστατεύονταν με σιδεριές. Οι μαντρότοιχοι ξεχώριζαν για τις εντυπωσιακές αυλόπορτες, που έφεραν ως επιστέγασμα ένα λίθινο τόξο ή αέτωμα. Οι παλαιότερες από αυτές ήταν ξύλινες, ενώ οι νεότερες ήταν μεταλλικές, χυτές σε βολιώτικα σιδηρουργεία (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 12. Γιωτόπουλος, 1980: 90 – 91).

Τα νεοκλασικά οικοδομήματα της Λαμίας διακρίνονταν από μια πολυχρωμία. Τα χρώματα των σπιτιών ποίκιλλαν ανάλογα με το τμήμα της οικίας. Το φόντο που βρισκόταν στο τυφλό σημείο της όψης βαφόταν με υδρόχρωμα της κίτρινης ώχρας, που περιείχε ώχρα, άσπρο, μπλε και φούμο. Σε μια πιο λαδί απόχρωση από ελαιόχρωμα αποδίδονταν οι εξώπορτες και τα μπατζούρια. Το κεφάλι της κορνίζας, οι λαμπαδιές, τα επιστύλια, τα ζωνάρια και οι πυραμίδες βάφονταν λευκά με

υδρόχρωμα, που περιείχε άσπρο (ασβέστη), μπλε και φούμο. Η ζωφόρα ή ζωφόρος που βρισκόταν πριν από την κορνίζα βαφόταν με υδρόχρωμα κόκκινη (κόκκινο βαθύ ή ώχρα ή άσπρο και μπλε). Η κάτω ζωφόρα, που εντοπιζόταν στο ύψος των μπαλκονιών του ορόφου, βαφόταν παρόμοια αλλά σε πιο βαθύ χρώμα που ήταν ανακατωμένο με ψαρόκολλα λιωμένη στον ατμό (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 13– 14. Γιωτόπουλος, 1980: 91 – 92).

Η μαρμάρινη μπαλκονόπορτα βαφόταν με μπλε υδρόχρωμα, ανακατωμένο με ελάχιστη ποσότητα ψαρόκολλας λιωμένης στον ατμό. Το μαύρο ελαιόχρωμα χρησιμοποιούνταν στις σιδεριές των μπαλκονιών και της εξώπορτας ή στα κάγκελα της αυλής και των κάτω ανοιγμάτων. Τα διάφορα πήλινα διακοσμητικά, όπως τα ακροκέραμα, τα φουρυσάκια της κορνίζας και τα κεφαλοκόλωνα, βάφονταν ενίοτε στο χρώμα τους (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 14. Γιωτόπουλος, 1980: 91– 92).

Τα πιο αγαπητά χρώματα για το εσωτερικό των σπιτιών ήταν το μπλε ανοιχτό, η ώχρα και το ροζ σε συνδυασμό με την ώχρα για τα δωμάτια. Στο διάδρομο και έως το ενάμιση μέτρο ύψος περίπου, υπήρχε στους τοίχους το βαθύ καφέ χρώμα, με απομιμήσεις μαρμαροθετημάτων (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 14. Γιωτόπουλος, 1980: 91– 92).

Στη Λαμία υπήρχαν δεκάδες νεοκλασικές οικίες, πολλές από τις οποίες κατεδαφίστηκαν με το πέρασμα των χρόνων, όπως το σπίτι του Τσάλη στην οδό Μακροπούλου ή εκείνο του Γραμματικά. Εντός της σύγχρονης πόλης διατηρούνται ακόμη κάποια οικοδομήματα, που λειτουργούν ως μάρτυρες της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής που άκμασε στην πρωτεύουσα του Νομού Φθιώτιδας (Γιωτόπουλος, 1980: 92).

Τα διατηρητέα νεοκλασικά κτήρια της Λαμίας

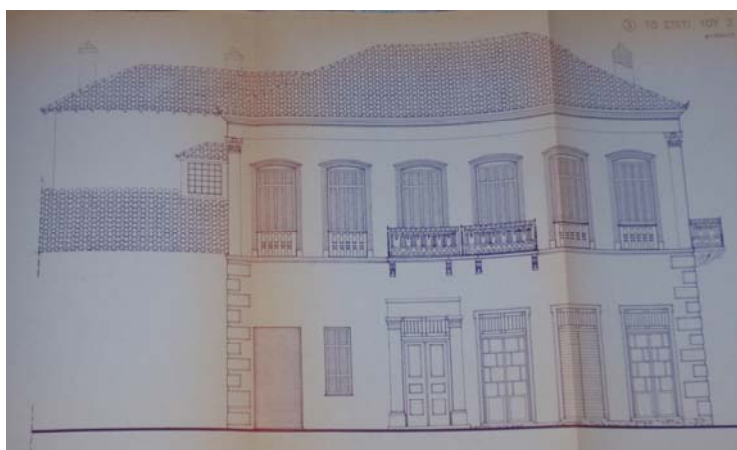
Στην καταγραφή αυτή των διατηρητέων νεοκλασικών κτισμάτων της Λαμίας περιλαμβάνονται κυρίως οικίες και δημόσια κτήρια που έχουν κηρυχθεί ως διατηρητέα μνημεία και έργα τέχνης από το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού. Ωστόσο, δεν είναι λίγες οι φορές που το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού συνεργάστηκε με το Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων (Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής σήμερα), προκειμένου να προστατεύσουν από κοινού και να κηρύξουν ως διατηρητέα μνημεία

αξιόλογες αρχιτεκτονικές κατασκευές, που έχρηζαν ειδικής κρατικής προστασίας. Παρόλα αυτά, όσα κτηριακά σύνολα δεν προστατεύονται επαρκώς και από τους δύο φορείς (ΥΠ.ΠΟ.Τ. και Υ.Π.Ε.Κ.Α.), συνήθως γκρεμίζονται, καταρρέουν εγκαταλελειμμένα και η πολιτισμική, καλλιτεχνική και κοινωνική τους αξία και μαρτυρία χάνεται για πάντα.

1) Η Οικία Ζήση Γαρδίκη

Η οικία στις οδούς Βύρωνος 19 – 21 και Καραγιαννοπούλου στη Λαμία, ιδιοκτησίας Ζήση Γαρδίκη, εντάχθηκε στα διατηρητέα κτίσματα το 1979. Κηρύχθηκε ως διατηρητέο κτήριο με την Υ.Α. ΥΠΠΕ/ΔΙΛΑΠ/Γ/1488/39020/19-6-1979 (Φ.Ε.Κ. 639/Β/28-7-1979). Το νεώτερο αυτό μνημείο χαρακτηρίστηκε ως έργο τέχνης που έχρηζε ειδικής κρατικής προστασίας, γιατί παρουσίαζε αρχιτεκτονικό και μορφολογικό ενδιαφέρον, χάρη στα διακοσμητικά πλαίσια στα ανοίγματα, στις ποδιές των παραθύρων τις διαμορφωμένες με πήλινες μπουκάλες, στα μαρμάρινα μπαλκόνια και φουρούσια με τη νεοκλασική διπλή έλικα, στις νεοκλασικές παραστάδες, στις διακοσμητικές ταινίες κ.ά. Το κτίριο δέσποζε σε κεντρικό σημείο της Λαμίας και αποτελούσε αξιόλογο δείγμα νεοκλασικού ρυθμού, όπως αυτός αναπτύχθηκε στην ελληνική επαρχία

(http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=2126173145&v17).

Εικ. 34: Η οικία του Ζήση Γαρδίκη (δε σώζεται σήμερα) (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 25).

Ωστόσο, την ίδια χρονιά η οικία αυτή αποχαρακτηρίστηκε και, παράλληλα, χορηγήθηκε άδεια κατεδάφισής της, γιατί είχε υποστεί σημαντικές φθορές και οι

δαπάνες αποκατάστασης θα ήταν πολλές
(http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=1540294128&v17).

Η οικία Ζήση Γαρδίκη ανήκε κάποτε στο Θανάση Στεδόπουλο. Κτίστηκε το 1860 και γκρεμίστηκε το 1981. Κατά τον πόλεμο του 1897 είχε μετατραπεί σε Στρατηγείο των ελληνικών στρατευμάτων. Στους χώρους του φιλοξενήθηκε την ίδια χρονιά ο Παύλος Μελάς (Δαβανέλλος, 1994: 145).

Στο υπ' αριθμ. 8903/1.10.1900 συμβόλαιο του συμβολαιογράφου της Λαμίας Δημητρίου Ρέντζου, αναφέρεται ότι η οικία στις οδούς Καραγιαννοπούλου και Βύρωνος δόθηκε σε πλειστηριασμό από τον ιδιοκτήτη της Αθανάσιο Στεδόπουλο, επειδή δε μπορούσε να αντέξει το οικονομικό βάρος από την κατασκευή της. Στο συμβόλαιο αυτό, επίσης, οι εσωτερικοί χώροι του χαρακτηρίζονταν ως αθηναϊκής καλλονής (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 5–7. Γιωτόπουλος, 1980: 87, 88).

2) Η Οικία Γ. Πιπιλίγκα.

Το Κτίριο στις οδούς Διάκου και Πατρόκλου στη Λαμία, ιδιοκτησίας Γ. Πιπιλίγκα, κηρύχθηκε το 1978 ως διατηρητέο κτήριο και νεώτερο μνημείο, με την Υ. Α. ΥΠΠΕ/ΔΙΛΑΠ/Γ/48305/1905/10-10-1978 (Φ.Ε.Κ. 910/Β/7-11-1978). Χαρακτηρίστηκε ως έργο τέχνης που χρειαζόταν ειδική προστασία, γιατί αποτελούσε ένα πολύ καλά διατηρημένο, νεοκλασικό κτήριο που διέθετε αξιόλογα αρχιτεκτονικά και μορφολογικά στοιχεία. Τα διακοσμητικά στοιχεία που διάρθρωσαν τις προσόψεις του ήταν οδοντωτές ταινίες, ενώ τα ανοίγματα πλαισιώνονταν από παραστάδες με θριγκούς και με ψευδοδόμους στη γωνία. Το στέγαστρο στην είσοδο θεωρήθηκε ιδιαίτερα αξιόλογο. Η αετωματική επίστεψη του προεξέχοντος τμήματος ήταν εξίσου ενδιαφέρουσα. Κρίθηκε σαν αξιόλογο δείγμα νεοκλασικής αρχιτεκτονικής για την περιοχή, επειδή προσέγγιζε τα αθηναϊκά πρότυπα
(http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=435958927&v17).

Το 1979 έγινε αποχαρακτηρισμός του και ανακλήθηκε η Υπουργική Απόφαση της κήρυξής του, γιατί θεωρήθηκε ότι δεν αποτελούσε αξιόλογο και αμιγές δείγμα νεοκλασικής οικίας. Η θέση του κτηρίου αυτού, μάλιστα, ανάμεσα και σε επαφή με νεόδμητες οικοδομές, δεν το βοηθούσαν να αναδειχθεί στην κλίμακά του και να θυμίσει το παρελθόν της πόλης
(http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=1817235118&v17).

3) Το Αρχοντικό Δημητριάδη

Το εν λόγω Αρχοντικό βρίσκεται στην οδό Αινιάνων, κηρύχθηκε ως νεότερο μνημείο το 1967, με την Υ.Α. 4701/3-3-1967 (Φ.Ε.Κ. 183/Β/16-3-1967), και χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο κτήριο και τόπος ιδιαίτερου φυσικού κάλλους. Το Αρχοντικό κρίθηκε εξαιρετικά ενδιαφέρον από απόψεως αρχιτεκτονικής και ιστορικής. Η κατασκευή του τοποθετείται στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα (Δαβανέλλος, 1994: 143. Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 259).

Ο ιδιοκτήτης το άφησε κληροδότημα στην Παιδαγωγική Ακαδημία Λαμίας. Στους χώρους του φιλοξένησε τον Οίκο του Απόρου Σπουδαστού. Δόθηκε δωρεά στο Δήμο της πόλης μαζί με το διπλανό Αρχοντικό του Τράκα. Στη θέση τους κτίστηκε η Δημόσια Βιβλιοθήκη, η Δημοτική Πινακοθήκη και το Ιστορικό Αρχείο (Δαβανέλλος, 1994: 143).

Όταν το Αρχοντικό γκρεμίστηκε και πριν ανεγερθεί το νέο κτήριο, ιδιοκτησίας Δήμου Λαμιέων, το οποίο στεγάζει σήμερα τις προαναφερθείσες Υπηρεσίες, εντοπίστηκαν, χάρη σε εκσκαφικές εργασίες, αρχαία οικοδομικά λείψανα πολλών και διαφορετικών φάσεων και εποχών (Παπακωνσταντίνου – Κατσούνη, 1990: 155 – 157).

Το Αρχοντικό Δημητριάδη (ή εκείνο του Τσάλη) προτάθηκε το 1967, μετά την αποκατάσταση του, να χρησιμοποιηθεί για τη στέγαση του υπό ίδρυση τότε αρχαιολογικού, ιστορικού και λαογραφικού Μουσείου Λαμίας, τον πυρήνα του οποίου θα αποτελούσε η Συλλογή Αρχαιοτήτων Λαμίας, που φιλοξενούνταν έως τότε σε δύο δωμάτια της Δημοτικής Βιβλιοθήκης (Φιλιππάκη, Συμεώνογλου, Φαράκλας, 1968: 225 – 257).

Εικ. 35: Το Αρχοντικό Δημητριάδη πριν από την κατεδάφισή του (Δαβανέλλος, 1994: 143).

4) Το Κτήριο Π. Κατσούδα.

Το Κτήριο στην οδό Κοντοπούλου και Ευαγγελιστρίας 1 στη Λαμία, ιδιοκτησίας Παντελή Δ. Κατσούδα, αποτελεί νεώτερο μνημείο που ανήκει στα διατηρητέα κτήρια. Κηρύχθηκε το 1986, με την Υ. Α. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/3272/7 4386/15-1-1986 (Φ.Ε.Κ. 66/Β/21-2-1986), και χαρακτηρίστηκε ως έργο τέχνης μαζί με περιβάλλοντα ελεύθερο χώρο, διότι αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Πρόκειται για λιθόκτιστο κεραμοσκεπές κτίσμα, με σχεδόν τετράγωνη κάτοψη, με ημιυπόγειο, ισόγειο και σοφίτα. Η κατοικία βρίσκεται στο ισόγειο, όπου οδηγεί ημικυκλική σκάλα, ενώ προστατεύεται από περίτεχνες σιδεριές. Πλούσιος διάκοσμος στολίζει το εσωτερικό του ισογείου, ενώ η πλακόστρωση κοσμείται με αρχαϊζουσες παραστάσεις. Εξαιρετικής σημασίας είναι και το μαρμάρινο τζάκι της οικίας (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 261).

Εικ. 36: Η οικία Παντελή Κατσούδα (Ευαγγελιστρίας 1 και Κοντοπούλου).

Οι όψεις του κτηρίου φέρουν πλούσια διακόσμηση. Διαθέτουν ψευδοπαραστάδες με κατάληξη πήλινων κορινθιακών κιονοκράνων, κορνίζες που πλαισιώνουν τα διάφορα ανοίγματα, οριζόντια γείσα τοποθετημένα στο επάνω μέρος των παραθύρων που μοιάζουν να στηρίζονται σε πήλινους γεισίποδες, ευθείες και οδοντωτές ταινίες, καθώς και πολλά άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία που συνδυάζονται αρμονικά, προσφέροντας στο κτήριο το χαρακτήρα του έργου τέχνης. Επίσης, η στέγη στολίζεται από ένα μικρό στηθαίο που φέρει κολονάκια (μπαλούστρες) και τρεις γλάστρες (κρατήρες). Για την πλήρη ανάδειξη του μνημείου η προστασία

επεκτείνεται και στο χώρο που το περιβάλλει (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 261).

5) Το Δικαστικό Μέγαρο

Το Κτήριο του Δικαστικού Μεγάρου, που βρίσκεται στις οδούς Λεωνίδου, Καποδιστρίου και Χατζοπούλου στη Λαμία, κηρύχθηκε το 1980, με την Υ. Α. ΥΠΠΕ/ΔΙΛΑΠ/Γ/4415/187/4-3-1980 (Φ.Ε.Κ. 342/Β/2-4-1980), και χαρακτηρίστηκε ως έργο τέχνης χρήζον ειδικής κρατικής προστασίας, γιατί ήταν ένα από τα ελάχιστα εναπομείναντα νεοκλασικά οικοδομήματα του 20^{ού} αιώνα στην πόλη της Λαμίας. Το είδος του μνημείου αναφέρεται ως διατηρητέο κτήριο και κέντρο εξουσίας (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 263).

Εικ. 37: Το Δικαστικό Μέγαρο Λαμίας.

Το κτήριο κτίσθηκε με δωρεά του Ανδρέα Συγγρού, με προορισμό να χρησιμοποιηθεί εξ αρχής ως δικαστήριο. Τα αρχιτεκτονικά και μορφολογικά στοιχεία, που το χαρακτηρίζουν, όπως η συμμετρία στα ανοίγματα και στον όγκο, η επιμελής δόμηση των πλαισίων των ανοιγμάτων του ισογείου και των γωνιών του κτηρίου έως και τον πρώτο όροφο, οι διακοσμητικές απλές παραστάδες με τις ραδώσεις, η επιβλητική διαμόρφωση της κυρίας όψης και ο ενδιαφέρων εσωτερικός χώρος, το κάνουν να ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα κτίσματα της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 263).

Εικ. 38: Αποψη του Δικαστικού Μεγάρου.

6) Το Αρχοντικό Τσάλη

Το οίκημα, που βρισκόταν στην οδό Μακροπούλου στη Λαμία, χτίστηκε το 1870 και θεωρούνταν ως το πιο βαρύτιμο αρχοντικό της πόλης. Στο εσωτερικό του φιλοξενήθηκαν υπουργοί, βουλευτές, πρίγκιπες και βασιλείς, όπως το 1881 που διέμεινε σε αυτό ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄. Στο εσωτερικό του κατά την περίοδο της κατοχής στεγάστηκαν σχολεία και αργότερα στους χώρους του φιλοξενήθηκαν οι σπουδαστές της Εκκλησιαστικής και Ιερατικής Σχολής της πόλης (Δαβανέλλος, 1994: 137).

Κηρύχθηκε ως νεώτερο μνημείο το 1967, με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/4701/3-3-1967 (Φ.Ε.Κ. 183/Β/16-3-1967), και χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο από αρχιτεκτονικής και ιστορικής απόψεως. Τον ίδιο χρόνο, ωστόσο, το κτίριο αυτό αποχαρακτηρίστηκε, με την αιτιολογία ότι αποτελούσε νεώτερο τύπο αρχοντικού, που δε διέθετε κάποια ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 265).

Εικ. 39: Το Αρχοντικό Τσάλη πριν την κατεδάφισή του (Δαβανέλλος, 1994: 137).

7) Η Οικία της Αθανασίας Μίχου

Το κτήριο στις οδούς Μακροπούλου και Αινιάνων στη Λαμία, φερόμενο ως ιδιοκτησία Αθανασίας Μίχου, κηρύχθηκε διατηρητέο το 1987, με την ΥΠΕΧΩΔΕ ΥΑ Γ. 40408/2727/11-6-1987 (ΦΕΚ 634/Δ/3-7-1987). Ο τύπος της κήρυξής του ανέφερε ότι επρόκειτο για νεώτερο μνημείο (Διαρκής Κατάλογος μνημείων, 2003: 266,01).

Χαρακτηρίστηκε ως διατηρητέο κτήριο από το Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων (νυν Υ.Π.Ε.Κ.Α.), με την εφαρμογή, ωστόσο, αυστηρών κανόνων και όρων. Για παράδειγμα, απαγορεύεται σε αυτό κάθε αφαίρεση, αλλοίωση ή καταστροφή των επί μέρους αρχιτεκτονικών και διακοσμητικών στοιχείων του. Επιτρέπεται η επισκευή, ο εκσυγχρονισμός των εγκαταστάσεων, η ενίσχυση του φέροντα οργανισμού, η εσωτερική διαρρύθμιση, καθώς και επεμβάσεις για λόγους λειτουργικούς, εφόσον δεν αλλοιώνεται ο αρχιτεκτονικός χαρακτήρας του. Επίσης, δεν επιτρέπεται η τοποθέτηση φωτεινών ή μη επιγραφών και διαφημίσεων σε οποιαδήποτε θέση του κτηρίου. Επιτρέπεται μόνο η τοποθέτηση επιγραφών περιορισμένων διαστάσεων που πληροφορούν για τυχόν χρήση του. Συγκεκριμένα, σήμερα, λειτουργεί ως Φροντιστήριο για την προετοιμασία μαθητών, υποψηφίων για τις Πανεπιστημιακές Σχολές (Διαρκής Κατάλογος μνημείων, 2003: 266,01).

Εικ.: 40. Διατηρητέο νεοκλασικό (Αθανασίας Μίχου).

8) Το Κτήριο του 6^{ου} Γυμνασίου Λαμίας

Το επονομαζόμενο και «Πέτρινο Γυμνάσιο», βρίσκεται στις οδούς Υψηλάντου και Τσιριμώκου και αποτελεί ιδιοκτησία του Ελληνικού Δημοσίου. Κηρύχθηκε το 1982, με την Υ. Α. 4793/188/10-3-1982 (Φ.Ε.Κ. 120/Β/22-3-1982), ως διατηρητέο νεώτερο μνημείο και κτίσμα κοινής ωφελείας (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 267 (α)).

Χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο, επειδή κρίθηκε ότι επρόκειτο για ένα αρκετά ενδιαφέρον κτήριο από αρχιτεκτονικής απόψεως, χάρη στις αναλογίες του. Θεμελιώθηκε από τον Όθωνα και την Αμαλία και υπήρξε το πρώτο Γυμνάσιο της Λαμίας. Χρονικά τοποθετείται στο πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 267 (α)).

Εικ. 41: Το κτήριο του 6^{ου} Γυμνασίου Λαμίας («Πέτρινο» Γυμνάσιο).

Το κτήριο αυτό κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο τόσο από το Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων (νυν Υ.Π.Ε.Κ.Α.) όσο και από το Υπουργείο Πολιτισμού (νυν ΥΠ.ΠΟ.Τ.), σε μια συντονισμένη προσπάθεια διάσωσης της πολιτιστικής κληρονομιάς μιας πόλης με αξιοσημείωτη ιστορία και πολιτισμό (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 267 (α)).

Εικ. 42: Το Πέτρινο Γυμνάσιο.

Στη θέση του 6^{ου} Γυμνασίου υψωνόταν κάποτε το Κουρσούμ Τζαμί, το οποίο κτίστηκε το 1816 και από το οποίο πήρε το όνομά της ολόκληρη η γειτονιά. Δίπλα του στεκόταν κάποτε το Τούρκικο Διοικητήριο και παραδίπλα στεγαζόταν το ίδιο το σεράι του διοικητή της πόλης, του Χαλήλμπεη, ο οποίος είχε παντρευτεί τη Σαϊδέ Χανούμ, κόρη του Βελή πασά, γιου του Αλή πασά. Το Τζαμί, μετά την

απελευθέρωση, φιλοξένησε για μερικά χρόνια στους χώρους του το Δημοτικό Σχολείο Λαμίας (Δαβανέλλος, 1994: 81. Νάτσιος, 1998: 10. Κακαβάς, 2008: 99).

Εικ. 43: Το Κουρσούμ Τζαμι (Δαβανέλλος, Σταυρόπουλος, 2005: 112).

9) Το Κτήριο της Τράπεζας της Ελλάδος

Το κτήριο αυτό, που ανήκε κάποτε στον αγωνιστή του 1821 Δυοβουνιώτη, ο οποίος ήταν μεγαλοτσιφλικάς, βρίσκεται στην πλατεία Αθανασίου Διάκου, στην οδό Δυοβουνιώτη. Είναι ιδιοκτησία της τράπεζας και, επομένως, αποτελεί Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου (Δαβανέλλος, 1994: 183. Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 271).

Εικ. 44: Το κτήριο της Τράπεζας της Ελλάδας.

Το 1985 χαρακτηρίστηκε, με την Υ. Α. 3282/54472/19-11-1985 (Φ.Ε.Κ. 805/Β/31-12-1985), ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο που χρειάζεται ειδική κρατική προστασία, γιατί αποτελούσε ένα αξιόλογο δείγμα παραδοσιακής αρχιτεκτονικής των αρχών του 20^{ού} αιώνα, καθώς και ένα σημείο αναφοράς που συνδεόταν με τη μνήμη των κατοίκων της Λαμίας. Επίσης, κρίθηκε σημαντικό για τη μελέτη της εξέλιξης της ιστορίας της αρχιτεκτονικής (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 271).

Εικ. 45: Το Κτήριο της Τράπεζας της Ελλάδας.

Το εν λόγω κτήριο είναι διώροφο και κεραμοσκεπές, ενώ διαθέτει και υπόγειο. Φέρει αρκετά νεοκλασικά στοιχεία, όπως γείσα, ταινίες και κορνίζες που πλαισιώνουν τα ανοίγματα. Εξαιρετικά ενδιαφέροντες είναι και οι εξώστες του, που στηρίζονται σε φουρούσια και προστατεύονται από σφυρήλατες σιδεριές (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 271).

10) Το Κτήριο του Δημητρίου Ελασσόνα

Το νεοκλασικό αυτό κτίσμα εντοπίζεται στην πλατεία Αθανασίου Διάκου, στην οδό Καραγιαννοπούλου και αποτελεί ιδιοκτησία των κληρονόμων του Δ. Ελασσόνα (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 269).

Εικ. 46: Οικία Δημ. Ελασσόνα (1912).

Η οικία αυτή χτίστηκε το 1912, με βάση το σχέδιο που εκπόνησε ο Αθηναίος αρχιτέκτονας Τ. Χ. Χέλμης και σώζεται μέχρι σήμερα. Σε αυτήν εργάστηκε ως πρωτομάστορας ο Βολιώτης Μιλτιάδης Μπάλλας ή Αμπελιώτης. Από το σχέδιό του απουσιάζουν οι λεπτομέρειες και τα περισσότερα διακοσμητικά στοιχεία που φέρει το κτίσμα στην τελική του μορφή. Τα στοιχεία δηλαδή εκείνα που του προσέδιδαν χάρη έγιναν στην πράξη από τον αρχιμάστορα ή από τον αρχιτέκτονα (Γιωτόπουλος, Αργυρόπουλος, Ανδρέου, Καντάς, 1976: 6. Γιωτόπουλος, 1980: 87. Δαβανέλλος, 1994: 141).

Κηρύχθηκε ως διατηρητέο κτήριο τόσο από το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού όσο και από το Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων (νυν Υ.Π.Ε.Κ.Α.), με τις Υ.Α. ΥΠΠΕ/ΔΙΛΑΠ/Γ/25/288/6-3-1980 (Φ.Ε.Κ. 329/Β/31-3-1980) και Γ/3372/4733/14-10-1991 (Φ.Ε.Κ. 935/Β/14-11-1991). Χαρακτηρίστηκε ως έργο τέχνης, που χρειάζεται ειδική κρατική προστασία, διότι παρουσίαζε αρχιτεκτονικό και μορφολογικό ενδιαφέρον. Διαθέτει συμμετρικά ανοίγματα κοσμημένα με παραστάδες που καταλήγουν (επάνω από κάθε άνοιγμα) σε μικρό αέτωμα, μπαλκόνια που στηρίζονται σε γλυπτά φουρούσια διακοσμημένα με διπλή έλικα, καθώς και ακροκέραμα, ανθέμια και ρόδακες που στολίζουν τις τρεις όψεις του (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 269).

Πρόκειται για χαρακτηριστικό δείγμα της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής. Χρησιμεύει σήμερα ως μαρτυρία της περιόδου της αστικής ανάπτυξης και άνθισης της πόλης στις αρχές του 20^{ού} αι. Ο περιβάλλον ελεύθερος χώρος, που ορίστηκε στα

όρια της ιδιοκτησίας αυτής, κρίθηκε αναγκαίος για την αισθητική διαφύλαξη του μνημείου αλλά και γιατί ο ίδιος ο κήπος αποτελεί συνέχεια της λειτουργικότητας του κτηρίου (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 269).

Εικ. 47: Άποψη της οικίας Δημ. Ελασσόνα από την πλατεία Διάκου.

Από προφορικές μαρτυρίες κατοίκων της Λαμίας, τα τελευταία χρόνια λειτουργούσε κατάστημα, το οποίο έκλεισε πριν από λίγο καιρό. Τους καλοκαιρινούς μήνες, στην αυλή του λειτουργούσε, επίσης, υπαίθριο νυχτερινό κέντρο.

11) Η Νομαρχία Φθιώτιδας

Το Κτήριο του Νομαρχιακού Μεγάρου βρίσκεται στην πλατεία Ελευθερίας, στη γωνία με την οδό Υψηλάντου. Αποτελεί ιδιοκτησία του Δημοσίου και συγκεκριμένα της Νομαρχίας Φθιώτιδος. Κηρύχθηκε ως διατηρητέο μνημείο το 1991, με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/333/10441/22-2-1991 (Φ.Ε.Κ. 132/Β/8-3-1991) (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 273).

Χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο, διότι είναι αξιόλογο και αντιπροσωπευτικό δείγμα αρχιτεκτονικής των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Διακρίνεται για τη μεγαλοπρέπεια και την αξιοθαύμαστη συμμετρία, ενώ αποτελεί συνονθύλευμα διαφόρων ρυθμών, π.χ. νεοκλασικού, μπαρόκ και ροκοκό· για αυτό το συνδυασμό στοιχείων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον (Διαρκής κατάλογος μνημείων, 2003: 273).

Εικ. 48: Το Νομαρχιακό Μέγαρο Λαμίας στην πλατεία Ελευθερίας.

Στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στο οίκημα αυτό βρισκόταν το αρχηγείο των κατακτητών, όπου καθημερινά έκαναν έπαρση και υποστολή της σημαίας τους. Προηγουμένως, αποτελούσε κτήριο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας που έχτισε το 1925 ο μάστορας Αθανάσιος Γρηγορόπουλος. Μετά το 1944, χρονιά κατά την οποία η πόλη αποδεσμεύτηκε από το ζυγό των Γερμανών, εδώ στεγάστηκε ο ΕΛΑΣ και το 1946 φιλοξενήθηκαν τα γραφεία της Στρατιωτικής Διοίκησης Λαμίας. Το 1950 η Τράπεζα το πούλησε στο Δημόσιο και σήμερα λειτουργεί εδώ η Νομαρχία Φθιώτιδος (Δαβανέλλος, 1994: 205 – 211).

Εικ. 49: Άποψη των διακοσμητικών στοιχείων του Νομαρχιακού Μεγάρου Λαμίας στην πλατεία Ελευθερίας.

12) Το Αρχοντικό Χατζηχρήστου

Το συγκεκριμένο Αρχοντικό αποτελεί ιδιοκτησία των κληρονόμων της Καλλιόπης Μανούκα, καθώς και της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας του Νομού Φθιώτιδος και βρίσκεται στην πλατεία Ελευθερίας στη γωνία με την οδό Σκληβανιώτου.

Κηρύχθηκε διατηρητέο από το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού το 2003, με την ΥΑ ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/356/32403/9-6-2003 (ΦΕΚ 883/Β/2-7-2003). Χαρακτηρίστηκε ως μνημείο, επειδή υπήρξε η κατοικία της οικογένειας Χατζηχρήστου, αρκετά μέλη της οποίας συνδέθηκαν άμεσα με την Επανάσταση του 1821. Πρόκειται για εξαιρετικό νεότερο μνημείο, που συγκαταλέγεται μεταξύ των αστικών κτηρίων της πόλης και το οποίο διαθέτει αξιόλογα νεοκλασικά και νεοαναγεννησιακά στοιχεία, ελάχιστα από τα οποία σώζονται ακόμη σήμερα στη Λαμία. Τα χαρακτηριστικά αυτά κατέστησαν το Αρχοντικό ως ένα από τα σημαντικότερα δείγματα της τοπικής αρχιτεκτονικής (http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=986341327&v17).

Εικ. 50: Το Αρχοντικό Χατζηχρήστου.

Ο Χρήστος Χατζηχρήστος (1837 – 1925) ήταν σχολάρχης στην Πόλη και καθηγητής της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, ενώ παράλληλα ήταν και ιδρυτής του Ελληνογαλλικού Λυκείου Χατζηχρήστου. Το Αρχοντικό του Χατζηχρήστου κτίστηκε στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα (Δαβανέλλος, 1994: 202, 217).

Σήμερα, στο ισόγειο του κτηρίου αυτού στεγάζεται το Καφενείο του Μάρναρη, που φέρει την ονομασία «Πάνθεον» και το οποίο λειτουργεί από το 1870, σύμφωνα με την επιγραφή στην πρόσοψη του καταστήματος.

Εικ. 51: Το Αρχοντικό Χατζηχρήστου. Στο ισόγειό του λειτουργεί το Καφενείο «Πάνθεον».

13) Η Οικία Πλατή

Η πρώην οικία Χατζίσκου εντοπίζεται στις οδούς Αχιλλέως και Δυοβουνιώτη. Το 1988 κηρύχθηκε ως διατηρητέο μνημείο από το Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. Πρόκειται για διώροφο, πέτρινο κτήριο, που εντυπωσιάζει με το μέγεθος και την εμφάνισή του. Στο υπέρθυρο της αυλόπορτας διασώζεται σκαλισμένη μια επιγραφή, όπου αναγράφεται η χρονολόγηση του οικοδομήματος, σύμφωνα με την οποία ο νεοκλασικός ρυθμός εισήχθη στην πόλη στις 20 Μαρτίου 1860.

Η όψη του είναι λιτή, ενώ γύρω από τα ανοίγματα υπάρχουν πλαίσια. Στο μπαλκόνι ξεχωρίζουν τα μαρμάρινα φουρούσια και η σκοτία στο γείσο της στέγης. Τα ανοίγματα του κτηρίου διακρίνονται για τη μικρή επιφάνειά τους, σε σύγκριση με την επιφάνεια των τοίχων. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή θεωρείται η αυλόπορτά του. Στα ταβάνια του ορόφου εντοπίζονται ενδιαφέρουσες υδατογραφίες. Κτίστηκε προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως κατοικία (<http://www.elamia.gr/history.php>).

Εικ. 52: Το κτήριο Πλατή, πρώην οικία Χατζίσκου. Το πρώτο δημιούργημα της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής τεχνοτροπίας το 1860.

Κάποτε εδώ ήταν η οικία του Αλέκου Χατζίσκου, απογόνου μιας οικογένειας αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης, από την οποία προήλθαν, επίσης, υπουργοί και πολιτικοί. Την οικία αγόρασε κατόπιν η οικογένεια του δημάρχου και βουλευτή Γεωργίου Πλατή. Σήμερα, στους χώρους της στεγάζεται το Δημοτικό Ωδείο Λαμίας, το οποίο λειτουργεί από το 1938 (Δαβανέλλος, 1994: 158).

14) Η οικία Βακαλόπουλου

Το νεοκλασικό αυτό κτίσμα βρίσκεται στις οδούς Σατωβριάνδου και Πατρόκλου 14. Στους χώρους του φιλοξενεί τη Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας, η οποία δε στεγάζεται πλέον στο διατηρητέο Αρχοντικό Χατζηχρήστου. Το οικοδόμημα αυτό, όπως προαναφέρθηκε, διασώζει επιγραφή με την ημερομηνία κατασκευής του, το 1865, χρονιά που είναι εξαιρετικά σημαντική για τον προσδιορισμό της απαρχής της κατασκευής νεοκλασικών οικιών στη Λαμία.

Εικ. 53: Η οικία Βακαλόπουλου (1865) (οδοί Σατωβριάνδου και Πατρόκλου).

Το 1988 χαρακτηρίστηκε ως διατηρητέο κτήριο από το Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. Πρόκειται για διώροφο νεοκλασικό γωνιακό οικοδόμημα, που κατασκευάστηκε με σκοπό να χρησιμοποιηθεί ως κατοικία. Στο ύψος των προκίμων των ανοιγμάτων και των δαπέδων υπάρχουν ζώνες, ενώ εντοπίζονται πλαίσια γύρω από τα ανοίγματα, καθώς και γείσο στη στέγη (<http://www.elamia.gr/history.php>).

15) Η οικία Ξηρού

Το νεοκλασικό αυτό κτήριο βρίσκεται απέναντι από εκείνο του Βακαλόπουλου, στις οδούς Σατωβριάνδου και Πατρόκλου 15. Σώζεται σε αρκετά ικανοποιητική κατάσταση, ενώ αποτελεί ένα ενδεικτικό δείγμα της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής παράδοσης που αναπτύχθηκε στη Λαμία. Προστατεύεται μόνο από το Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. (νυν Υ.Π.Ε.Κ.Α.). Σήμερα, στους χώρους του στεγάζεται ένα κατάστημα ρούχων.

Εικ. 54: Η οικία Ξηρού (Σατωβριάνδου και Πατρόκλου, στο κέντρο της Λαμίας).

16) Οι νεοκλασικές οικίες της οδού Ρήγα Φεραίου

Στο κέντρο της Λαμίας στέκουν αναλλοίωτες στο χρόνο αρκετές νεοκλασικές οικίες, που έχουν κηρυχθεί ως μνημεία από το Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. (νυν Υ.Π.Ε.Κ.Α.). Η οδός Ρήγα Φεραίου, που είναι πλακοστρωμένη και από την οποία δε διέρχονται αυτοκίνητα ή άλλα μέσα μεταφοράς, αποτελεί έναν από τους κεντρικότερους και εμπορικότερους δρόμους της Λαμίας. Διάφορες κατοικίες, που χτίστηκαν με βάση το νεοκλασικό αρχιτεκτονικό ρυθμό, εκτείνονται κατά μήκος και των δύο πλευρών της συγκεκριμένης οδού και είναι κηρυγμένες ως διατηρητέες από το Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε.

Επί της οδού Ρήγα Φεραίου, μάλιστα, και στο σημείο όπου σήμερα στεγάζεται η Στρατιωτική Λέσχη, υψωνόταν άλλοτε το μολυβδοσκεπάστο τζαμί που κατεδαφίστηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Κακαβάς, 2008: 99).

Εικ. 55: Αποψη της οδού Ρήγα Φεραίου. Δεξιά διακρίνεται η Στρατιωτική Λέσχη Λαμίας.

Αξίζει να σημειωθεί, επίσης, ότι τα σημαντικότερα νεοκλασικά μνημεία της Λαμίας εντοπίζονται γύρω από τις τέσσερις μεγαλύτερες πλατείες της πόλης και η οδός Ρήγα Φεραίου ενώνει τις δύο από αυτές, δηλαδή την πλατεία Πάρκου και την πλατεία Ελευθερίας.

Εικ. 56: Αποψη της οδού Ρήγα Φεραίου, που οδηγεί προς την πλατεία Πάρκου.

Εικ. 57: Νεοκλασικό σπίτι στην οδό Ρήγα Φεραίου.

17) Τα νεοκλασικά οικοδομήματα της Πλατείας Πάρκου

Μερικά ακόμη αξιόλογα διατηρητέα νεοκλασικά κτήρια, που κοσμούν το κέντρο της πόλης και είναι κηρυγμένα μόνο από το Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. (νυν Υ.Π.Ε.Κ.Α.), βρίσκονται στην πλατεία Πάρκου. Πρόκειται για το κτήριο Καρανάσιου στην οδό Καποδιστρίου, το κτήριο Τομαρά – Ταξιαρχόπουλου – Αθανασίου στην οδό Καραγιαννοπούλου και το κτήριο Αθανασίου επίσης επί της οδού Καραγιαννοπούλου, στο οποίο στεγάζονται τα γραφεία ιδιωτικής Τράπεζας.

Εικ. 58: Το κτήριο Καρανάσιου στην οδό Καποδιστρίου, στην πλατεία Πάρκου.

Εικ. 59: Το κτήριο Τομαρά - Ταξιαρχόπουλου - Αθανασίου στην οδό Καραγιαννοπούλου, στην πλατεία Πάρκου.

Εικ. 60: Το κτήριο Αθανασίου στην οδό Καραγιαννοπούλου, στην πλατεία Πάρκου.

Πλατείες και Αγάλματα

Η Πλατεία Ελευθερίας

Αποτελεί την κεντρική και πιο παλαιά πλατεία της πόλης, που κατά την προεπαναστατική περίοδο και έως το 1852 ονομαζόταν πλατεία «Ωρολογίου». Από το 1852 και για δέκα χρόνια αποκαλούνταν πλατεία Όθωνος, ενώ από το 1862 το Δημοτικό Συμβούλιο τη μετονόμασε σε πλατεία Ελευθερίας. Προσωρινά το 1912 απέκτησε την ονομασία πλατεία Γεωργίου του Α' (Δαβανέλλος, 1994: 203. Νάτσιος, Νάτσιου, 2003: 41).

Εικ. 61: Άποψη της πλατείας Ελευθερίας. Στο βάθος κυριαρχεί η Μητρόπολη.

Σε αυτή διαδραματίστηκαν μερικά από τα σπουδαιότερα γεγονότα της πόλης, όπως ο εορτασμός της απελευθέρωσης της Λαμίας από τους Τούρκους το 1833, με συμμετοχή 100 μόλις κατοίκων, η υποδοχή του Όθωνα το 1834, αλλά και η αναγγελία της κατάργησης της βασιλείας του Όθωνα και της αντιβασιλείας της Αμαλίας το 1862. Σε αυτή στρατοπέδευαν τα ξένα στρατιωτικά σώματα κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ στο σημείο ετούτο έλαβαν χώρα οι πανηγυρισμοί για την απελευθέρωση της πόλης από τους Γερμανούς στις 19 Οκτωβρίου 1944. Στα μετέπειτα χρόνια αποτέλεσε τόπο συγκέντρωσης των κοινωνικά και οικονομικά ανώτερων στρωμάτων, των αρχόντων, των προυχόντων, των τσιφλικάδων και των μεγαλοαστών (Δαβανέλλος, 1994: 203, 205).

Δημόσια γλυπτά

Πρόκειται για αγάλματα που απεικονίζουν διάσημες προσωπικότητες, οι οποίες συνδέονται άμεσα με την ιστορία της Λαμίας. Οι ανδριάντες αυτοί είναι αφιερωμένοι σε άντρες που προσέφεραν πολλά στην πατρίδα τους, αλλά και στην πόλη της Λαμίας, είτε γιατί κατάγονταν από αυτή είτε γιατί τα γεγονότα έδεσαν άρρηκτα την τύχη τους με την πρωτεύουσα του Νομού Φθιώτιδας.

1. Ο ανδριάντας του Αθανασίου Διακού

Το άγαλμα, που θεωρείται σπουδαίας ιστορικής και εθνικής αξίας για τους κατοίκους της Λαμίας, είναι στημένο στην ομώνυμη πλατεία της πόλης. Τα

αποκαλυπτήριά του έγιναν στις 23 Απριλίου 1903 και σε αυτά παραβρέθηκε ο τότε βασιλιάς Γεώργιος Α΄ μαζί με σύσσωμη τη βασιλική οικογένεια (Παπαναγιώτου, 1971: 135 – 136. Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδας, 2003: 304).

Εικ. 62: Ο ανδριάντας του Αθανασίου Διάκου στην πλατεία Διάκου.

Ο Διάκος παριστάνεται στραμμένος προς την Αλαμάνα. Απεικονίζεται γενναίος και ατρόμητος. Το δεξί του πόδι είναι προτεταμένο. Με το δεξί χέρι υψωμένο πάνω από το κεφάλι του κραδαίνει τη λαβή του σπασμένου του σπαθιού, ενώ με το αριστερό κρατά την κάπα του. Η στάση του κορμιού του είναι ορμητική, σα να ετοιμάζεται για το επόμενο χτύπημα. Ο ανδριάντας είναι έργο του καλλιτέχνη Γιάννη Καρακατσάνη, με σκοπό να βασιστεί αρχικά στο πρόπλασμα του γλύπτη Δρόση, το οποίο είχε βραβευθεί το 1867 σε διεθνή έκθεση στο Παρίσι. Παρόλα αυτά, ο Καρακατσάνης φιλοτέχνησε, εντέλει, το άγαλμα του Αθανασίου Διάκου, εμπνευσμένος από το αντίστοιχο του θεού Απόλλωνα Belvedere. Ο αγωνιστής του 1821 παρουσιάζεται εξιδανικευμένος, ενώ φέρει κάποιες ομοιότητες με το αρχαίο άγαλμα ως προς την κίνηση (Παπαναγιώτου, 1971: 135 – 136. Δαβανέλλος, 1994: 169. Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδας, 2003: 304).

Στην ομώνυμη πλατεία, επίσης, εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού ύδατος, τμήμα από ψηφιδωτό δάπεδο, διαστάσεων 4 x 2,50 μ., που ανήκε, όπως μαρτυρεί και η σχετική επιγραφή

(ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΥΠΕΡ ΕΥΧΕΣ...ΕΑΥΤΟΝ), σε μια παλαιοχριστιανική βασιλική αφιερωμένη στους Αγίους Αποστόλους (Λαζαρίδης, 1974: 286. Παπακωνσταντίνου – Κατσούνη, 1992: 221. Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη, 2002: 53. Νάτσιος, Νάτσιου, 2003: 13 – 14).

Εικ. 63: Ο ανδριάντας του Αθανασίου Διάκου.

2. Ο ανδριάντας του Ευζώνου

Στην πλατεία Πάρκου, που το 1937 διαμορφώθηκε σε χώρο τέρψης και αναψυχής με την τοποθέτηση συντριβανιών και παρτεριών με λουλούδια, δέντρα και ζαρντινιέρες, στήθηκε ο ανδριάντας του Έλληνα Τσολιά. Τα αποκαλυπτήρια πραγματοποιήθηκαν στις 4 Οκτωβρίου 1964, επί Δημαρχίας Αποστόλη Κουνούπη. Το έργο φιλοτεχνήθηκε στη Φλωρεντία από τους γλύπτες Περαντινό και Τόμπρο. Στήθηκε προς τιμή των ευζώνων στρατιωτών που έλαβαν μέρος στους Βαλκανικούς πολέμους, αλλά και στο Μικρασιατικό και τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο (Δαβανέλλος, 1994: 191, 200. Νάτσιος, 1998: 67).

Πριν τη χάραξη της πλατείας Πάρκου, στο σημείο αυτό υπήρχε χωράφι, τα περίφημα Αλώνια. Αρχικά ονομαζόταν πλατεία Αμαλίας, εξ ονόματος της βασίλισσας συζύγου του Όθωνα. Το 1862 με την κατάργηση της βασιλείας και της αντιβασιλείας, η πλατεία μετονομάστηκε σε πλατεία Ομονοίας, όνομα που θα διατηρήσει έως το 1912. Την ίδια χρονιά (27 Οκτωβρίου) από το Δημοτικό

Συμβούλιο Λαμιέων (επί Σπ. Τράκα) ονομάστηκε πλατεία Βασιλέως Κωνσταντίνου προς τιμή του Διαδόχου. Το όνομα αυτό διατηρεί επισήμως μέχρι σήμερα, αλλά μονάχα στα χαρτιά. Στις δεκαετίες του 1920 και του 1930 μετονομάστηκε διαδοχικά σε πλατεία Συντάγματος και πλατεία Σιταγοράς ή Σταροπάζαρο, από τα παζάρια που λάμβαναν χώρα στο σημείο αυτό κάθε εβδομάδα. Το 1936 μετονομάστηκε προσωρινά σε πλατεία Δημοκρατίας (Δαβανέλλος, 1994: 191 – 192, 200).

Εικ. 64: Το άγαλμα του Ευζώνου.

3. Το άγαλμα του Αχιλλέα

Βρίσκεται στην ομώνυμη πλατεία του Αγίου Λουκά, στην οδό Τυμφρηστού. Το 1982 (επί δημάρχου Αντωνίου Φίλη) στήθηκε το άγαλμα του Αχιλλέα, στη βάση του οποίου υπάρχει επιγραφή όπου είναι γραμμένα τα εξής: «Αχιλλέα, ο Όμηρος σε ύμνησε, η Λαμία σε τίμησε». Κοντά στη μικρή και καινούρια αυτή πλατεία υψώνονται τόσο ο παλαιός όσο και ο νεότερος ναός του Αγίου Λουκά (Νάτσιος, 1998: 198).

Εικ. 65: Το άγαλμα του Αχιλλέα.

Εικ. 66: Η επιγραφή στη βάση του αγάλματος.

Επάνω στις ακαθόριστου σχήματος πλάκες και τα περιμετρικώς τοποθετημένα πεζούλια, υψώνεται περήφανα το άγαλμα του ήρωα που η Λαμία διεκδικεί ως γέννημα θρέμμα της γης της.

4. Το έφιππο άγαλμα του Άρη Βελουχιώτη

Η πλατεία Λαού, που ανεπίσημα ονομαζόταν πλατεία Ερμού, απέκτησε το όνομά της στις 29 Ιανουαρίου 1897, οπότε και άλλαξαν τα ονόματα των δρόμων και των πλατειών της πόλης που διατηρούσαν από την οθωμανική περίοδο. Η νέα της επωνυμία θεωρήθηκε απόλυτα ταιριαστή, καθώς σε αυτή την πλατεία

συναθροίζονταν οι απλοί, χαμηλόμισθοι άντρες, του μόχθου και του μεροκάματου, τους οποίους αναζητούσαν από την κοντινή πλατεία των πλουσίων, αυτή της Ελευθερίας, προκειμένου να μπουκίσουν στη δούλεψή τους (Δαβανέλλος, 1994: 221).

Εικ. 67: Ο ανδριάντας του Άρη Βελουχιώτη.

Στο κέντρο της στήθηκε το άγαλμα του αγωνιστή κατά των Γερμανών, Άρη Βελουχιώτη, του αρχικαπετάνιου του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ από το 1943. Μετά την αναχώρηση των Γερμανών από τη Λαμία στις 19 Οκτωβρίου 1944, απηύθυνε στο πλήθος των συγκεντρωμένων κατοίκων της Λαμίας το λόγο της Απελευθέρωσης από το μπαλκόνι οικίας, από τον εξώστη της οποίας κρεμόταν πανό με το σύνθημα «Λαοκρατία». Στα δεξιά του στεκόταν ο Τάκης Φίτσος, ο γραμματέας του ΕΑΜ Στερεάς Ελλάδας, ενώ αριστερά του βρισκόταν ο καθηγητής Γεώργιος Σημίτης, ο Γενικός Διοικητής της ΠΕΕΑ Ρούμελης (Φλάισερ, 1996: 21, 55. Λάζου, 2007: 376).

Εικ. 68 - 69: Δύο επιγραφές στη βάση του αγάλματος του Άρη Βελουχιώτη.

Στη βάση του αγάλματος διασώζεται το όνομα του καλλιτέχνη που το φιλοτέχνησε. Πρόκειται για τον Φάνη Δημούση (Αργίνιο, 1999).

5. Το Κενοτάφιο του Αθανασίου Διάκου

Στην οδό Καλύβα Μπακογιάννη (εμπορικό πεζοδρομημένο δρόμο), σε ένα μικρό οικόπεδο κοντά στην πλατεία Λαού, βρίσκεται το ηρώο – κενοτάφιο του Αθανασίου Διάκου, στο σημείο όπου διαδραματίστηκε το μαρτύριο του αγωνιστή της Επανάστασης. Πρόκειται, ουσιαστικά για Γολγοθά του ήρωα, που ονομάστηκε έτσι εφόσον δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια συσσώρευση μεγάλων λίθων, στην κορυφή των οποίων υψώνεται μαρμάρινος σταυρός που περιβάλλεται από φύλλα δάφνης. Στην πρόσοψη του Γολγοθά είναι εμφανής η αρχική επιγραφή και η μεταγενέστερη πλάκα που τοποθετήθηκε το 1930, με την ευκαιρία της συμπληρώσεως 100 χρόνων από την απελευθέρωση της Λαμίας και στην οποία είναι γραμμένοι οι ακόλουθοι στίχοι από τον μεγάλο ποιητή Κωστή Παλαμά:

«Και των ηρώων το καύχημα στη δόξα του Κυρίου Θανάση Διάκο
σ' έφερε ο δαρμός του μαρτυρίου και ενώ σου σπάραζε
κακή φωτιά το τίμιο σώμα τραγούδι αγγελικό φιλί
σου μύρωνε το στόμα».

(Παπαναγιώτου, 1971: 133– 134. Νάτσιος, 1998: 89. Νικόλαος, Μητροπολίτης
Φθιώτιδας, 2003: 304).

Εικ. 70: Η αφιερωματική επιγραφή στη μνήμη του Αθανασίου Διάκου. Η πόλη τίμησε τον ήρωά της.

Το μνημείο στήθηκε στο δρόμο που είναι αφιερωμένος στα δύο πρωτοπαλίκαρα του Διάκου, τον Καλύβα και τον Μπακογιάννη. Ξεκίνησε να κατασκευάζεται αρχικά το 1886 με πρωτοβουλία του ταγματάρχη Ρούβαλη. Το 1899 (επί Δημάρχου Σκληβανιώτου) το μνημείο ολοκληρώθηκε, σε ανάμνηση της θυσίας και του ένδοξου θανάτου του ήρωα της Αλαμάνας στις 23 Απριλίου 1821· ο Διάκος γνώρισε στα 33 του χρόνια το θάνατο με ανασκολοπισμό. Στο κενοτάφιο καίει άσβεστο νυχθημερόν ένα καντήλι, ενώ το έδαφος που βάφτηκε από το αίμα του ήρωα στολίζεται από άνθη. Γύψινο εκμαγείο αναπαριστά σε προτομή τη μορφή του Αθανασίου Διάκου και βρίσκεται σε κόγχη επάνω σε ψηλό τοίχο πίσω από τον Γολγοθά. Η είσοδος είναι μαρμαρίνη και σε κάθε κολώνα αναπαρίστανται δύο

πυρσοί (Παπαναγιώτου, 1971: 133 – 134. Νάτσιος, 1998: 89. Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδας, 2003: 304).

Εικ. 71: Το Κενοτάφιο του Αθανασίου Διάκου.

Κρήνες

Οι Επτά Βρύσες

Βρίσκονται στα ανατολικά της Μητρόπολης της Λαμίας. Από το σημείο αυτό περνούσε κάποτε χείμαρρος, στον οποίο αναφέρθηκε το 1668 ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί, λέγοντας ότι εντός της πόλης και επάνω από τον ποταμό που τη διέρρεε, υπήρχαν πέντε πέτρινες γέφυρες που αποτελούσαν πρωτότυπα έργα (Νάτσιος, Νάτσιου, 2003: 41).

Οι "Εφτά Βρύσες" και τρεις με τέσσερις πηγές ακόμα, που βρίσκονταν μέσα στα όρια της πόλης, έδιναν λύση για χρόνια στο πρόβλημα ύδρευσης και άρδευσης. Άλλες πηγές ήταν του Αγίου Γεωργίου (κοντά στο φρούριο), των Πηγαδουλίων, της Ταράτσας και του Αγίου Λουκά. Το 1928 το πρόβλημα της υδρεύσεως της πόλης έλυσε οριστικά ο Γοργοπόταμος (Δαβανέλλος, 1994: 291).

Εικ. 72: Οι Επτά Βρύσες.

Το 1877 με δαπάνη του Δήμου Λαμιέων κατασκευάστηκαν οι μαρμάρινες βρύσες, που είναι επισκέψιμες και εντοπίζονται κοντά στην πλατεία Λαού.

Εικ. 73: Οι Επτά Βρύσες κατασκευάστηκαν το 1877 με δαπάνη του Δήμου Λαμιέων.

Εικ. 74: Μία από τις Επτά Βρύσες της Λαμίας.

Τα Μουσεία

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας

Στον αρχαιολογικό χώρο του Κάστρου της Λαμίας, στον ανακαινισμένο στρατόνα που κατασκευάστηκε επί Όθωνα, στεγάζεται πλέον το Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης (Δακορόνια, 1999: 101).

Φιλοξενεί εκθέματα που ανάγονται στην απόστατη αρχαιότητα, από την αρχαιότερη Νεολιθική έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, καλύπτοντας ένα ευρύ χρονικά φάσμα του πολιτισμού που αναπτύχθηκε στην περιοχή της Φθιώτιδας. Τα ευρήματα, που εκτίθενται στους χώρους του μουσείου, προέρχονται από ολόκληρο το Νομό και αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα του πολιτισμού που άκμασε στα γεωγραφικά όρια του κεντρικότερου σημείου της Ελλάδας. Ανακαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια ανασκαφικών εργασιών, σωστικών ή συστηματικών, που διενεργήθηκαν τα τελευταία χρόνια από την υπεύθυνη για την περιοχή, ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Δακορόνια, 1999: 101).

Εικ. 75: Η πρόσοψη του Αρχαιολογικού Μουσείου Λαμίας που στεγάζεται στο Στρατώνα της εποχής του Όθωνα (Δακορώνια, 1999: 101).

Στον εκσυγχρονισμένο στρατώνα έχει την έδρα και τα γραφεία της η ΙΔ' Ε.Π.Κ.Α. (στο ισόγειο του κτηρίου), ενώ στον πρώτο όροφο βρίσκονται οι προθήκες με τα ποικίλα ευρήματα. Από τη Νεολιθική περίοδο εκτίθενται λίθινα εργαλεία, κεραμικά είδη και σκεύη, κοσμήματα, σφονδύλια και πήλινα ειδώλια. Από την εποχή του Χαλκού προέρχονται όπλα, εργαλεία, εξαρτήματα ενδυμασίας ανδρών και γυναικών, τα οποία είναι τοποθετημένα σε ομοιώματα ανθρώπινων μορφών για διδακτικούς λόγους, σκεύη καλλωπισμού, όπως κτένες, τριχολαβίδες ή βελόνες ραπτικής, είδη κεραμικής που ακολουθούν τους δύο χαρακτηριστικούς της εποχής τύπους, όπως η αμαυρόχρωμη και η μινυιακή κεραμική και κοσμήματα, π.χ. περιάπτα από στεατίτη ή χάλκινα ενώτια (Δακορώνια, 1999: 102– 103).

Εικ. 76: Αναθηματικό ανάγλυφο που αναπαριστά την Άρτεμη Ειλειθυία, την προστάτιδα θεά των επιτόκων γυναικών (4^{ος} αι. π.Χ.) (Δακορώνια, 1999: 102).

Από τους μυκηναϊκούς χρόνους παρατίθενται αντικείμενα εντοπισμένα σε ανασκαφές, όπως ένα χρυσό διάδημα προερχόμενο από τη Λαμία (το βορειότερο

τμήμα της Ελλάδας όπου εντοπίστηκε μυκηναϊκό διάδημα), ένα όστρακο από κρατήρα που φέρει παράσταση πολεμικού πλοίου από τον Κύνο Λιβανατών, πήλινα ειδώλια, σφραγιδόλιθοι, περιάπτα από στεατίτη που βρέθηκαν στην Ελάτεια και διάφορα προϊόντα της κεραμικής (Δακορώνια, 1999: 103).

Από την πρωτογεωμετρική περίοδο εκτίθενται κεραμικά αντικείμενα, των οποίων η ποιότητα είναι αρκετά καλή και τα οποία ακολουθούν τη χρονολογική εξέλιξη και τους τύπους, που αναπτύχθηκαν στην περιοχή και όπου είναι εμφανείς επιρροές από τη Θεσσαλία και την Εύβοια. Για μια ακόμη φορά υπάρχουν ομοιώματα ανδρικών και γυναικείων μορφών που φέρουν αντικείμενα, όπως όπλα, εργαλεία, εξαρτήματα ενδυμασίας ή κοσμήματα. Παράλληλα, βρίθουν τα είδη της μεταλλοτεχνίας, που είναι ενδεικτικά της εποχής, όπως διαδήματα, περιάπτα, φιάλες, ομφάλιο ασπίδας, καθώς και μια χάλκινη σφραγίδα σε σχήμα αντρικού κεφαλιού και με γοργόνειο στην επιφάνεια. Εντυπωσιακά είναι σε αριθμό και σημασία τα αγγεία με γεωμετρική διακόσμηση που σώζονται: πολλά από αυτά είχαν ταφική χρήση (Δακορώνια, 1999: 103 – 104).

Εικ. 77. Προθήκη με αγγεία κεραμικής παραγωγής της γεωμετρικής εποχής (Δακορώνια, 1999: 102).

Επίσης, στους χώρους του μουσείου εκτίθενται αρχιτεκτονικά μέλη και αφιερώματα, που προέρχονται από τα ιερά της περιοχής. Από τον αρχαϊκό ναό της Αρτέμιδος, που εντοπίστηκε στο Καλαπόδι Φθιώτιδας, έχουν μεταφερθεί στους χώρους του μουσείου η στέγη και τα κιονόκρανα, ο βωμός, χάλκινοι τρίποδες και άλλα αφιερώματα, όπως αγγεία, χάλκινα ειδώλια, χάλκινοι κρίκοι, περόνες, πόρπες και περιάπτα, καθώς και όπλα, με χαρακτηριστική την ιλλυρικού τύπου χάλκινη περικεφαλαία από την περιοχή της Ευρυτανίας. Από άλλα ιερά της Φθιώτιδας ήρθαν στο φως ποικίλα αντικείμενα, όπως ένα αγαλματίδιο από τη Μελιταία που αναπαριστά τη θεά Άρτεμη, περίτμητα χάλκινα ελάσματα από την Γκρεμίνα

Λιβανατών, καθώς και τμήματα χάλκινων αγαλμάτων, χάλκινα δαχτυλίδια που φέρουν σφραγίσματα, σιδερένια όπλα κ.ά. από την Πυρά του Ηρακλέους. Από το ιερό της Δήμητρας Προερνίας, σημερινή περιοχή του Νέου Μοναστηρίου, προέρχεται το τμήμα από κορμό μαρμάρινου αγάλματος της θεάς (Δακορόνια, 1999: 104).

Από την κλασική και ελληνοιστική περίοδο σώζονται και παρουσιάζονται στο κοινό προϊόντα της κεραμικής, με ανάγλυφη ενίοτε διακόσμηση (π.χ. μεγαρικοί σκύφοι) του τύπου της δυτικής κλιτύος, αλλά και μια ελληνοιστική θερμοφόρα. Τα αγγεία προέρχονταν από την Αττική, τη Βοιωτία και την Κόρινθο και είναι μελανόμορφου ή ερυθρόμορφου ρυθμού, όπως λήκυθοι λευκού χρώματος ή μια αττική λήκυθος σε σχήμα ανδρικής κεφαλής, βοιωτικές κύλικες, κορινθιακές κοτύλες ή πινάκια· όλα διασώζουν τη χαρακτηριστική του είδους τους διακόσμηση. Στη συλλογή έχουν προστεθεί και γυάλινα αντικείμενα από τους ελληνοιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους. Επιπλέον, απαντούν ειδώλια και αγάλματα θεοτήτων, ερώτων και ζώα (Δακορόνια, 1999: 104).

Εικ. 78. Προθήκη με αντικείμενα κοροπλαστικής τέχνης, που χρονολογούνται στην κλασική - ελληνοιστική περίοδο (Δακορόνια, 1999: 103).

Αξιοσημείωτα είναι και τα άλλα εκθέματα, όπως για παράδειγμα τα κοσμήματα, τα σκεύη, τα όπλα, τα εργαλεία, τα τμήματα αγαλμάτων από χαλκό ή σίδηρο που χρονικά εντάσσονται στην κλασική και στην ελληνοιστική περίοδο, καθώς και τα χάλκινα πυκτά κάτοπτρα που φέρουν ανάγλυφες αναπαραστάσεις. Επιπροσθέτως, μεταξύ των εκθεμάτων συγκαταλέγονται πήλινες μάσκες του Διονύσου και της Περσεφόνης (από τάφους της Παναγίτσας στην Ελάτεια), επιτύμβιες στήλες, ένας αττικός ερυθρόμορφος καλυκόσχημος κρατήρας του 5^{ου} αι. π.Χ. με παράσταση του ορφικού κύκλου, χάλκινο τεφροδόχο αγγείο της κλασικής εποχής, κεραμικά σκεύη καθημερινής χρήσης (πιάτα, ποτήρια, αποθηκευτικά αγγεία), ψηφιδωτό δάπεδο ελληνοιστικής οικίας, όπου αναπαρίστανται οι Τρεις Χάριτες, και

μα μικρή μαρμάρινη τράπεζα με σκεύη φαγητού. Ενδιαφέροντα είναι τα χρυσά κοσμήματα των ελληνιστικών χρόνων, αλλά και τα διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως στέγη στολισμένη με κορινθιακές κεραμίδες, αγωγοί ύδρευσης και αποχέτευσης, πήλινος λουτήρας, καρφιά, μεντεσέδες και κλειδαριές. Η προθήκη που είναι αφιερωμένη στην οικονομία, όπως αναφέρεται εντός του μουσείου, φιλοξενεί διάφορα εκθέματα, όπως προνομισματικές μορφές χρήματος, νομίσματα κομμένα σε φθιωτικές ή ξένες πόλεις, χρυσές δανάκες, ένα ρωμαϊκό σταθμό σε μορφή κεφαλής Αθηνάς και πολλά νομίσματα (Δακορώνια, 1999: 104).

Η Δημοτική Πινακοθήκη Λαμίας

Η Δημοτική Πινακοθήκη «Αλέκος Κοντόπουλος», που στεγάζεται σήμερα στο χώρο όπου άλλοτε υψωνόταν το Αρχοντικό Δημητριάδη, φιλοξενεί μόνιμη και περιοδικές εκθέσεις έργων καλλιτεχνών, που επιθυμούν να συνομιλήσουν πνευματικά με το κοινό της Λαμίας (Δήμος Λαμιέων).

Εικ. 79: Η Πινακοθήκη Λαμίας (στη θέση του Αρχοντικού Δημητριάδη).

Στους χώρους της μόνιμης έκθεσης παρουσιάζονται τα έργα του σπουδαίου Λαμιώτη καλλιτέχνη Αλέκου Κοντόπουλου, που γεννήθηκε στην πόλη το 1904 και πέθανε στην Αθήνα το 1975. Ο Κοντόπουλος σπούδασε αγιογραφία σε διάφορα εργαστήρια και κατόπιν φοίτησε στη Σχολή Καλών Τεχνών. Ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στο Παρίσι, ενώ όταν επέστρεψε στην Ελλάδα, πήρε μέρος σε πολλές εκθέσεις, ατομικές και ομαδικές, τόσο στη χώρα όσο και στο εξωτερικό. Κατά την περίοδο της Κατοχής ήταν μέλος της Εθνικής Αντίστασης, ενώ

από το 1941 έως και το 1969 εργάστηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, δίνοντας διαλέξεις. Επίσης, έγινε ιδρυτικό μέλος της καλλιτεχνικής ομάδας «Ακραίοι», ασκώντας επίδραση στην μεταπολεμική εκπαιδευτική ζωή της χώρας. Κάποιες πηγές αναφέρουν ότι χάρη στον Αλέκο Κοντόπουλο εισήχθη η μοντέρνα τέχνη στην Ελλάδα (Δήμος Λαμιέων).

Μέσα από τα έργα του αποκαλύπτει και αποδίδει καλλιτεχνικά τις ακαδημαϊκές τάσεις των καθηγητών του, αλλά και τις αρχαίες ελληνικές φόρμες, με τις οποίες διαμόρφωσε την προσωπική του τεχνοτροπία. Η τέχνη του χαρακτηρίζεται από την υπέρβαση των κανόνων της οπτικής πραγματικότητας και των αναπαραστάσεών της, εμβαθύνοντας σταδιακά στις αρχές και τις θεωρήσεις της αφαιρετικότητας. Αναγνωρίστηκε ως ένας από τους πρωτοπόρους της αφαιρετικής τέχνης, στην προσπάθειά του να συλλάβει τον εαυτό του (κατά τα λεγόμενά του) και να βρει τις μορφές της ανθρώπινης ελευθερίας, της μόνης που μπορεί να κατακτηθεί (Δήμος Λαμιέων).

Εικ. 80: *Νίκη*. Έργο του Λαμιώτη ζωγράφου Αλέκου Κοντόπουλου (1962).

Το Λαογραφικό Μουσείο Φθιώτιδας

Μετά τη Μεταπολίτευση και για εικοσιπέντε αδιάλειπτα χρόνια λειτούργησε ο Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Γυναικών Λαμίας που ανέπτυξε αξιόλογη δραστηριότητα, η οποία αποσκοπούσε στη βελτίωση της ποιότητας ζωής της πόλης, στη διεκδίκηση της γυναικείας ισοτιμίας και στην προάσπιση των δικαιωμάτων της γυναίκας στο νομικό, πολιτικό, κοινωνικό, πολιτιστικό και οικονομικό τομέα. Παράλληλα, αγωνίστηκε για την επίλυση σημαντικών

προβλημάτων που μάστιζαν την κοινωνία, όπως ο αναλφαβητισμός, η προστασία του περιβάλλοντος, η διασφάλιση του καταναλωτή απέναντι στις αυθαιρεσίες, ενώ πρόσβλεπε στη συνεργασία με το Κράτος μέσω των διαφόρων φορέων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, με σκοπό τη δημιουργία ιδρυμάτων και χώρων που θα ωφελούσαν τον πολίτη, όπως βρεφοκομεία, παιδικές χαρές κ.ά. (Θεοδώρου, 2002: 254).

Εικ. 81: Το Λαογραφικό Μουσείο Φθιώτιδας.

Η δράση του Συλλόγου υπήρξε πολυποίκιλη και σημαντική και συνέβαλε καθοριστικά στη δημιουργία του Λαογραφικού Μουσείου Λαμίας, παραχωρώντας στο Δήμο το μεγαλύτερο μέρος του υλικού που σήμερα εκτίθεται σε αυτό. Ήδη από το 1976 ο Σύλλογος των Γυναικών της Λαμίας συνειδητοποίησε την ανάγκη της διάσωσης και της προβολής της πολιτιστικής κληρονομιάς των διαφόρων περιοχών του Νομού Φθιώτιδας. Τα αντικείμενα, που σήμερα αριθμούν τα 1.300 κομμάτια, αποτελούν δωρεές προς το Δήμο Λαμιέων των κατοίκων και των φορέων των πόλεων, των οικισμών και των χωριών του Νομού και αποσκοπούν στη συντήρηση, διατήρηση, μελέτη, προστασία και ανάδειξη του παραδοσιακού πολιτισμού τους. Σημαντική υπήρξε και η οικονομική ενίσχυση του Ηλία Θεοδοσίου (Δαβανέλλος, 1994: 435. Θεοδώρου, 2002: 254. Δήμος Λαμιέων, 2010).

Εικ. 82: Αντικείμενα από το βίο των τσοπάνηδων (Λαογραφικό Μουσείο).

Εικ. 83: Ένα αποστακτήριο (Λαογραφικό Μουσείο).

Εικ. 84: Αντικείμενα από τον καθημερινό βίο της Λαμίας (Λαογραφικό Μουσείο).

Το Λαογραφικό Μουσείο στεγάζεται στην οδό Καλύβα Μπακογιάννη 6 και βρίσκεται απέναντι από το Κενοτάφιο του Αθανασίου Διάκου. Ιδρύθηκε το 1984. Οι συλλογές του φιλοξενούνται σε δύο ορόφους και σχετίζονται με τη βιοτεχνική παραγωγή, με τα ποικίλα επαγγέλματα που άνθισαν στην περιοχή, με την αγροτική και ποιμενική δραστηριότητα, με την ενδυμασία και τις τοπικές φορεσιές, με τα κοσμήματα, με την υφαντική, με τα οικιακά σκεύη, με τα έπιπλα, καθώς και με τα πάσης φύσεως αντικείμενα του καθημερινού βίου των ανθρώπων μιας εποχής όχι και πολύ μακρινής (Δαβανέλλος, 1994: 435. Δήμος Λαμιέων, 2010).

Από το 1920 άρχισε να λειτουργεί στη Λαμία το βιβλιοπωλείο και τυπογραφείο του Κώστα Καραπατάκη, που βρισκόταν στην πλατεία Λαού. Τα πιεστήρια και τα τυπογραφικά στοιχεία που αγοράστηκαν από τον ιδιοκτήτη του στη Λειψία, με το κλείσιμο του τυπογραφείου, δωρίστηκαν στο Δήμο Λαμιέων, προκειμένου να εμπλουτίσουν τη συλλογή του Λαογραφικού Μουσείου (Δαβανέλλος, 1994: 433).

Εικ. 85: Παραδοσιακές φορεσιές (Λαογραφικό Μουσείο).

Εικ. 86: Ενδυμασίες από τη Φθιώτιδα (Λαογραφικό Μουσείο).

Οι θεματικές ενότητες αναπτύσσονται στους δύο πρώτους ορόφους, όπως προαναφέρθηκε, ενώ στον τρίτο και τελευταίο ο επισκέπτης βρίσκεται μπροστά σε μια αίθουσα συνεδριάσεων, καθώς και σε μία μικρών διαστάσεων βιβλιοθήκη, που διαθέτει λαογραφικά και ιστορικά βιβλία. Η αγάπη για την λαογραφία και την παράδοση οδήγησε τους ιθύνοντες του Μουσείου στην έκδοση βιβλίων, τα οποία είναι αποτέλεσμα λαογραφικής έρευνας και μελέτης, όπως «Παραδοσιακές Συνταγές Ρούμελης» και «Λαογραφικά της Φθιώτιδας». Παράλληλα, ο φορέας αυτός έχει αναλάβει τη διοργάνωση εκδηλώσεων και την έκδοση εντύπων που σχετίζονται με τις παραδοσιακές γεύσεις της περιοχής, π.χ. «Ελληνικές παραδοσιακές γεύσεις... στη Λαμία» (Δήμος Λαμιέων, 2010).

Εικ. 87: Διακοσμητικά αντικείμενα από το εσωτερικό νοικοκυριών της Λαμίας (Λαογραφικό Μουσείο).

Εικ. 88: Ο αργαλειός (Λαογραφικό Μουσείο).

Επίλογος

Η υλική πολιτιστική κληρονομιά της Λαμίας καλύπτει ένα ευρύ φάσμα χρονικά, καθώς εκτείνεται από την αρχαιότητα και φτάνει έως τη σημερινή εποχή. Τα πολιτιστικά αγαθά της πηγάζουν βαθιά πίσω στο χρόνο, καθώς χρονολογούνται ήδη από την προϊστορική και την κλασική περίοδο, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το Κάστρο που δεσπόζει στο ψηλότερο και πιο προστατευμένο σημείο της πόλης. Από τον 5^ο αι. π.Χ. κιόλας και ίσως και από πιο πριν, οι κάτοικοι της εύφορης κοιλάδας του Σπερχειού φαίνεται ότι είχαν συνειδητοποιήσει τις οχυρωματικές δυνατότητες που η Ακρολαμία προσέφερε στην γύρω περιοχή, καθώς και τη συμβολή της στον έλεγχο των περασμάτων.

Το εμπόριο και η οικονομία αναπτύχθηκαν, οι πολιτισμικές, πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές διαφορές εξομαλύνθηκαν και ο Βοράς συνάντησε το Νότο σε μια εποικοδομητική επαφή.

Τα κατάλοιπα αρχαίου Γυμνασίου, που εντοπίστηκαν εντός των τειχών της Λαμίας, αποδεικνύουν ότι ήδη από την αρχαιότητα υπήρξε αξιομνημόνευτη πόλη. Κατά τη βυζαντινή περίοδο αποτέλεσε πεδίο μαχών, ενώ κατά την Ελληνική Επανάσταση υπήρξε ορμητήριο τόσο των Οθωμανών όσο και των Ελλήνων.

Στα νεώτερα χρόνια δημιουργήθηκε μια πόλη που κοσμούνταν με νεοκλασικά κτήρια, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων, ωστόσο, καταστράφηκε, για να αντικατασταθεί με σύγχρονα οικοδομήματα. Στη Λαμία αρκετά κτίσματα της νεοκλασικής τεχνοτροπίας χάθηκαν με το πέρασμα του χρόνου, υποκύπτοντας στην οικιστική ανάπτυξη και την αρχιτεκτονική πρόοδο και εξέλιξη. Αναφέρονται ενδεικτικά το Αρχοντικό Τσάλη, από τα σημαντικότερα και πιο βαρύτιμα όλης της περιοχής, η οικία Γραμματικά που βασίστηκε σε αθηναϊκά πρότυπα, η οικία Πιπιλίγκα, η οικία του Ζήση Γαρδίκη κ.ά. Πολλά ακόμη μνημεία θα παραμείνουν στο σκοτάδι και στην αφάνεια, γιατί κανείς δεν πρόλαβε να τα καταγράψει ή να μελετήσει εμπεριστατωμένα τη μορφή και τα στοιχεία που τα απάρτιζαν.

Σήμερα, αρκετά πολιτιστικά αγαθά και κυρίως τα νεοκλασικά κτήρια της πόλης κινδυνεύουν. Η διάσωση, η συντήρηση και η προστασία των αντικειμένων αυτών προβάλλει αναγκαία και επιτακτική. Το ίδιο και η αξιοποίηση και η ένταξή τους στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον. Η γνώση που προκύπτει από τα αγαθά της πολιτιστικής κληρονομιάς, άλλωστε, οδηγεί στην προσέγγιση του παρελθόντος, στην

ενδυνάμωση της ιστορικής μνήμης, καθώς και στην ουσιαστική και βαθύτερη γνωριμία με τη φύση.

Επιπλέον, τα μνημεία της πολιτιστικής κληρονομιάς της Λαμίας μπορούν να συμβάλλουν στην οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της πόλης, καθώς και στην τουριστική της ανάπτυξη. Κύριος στόχος είναι η δημιουργία σύγχρονων υποδομών υποδοχής των επισκεπτών, η ανάπλαση του φυσικού τοπίου, η προστασία των παραδοσιακών στοιχείων της και η συνακόλουθη εκμετάλλευσή τους για την προσέλκυση του ενδιαφέροντος του κόσμου. Πρωτίστως, όμως, είναι αναγκαίο να διασωθεί, να προστατευτεί και να αναδειχτεί η πολιτιστική κληρονομιά της πόλης και να ληφθεί η ανάλογη μέριμνα από τους αρμόδιους φορείς για την αποκατάσταση, την ανακαίνιση και τη στερέωση των μνημείων που περιλαμβάνει στο σύνολό της. Η διοχέτευση, εξάλλου, της οικοδομικής δραστηριότητας μακριά από το ιστορικό κέντρο της Λαμίας θα οδηγήσει στην αναζωογόνησή του.

Στο παρόν πόνημα επιχειρήθηκε μια πρώτη, αλλά ουσιαστική προσέγγιση, της υλικής και ακίνητης πολιτιστικής κληρονομιάς της Λαμίας, μέσα από μια προσπάθεια να καταγραφούν τα μνημεία που την αποτελούν, αρχαία, μεταβυζαντινά και νεώτερα. Τα πολιτισμικά αγαθά παρουσιάστηκαν με χρονολογική και ειδολογική σειρά και αναφέρθηκαν τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά και γνωρίσματά τους. Η καταγραφή των μνημείων, όπως τα νεοκλασικά κτήρια, οι εκκλησίες, τα δημόσια γλυπτά κ.ά., αποτελεί το πρώτο και ουσιαστικό βήμα για την προστασία και ανάδειξή τους. Ο κατάλογος αυτός θα εμπλουτίσει τις γνώσεις όλων των εμπλεκομένων φορέων, ενώ θα αποτελέσει ένα χρήσιμο εργαλείο στην ανάπτυξη της πόλης και στην αύξηση της ερμηνείας και της αναγνωσιμότητας των μνημείων τόσο από τους κατοίκους της όσο και από τους πιθανούς επισκέπτες της. Άλλωστε, πολλά κτήρια, που ακόμη κοσμούν τη Λαμία, αντιμετωπίζουν κινδύνους, εξαιτίας της φθοράς που επιφέρει ο χρόνος και η ανθρώπινη δραστηριότητα.

Βιβλιογραφία

- 1) Αλλαμανή Ε., 1996: «Η ελληνική επανάσταση (1821 – 1830)», «Εναρξη της επαναστάσεως στην Ελλάδα, Εξάπλωση και τοπική επικράτησή της», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Η Ελληνική Επανάσταση, τ. ΙΒ'*, Αθήνα, 70 – 100.
- 2) Ασδραχάς Σ., 1996: «Οικονομία, το εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο, Τα εμπορικά πανηγύρια», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (1669 – 1821), Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία, τ. ΙΑ'*, Αθήνα, 159 – 188.
- 3) Βακαλόπουλος Α., 1996: «Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους, Ελληνική χερσόνησος», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453 – 1669), Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία, τ. Ι'*, Αθήνα, 22 – 91.
- 4) Bowersock, G. W., 1996: «Οι ελληνικοί πολιτικοί θεσμοί κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, Η Δελφική Αμφικτυονία», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1996, Ελληνισμός και Ρώμη, τ. ΣΤ'*, Αθήνα, 112 – 137.
- 5) Γαλλής Κ., 2002: «Από την οικονομική ιστορία της Φθιώτιδας. Η πρώτη τράπεζα στη Φθιώτιδα στα μέσα του ΙΘ' αιώνας», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία), 3 – 4 Νοεμβρίου 2001, Συνεδριακό Κέντρο Κάστρου Λαμίας, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Ν.Π.Δ.Δ. Δήμου Λαμιέων, τ. 1, Λαμία, 208 – 215.*
- 6) Γαλλής Κ., 2007: «Τα Λαμιακά του 1918. Ένα αντιπειθαρχικό κίνημα της φρουράς Λαμίας και οι συνέπειές του», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία), 4, 5 & 6 Νοεμβρίου 2005, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Δήμος Λαμιέων, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Φθιώτιδας, τ. 3, Λαμία, 205 – 218.*
- 7) Carrie Jean – Michel - Ferrary Jean Louis - Scheid John (1996): «Ο ελληνισμός κατά περιοχές, Θρησκευτική πολιτική», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ελληνισμός και Ρώμη, τ. ΣΤ'*, Αθήνα, 137 – 157.
- 8) Γεωργίου Ε., 2007: «Νομισματικές μαρτυρίες από την πόλη της Λαμίας: Μια πρώτη προσέγγιση», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία), 4, 5 & 6 Νοεμβρίου 2005, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Δήμος Λαμιέων, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Φθιώτιδας, τ. 3, Λαμία, 53 – 64.*

- 9) Γιαλούρη Α., 2007: «Οι φραγκικοί πύργοι της Φθιώτιδας», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία)*, 4, 5 & 6 Νοεμβρίου 2005, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Δήμου Λαμιέων, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Φθιώτιδας, τ. 3, Λαμία, 424 – 439.
- 10) Γιαννακοπούλου – Γάκη Α., 2002: «Το νοικοκυριό ενός λαμιώτικου σπιτιού στα αμέσως μετεπαναστατικά χρόνια», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία)*, 3 – 4 Νοεμβρίου 2001, Συνεδριακό Κέντρο Κάστρου Λαμίας, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Ν.Π.Δ.Δ. Δήμου Λαμιέων, τ. 1, Λαμία, 226 – 231.
- 11) Γιαννουλόπουλος Ι., 1996: «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από το Σεπτέμβριο του 1921 ως τον Αύγουστο του 1922, Η επιστροφή του Γούναρη από το εξωτερικό το Φεβρουάριο του 1922», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από 1913 ως 1941, τ. ΙΕ'*, Αθήνα, 186 – 200.
- 12) Γιωτόπουλος Δ., 1980: «Νεοκλασσικά σπίτια της Λαμίας», στο: *Φθιωτικά Χρονικά 1980, Ετήσια φιλολογική έκδοση*, τ. 1, Λαμία, 84 – 92.
- 13) Γιωτόπουλος Δ. - Αργυρόπουλος Ε. - Ανδρέου Α. - Καντάς Γ., 1976: *Αρχιτεκτονική κληρονομιά – Διατηρητέα κτίσματα της Λαμίας και αξιοποίηση ορισμένων από αυτά, Νεοκλασσικά σπίτια της Λαμίας, Κείμενο – Φωτογραφίες – Σχέδια – Προτάσεις για τα Νεοκλασσικά σπίτια που κτίστηκαν στη Λαμία, Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδας, Τμήμα Ανατολικής Στερεάς, Γραφείο Τεκμηρίωσης, Αθήνα.*
- 14) Constantinidis D., 2003: «A G.I.S. analysis of Mycenaean settlement patterns in central Greece, Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου», στο: *Λαμία 1999, Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Πρακτικά, Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα, 71 – 79.
- 15) Δαβανέλλος Ν., 1994: *Λαμία, το χρονικό μιας πόλης*, Αθήνα.
- 16) Δαβανέλλος Ν. – Σταυρόπουλος Γ., 2005: *Λαμία, Με τη γραφίδα των περιηγητών (1159 – 1940)*, Λαμία.
- 17) Δακορώνια Φ., 1990: «Ανασκαφικές εργασίες, Λαμία, Κάστρο Λαμίας», *Αρχαιολογικό Δελτίο*, 41 (1986), *Χρονικά*, 58 - 59.
- 18) Δακορώνια Φ., 1997: «Ανασκαφικές εργασίες, Λαμία, Οδός Καραϊσκάκη», στο: *Αρχαιολογικό Δελτίο*, 47 (1992), *Μέρος Β' 1 – Χρονικά*, 184.
- 19) Δακορώνια Φ., 1999: «Το Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχ. 72, 1999, 101 – 104.

- 20) Δακορώνια Φ., 2000: «Οδός Θερμοπυλών και Μιαούλη», *Αρχαιολογικό Δελτίο*, τ. 50 (1995), *Χρονικά*, Β'1, 323.
- 21) Δακορώνια Φ., 2001: «Οδός Καραϊσκάκη και Καζούλη (οικόπεδο Δ. Παντόπουλου)», *Αρχαιολογικό Δελτίο*, 51 (1996), *Χρονικά*, Β'1, 313 – 314.
- 22) Δακορώνια Φ., 2003: «Ερευνώντας δύο «περιφέρειες: Ανατολική Λοκρίδα και Βορειοανατολική Φωκίδα, ομοιότητες και διαφορές, Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου», στο: *Λαμία 1999, Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Πρακτικά, Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα, 339 – 349.
- 23) Δακορώνια Φ., 2007: «Η Λαμία ... πριν τη Λαμία», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία)*, 4, 5 & 6 Νοεμβρίου 2005, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Δήμου Λαμιέων, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Φθιώτιδας, τ. 3, Λαμία, σελ. 414 – 423.
- 24) Δεσποτόπουλος Α., 1996: «Η Επανάσταση κατά το 1830, Η αναγνώριση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, Τα πρωτόκολλα της 3^{ης} Φεβρουαρίου 1830», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. ΙΒ', Αθήνα, 536 – 542.
- 25) Δεσποτόπουλος Α., 1996: «Το ζήτημα των συνόρων και το πρωτόκολλο του Λονδίνου της 14/26 Σεπτεμβρίου 1831», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. ΙΒ', Αθήνα, 562 – 563.
- 26) Δεσποτόπουλος Α., 1996: «Τελική ρύθμιση του ελληνικού ζητήματος, Ο Διακανονισμός της Κωνσταντινουπόλεως (Συνθήκη του Καλεντέρ Κιόσκ) της 9/21 Ιουλίου 1832, Το Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 18/30 Αυγούστου 1832. Επιδίκαση της περιοχής της Λαμίας στην Ελλάδα», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. ΙΒ', Αθήνα, 575 – 577.
- 27) Δημαράς Κ., 1996: «Ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους, Η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 ως 1881*, τ. ΙΓ', Αθήνα, 455 – 484.
- 28) Δημητρακόπουλος Ο., 1996: «Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 ως 1881*, τ. ΙΓ', Αθήνα, 171 – 199.
- 29) Διαμαντούρου Ι., 1996: «Ο Αγώνας στην Ανατολική Στερεά, Η μάχη της Αλαμάνας», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Η Ελληνική Επανάσταση, τόμος ΙΒ'*, Αθήνα, 100 – 128.

- 30) *Διαρκής κατάλογος των κηρυγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ελλάδος*, 2003: λήμμα «Νομός Φθιώτιδας», τ. 46, Αθήνα.
- 31) Ζήσης Κ., 2002: «Συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, οι απαρχές του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού (Καποδιστριακή και Οθωνική περίοδος). Τα σχολεία της Φθιώτιδας», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία)*, 3 – 4 Νοεμβρίου 2001, Συνεδριακό Κέντρο Κάστρου Λαμίας, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Ν.Π.Δ.Δ. Δήμου Λαμιέων, τ. 1, Λαμία, 154 – 172.
- 32) Ζήσης Κ., 2005: «Αγγραφιώτες αγωνιστές του 1821 εγκατασταθέντες στο Νομό Φθιώτιδας», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 2^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία)*, 20 – 21 Σεπτεμβρίου 2003, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Ν.Π.Δ.Δ. Δήμου Λαμιέων, τ. 2, Λαμία, 148 – 151.
- 33) Θεοδώρου Α., 2002: «Φθιωτικοί Σύλλογοι Γυναικών από το 1914 – 1999», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία)*, 3 – 4 Νοεμβρίου 2001, Συνεδριακό Κέντρο Κάστρου Λαμίας, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Ν.Π.Δ.Δ. Δήμου Λαμιέων, τ. 1, Λαμία, 252 – 265.
- 34) Θεοδώρου Α., 2005: «Το γαιοκτητικό καθεστώς στο χωριό Φραντζή στα αμέσως μετεπαναστατικά χρόνια βάσει του Παραχωρητηρίου στο Βάσο Μαυροβουνιώτη», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 2^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία)*, 20 – 21 Σεπτεμβρίου 2003, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Ν.Π.Δ.Δ. Δήμου Λαμιέων, τ. 2, Λαμία, 70 – 86.
- 35) Θεοχαρίδου Κ., 2010: «Μνημεία της ύστερης αρχαιότητας και των βυζαντινών χρόνων. Συντήρηση, αποκατάσταση και ανάδειξη», στο: *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα, 1950 – 2000*, Αθήνα, 181 – 198.
- 36) Ιακωβίδης Σ., 1996: «Οι αιώνες της αχαϊκής κυριαρχίας», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Προϊστορία και Πρωτοϊστορία, τ. Α'*, Αθήνα, 260 – 293.
- 37) Jokilehto J., 1999: *A History of Architectural Conservation*, London.
- 38) Κακαβάς Γ., 2008: «Η Λαμία στους Οθωμανικούς χρόνους», στο: *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα, 98 – 99.
- 39) Κακαβάς, Γ. (2008), «Το Κάστρο της Λαμίας», στο: *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα, 100 – 102.

- 40) Καλοδήμος Θ., 2007: «Η ληστεία στην Επαρχία της Φθιώτιδας. Από την ίδρυση του Νεοελληνικού Κράτους (1833) ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα (1881)», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία), 4, 5 & 6 Νοεμβρίου 2005, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Δήμος Λαμιέων, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Φθιώτιδας*, τ. 3, Λαμία, 468 – 526.
- 41) Καραχρήστος Ι. 2002: «Η ένταξη της Φθιώτιδας στο διοικητικό μηχανισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο κανουνναμές του Ζητουνίου», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία), 3 – 4 Νοεμβρίου 2001, Συνεδριακό Κέντρο Κάστρου Λαμίας, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Ν.Π.Δ.Δ. Δήμος Λαμιέων*, τ. 1, Λαμία, 38 – 44.
- 42) Καρδαμίτση –Αδάμη Μ. – Μπίρης Μ., 2010: «Διατήρηση και αποκατάσταση κτηρίων του κλασικισμού στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο: *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα, 1950 – 2000*, Αθήνα, 247 – 272.
- 43) Κουλτούκη Α., 2002: «Διοικητικές μεταβολές των επισκοπών της Φθιώτιδας από το 1833 – 1899», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία), 3 – 4 Νοεμβρίου 2001, Συνεδριακό Κέντρο Κάστρου Λαμίας, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Ν.Π.Δ.Δ. Δήμος Λαμιέων*, τ. 1, Λαμία, 173 – 207.
- 44) Κωφός Ε., 1996: «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 ως 1881*, τ. ΙΓ', Αθήνα, 298 – 365.
- 45) Λαζαρίδης Π., 1962: «Μεσαιωνικά Φθιώτιδος και Φωκίδος, Φθιώτις, Λαμία», *Αρχαιολογικό Δελτίο, 16 (1960), Κείμενον*, 161 – 162.
- 46) Λαζαρίδης Π., 1974: «Ψηφιδωτό δάπεδο παλαιοχριστιανικής βασιλικής, Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Φθιώτιδος – Φωκίδος, Λαμία», *Αρχαιολογικό Δελτίο, 26 (1971), Μέρος Β' 1 – Χρονικά*, 286.
- 47) Λάζου Β., 2007: «Η συγκρότηση και η δράση της Εθνοφυλακής μετά τη Βάρκιζα. Η περίπτωση της Λαμίας», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία), 4, 5 & 6 Νοεμβρίου 2005, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Δήμος Λαμιέων, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Φθιώτιδας*, τ. 3, Λαμία, 376 – 393.
- 48) Λεονταρίτης Γ., 1996: «Από το 1913 ως τη Μικρασιατική καταστροφή, Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», στο:

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από 1913 ως 1941, τ. ΙΕ', Αθήνα, 8 – 46.

49) Μακρής Ι. Ε., 2002: «Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των χωριών της επαρχίας Ζητουνίου κατά τα πρώτα μεταπελευθερωτικά χρόνια (1833 – 1840 μ.Χ. περίπου), σύμφωνα με τα πρακτικά της Μικτής Ελληνοτουρκικής Δικαστικής Επιτροπής», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία), 3 – 4 Νοεμβρίου 2001, Συνεδριακό Κέντρο Κάστρου Λαμίας, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Ν.Π.Δ.Δ. Δήμου Λαμιέων, τ. 1, Λαμία, 141 – 153.*

50) Μαλτέζου Χ., 1996: «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα – Βενετικές και Γενουατικές κτήσεις, Η ανατολική Στερεά», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Βυζαντινός ελληνισμός, Μεσοβυζαντινοί και Υστεροβυζαντινοί χρόνοι, τ. Θ', Αθήνα, 244 – 278.*

51) Μικρογιαννάκης Ε., 1996: «Ελληνιστικοί χρόνοι (περίοδος 323 – 201 π.Χ.), Επανάσταση των Ελλήνων της κυρίως Ελλάδος, Λαμιακός πόλεμος (323 – 322 π.Χ.)», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Μέγας Αλέξανδρος, ελληνιστικοί χρόνοι, τ. Δ, Αθήνα, 240 – 282.*

52) Μπαμπινιώτης Γ., 1998: λήμμα «Λαμία», στο: *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας, Ερμηνευτικό – Ετυμολογικό – Ορθογραφικό – Συνωνύμων – Αντιθέτων – Κυρίων Ονομάτων – Επιστημονικών Όρων – Ακρωνυμίων, Αθήνα, 994.*

53) Μπίρης Μ. - Καρδαμίτση – Αδάμη Μ., 2001: *Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, Αθήνα.*

54) Νάτσιος Δ., 1982: «Εκκλησία η “Αρχοντική” Λαμίας», στο: *Φθιωτικά Χρονικά, Ετήσια Φιλολογική Έκδοση 1982, Λαμία, 72 – 95.*

55) Νάτσιος Δ., 1998: *Οι δρόμοι και οι πλατείες της Λαμίας (1852 – 1998), Συμβολή στην τοπική ιστορία, Αθήνα.*

56) Νάτσιος Δ. - Νάτσιου Β., 2003: *Ο Μητροπολιτικός ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Λαμίας, Λαμία.*

57) Νάτσιου Β., 2007: «Το Μοναστήρι της Αντίνιτσας Λαμίας ως χώρος διεθνών διπλωματικών συναντήσεων», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία), 4, 5 & 6 Νοεμβρίου 2005, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Δήμος Λαμιέων, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Φθιώτιδας, τ. 3, Λαμία, σελ. 463 – 467.*

- 58) Nicol D., 1996: «Από την άλωση ως την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως (1204 – 1261), Η ανακατάληψη της Θεσσαλονίκης», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Βυζαντινός ελληνισμός, Μεσοβυζαντινοί και Υστεροβυζαντινοί χρόνοι, τ. Θ'*, Αθήνα, 76 – 106.
- 59) Νικόλαος Μητροπολίτης Φθιώτιδος, 2003: *Ιστορικά εκκλησιαστικά μνημεία της Ιεράς Μητροπόλεως Φθιώτιδος*, Λαμία.
- 60) Οικονόμου Ν., 1996: «Από την άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα ως το τέλος του πολέμου, Το πρόβλημα της επιστρατεύσεως, οι στάσεις και η οργάνωση του στρατού», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από 1913 ως 1941, τ. ΙΕ'*, Αθήνα, 46 – 52.
- 61) Πανουσάκης Χ. – Χριστοδουλοπούλου Ρ., 1992: «Οδοιπορικό στις μεταβυζαντινές εκκλησίες της Φθιώτιδας», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχ. 45, 1992, 43 – 57.
- 62) Παπαδόπουλος Σ., 1996: «Ο Κριμαϊκός Πόλεμος και ο Ελληνισμός, Ο πόλεμος Ρωσίας και Τουρκίας. Η εξέγερση των υπόδουλων Ελλήνων στην Ήπειρο, Θεσσαλία και Μακεδονία και η στάση της Ελλάδος. Η επέμβαση των Αγγλογάλλων και η κυβέρνηση Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, Η επανάσταση στη Θεσσαλία, Η εξέγερση στα Άγραφα και στη Νοτιοδυτική Θεσσαλία. Άφιξη εθελοντών από την Ελλάδα. Ενίσχυση από τους Τούρκους των φρουρών του Βόλου, του Αλμυρού και του Δομοκού», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 ως 1881, τ. ΙΓ'*, Αθήνα, 143 – 168.
- 63) Παπακωνσταντίνου Μ. Φ., 1994: *Το Κάστρο της Λαμίας*, Αθήνα.
- 64) Παπακωνσταντίνου – Κατσούνη Μ., 1990: «Ανασκαφικές εργασίες, Λαμία, Οδός Αινιάνων 6», *Αρχαιολογικό Δελτίο*, 40 (1985), *Χρονικά*, 155 – 157.
- 65) Παπακωνσταντίνου – Κατσούνη Μ., 1992: «Ανασκαφικές εργασίες, Λαμία, Οδός Αθανασίου Διάκου (έργα ΔΕΥΑΛ)», *Αρχαιολογικό Δελτίο*, 42 (1987), *Μέρος Β' 1 – Χρονικά*, 221.
- 66) Παπαναγιώτου Τ., 1971: *Ιστορία και μνημεία της Φθιώτιδος*, Αθήνα.
- 67) Παπαχατζής Ν., 1996: «Η θρησκεία κατά την αρχαϊκή εποχή», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αρχαϊκός ελληνισμός, τ. Β'*, Αθήνα, 66 – 93.
- 68) Παπαχατζής Ν., 1996: «Ελληνική μυθολογία, Κοσμογονικοί και θεογονικοί μύθοι», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αρχαϊκός ελληνισμός, τ. Β'*, Αθήνα, 94 – 157.

- 69) Παπαχατζής Ν. (επιμ.), 2002: *Παυσανίου, Ελλάδος περιήγησις, Βοιωτικά – Φωκικά, Βιβλίο Χ (175 – 176 μ.Χ.), 11,6 – 12,2*, Αθήνα, 339.
- 70) Paraskevaidou Η., 2003: «Pelopes, Leleges, Hellanes and other tribal names from the periphery of the Mycenaean world, Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου», στο: *Λαμία 1999, Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Πρακτικά, Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα, 55 – 60.
- 71) Πατρινέλης Χ., 1996: «Η οργάνωση του Γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του, Η γεωγραφική έκταση της δικαιοδοσίας και η διοικητική διάρθρωση του “κλίματος” του Οικουμενικού Πατριαρχείου», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453 – 1669), Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία, τ. Γ', Αθήνα*, 92 – 113.
- 72) Πετρόπουλος Ι. – Κουμαριανού Α., 1996: «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833 - 1862, Βιομηχανία – Βιοτεχνία», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 ως 1881, τ. ΙΓ', Αθήνα*, 8 – 105.
- 73) Πικρός Ι., 1996: «Προς τον πόλεμο του 1897, Η “Εθνική Εταιρία”, Η ίδρυση, οι σκοποί και η εξέλιξη της Εταιρίας», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από 1881 ως 1913, τ. ΙΔ', Αθήνα*, 88 – 125.
- 74) Πικρός Ι., 1996: «Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, Η “Εθνική Εταιρία”, Η ίδρυση, οι σκοποί και η εξέλιξη της Εταιρίας», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από 1881 ως 1913, τ. ΙΔ', Αθήνα*, 127 – 160.
- 75) Σακελλαρίου Μ., 1996: «Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής προϊστορίας, Τα πρωτο – αιολικά φύλα», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Προϊστορία και Πρωτοϊστορία, τ. Α', Αθήνα*, 356 – 379.
- 76) Σακελλαρίου Μ., 1996: «Η ακμή του αρχαϊκού ελληνισμού, Οικονομική, κοινωνική και πολιτική εξέλιξη των ελληνικών κρατών», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αρχαϊκός ελληνισμός, τ. Β', Αθήνα*, 204 – 277.
- 77) Σαρικάκης Θ., 1996: «Πρώτες επιχειρήσεις του Αντιόχου στην Ελλάδα», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ελληνιστικοί χρόνοι, τ. Ε', Αθήνα*, 55 – 91.
- 78) Συμπυράκη – Καλαντζή Α., 2007: «Η διαχρονική παρουσία της Υπάτης στη σκηνή της ιστορίας», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία), 4, 5 & 6 Νοεμβρίου 2005, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Δήμου Λαμιέων, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Φθιώτιδας, τ. 3, Λαμία*, 459 – 462.

- 79) Σούλιος Γ., 2002: «Οι ιστορικές σχέσεις Φθιωτών και Μακεδόνων», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία)*, 3 – 4 Νοεμβρίου 2001, Συνεδριακό Κέντρο Κάστρου Λαμίας, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Ν.Π.Δ.Δ. Δήμου Λαμιέων, τ. 1, Λαμία, 35 – 37.
- 80) Σούλιος Γ., 2005: «Η μάχη του Δομοκού της 5^{ης} Μαΐου 1897: Μια “άτυχη” μάχη ενός “άτυχου” πολέμου», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 2^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία)*, 20 – 21 Σεπτεμβρίου 2003, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Ν.Π.Δ.Δ. Δήμου Λαμιέων, τ. 2, Λαμία, 44 – 48.
- 81) Σταυρόπουλος Γ., 2002: «Όψεις γυναικείας παρουσίας στη Λαμία 1835 – 1922. Γυναικεία επαγγέλματα», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία)*, 3 – 4 Νοεμβρίου 2001, Συνεδριακό Κέντρο Κάστρου Λαμίας, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Ν.Π.Δ.Δ. Δήμου Λαμιέων, τ. 1, Λαμία, σελ. 232 – 251.
- 82) Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη Β., 2002: «Ιστορική τοπογραφία της Φθιώτιδας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία)*, 3 – 4 Νοεμβρίου 2001, Συνεδριακό Κέντρο Κάστρου Λαμίας, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Ν.Π.Δ.Δ. Δήμου Λαμιέων, τ. 1, Λαμία, σελ. 48 – 67.
- 83) Σφηκόπουλος Ι., 1981: *Μεσαιωνικά κάστρα και πύργοι στη Ρούμελη*, Αθήνα.
- 84) Σφυρόερας Β., 1996: «Σταθεροποίηση της Επανάστασεως 1822 – 1823, Επιχειρήσεις των Ανδρούτσου, Νικηταρά, Υψηλάντη και άλλων εναντίον του στρατού του Δράμαλη στην Υπάτη, Στυλίδα και Αγία Μαρίνα», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Η Ελληνική Επανάσταση, τ. ΙΒ΄*, Αθήνα, 212 – 286.
- 85) Σφυρόερας Β., 1996: «Περίοδος εσωτερικών ανωμαλιών και εξωτερικών πιέσεων (1847– 1853), Έκρυθμη κατάσταση στην ύπαιθρο. Κινήματα δυσαρεστημένων», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 ως 1881, τ. ΙΓ΄*, Αθήνα, 132 – 143.
- 86) Τζουμέκης Θ., 2005: «Εγκαταστάσεις προσφύγων στη Φθιώτιδα κατά το Α΄ μισό του 20^{ου} αιώνα», στο: *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 2^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία)*, 20 – 21 Σεπτεμβρίου 2003, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, Ν.Π.Δ.Δ. Δήμου Λαμιέων, τ. 2, Λαμία, 178 – 183.
- 87) Τουλουμάκος Ι., 1996: «Οι πόλεμοι των Διαδόχων, ο Δημήτριος στην κυρίως Ελλάδα», στο: *Ιστορία του ελληνικού έθνους, Μέγας Αλέξανδρος, Ελληνιστικοί χρόνοι, τ. Δ*, Αθήνα, 282 – 321.

- 88) Τουλουμάκος Ι., 1996: «Τα ελληνικά κράτη της Ανατολής ως την πρώτη επέμβαση των Ρωμαίων στην Ελλάδα (280 – 201 π.Χ.), Ειρηνευτικές προσπάθειες ουδέτερων ελληνικών κρατών», στο: *Ιστορία του ελληνικού έθνους, Μέγας Αλέξανδρος, Ελληνιστικοί χρόνοι, τ. Δ*, Αθήνα, 368 – 437.
- 89) Τουρνικιώτης Π., 2010: «Ιδεολογικά και θεωρητικά προβλήματα αναστήλωσης αρχιτεκτονικών μνημείων στην Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα», στο: *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα, 1950 – 2000*, Αθήνα, 13 – 28.
- 90) Τραυλός Ι. - Κόκκου Α., 1996: «Πολεοδομία και αρχιτεκτονική», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 ως 1881, τ. ΙΓ'*, Αθήνα, 515 – 528.
- 91) Τσακόπουλος Π., 1997: «Ελληνική πόλη και Νεοκλασικισμός: Η ελληνική πολεοδομία στο 19^ο αιώνα», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχ. 65, 1997, 31 – 41.
- 92) Φιλιππάκη Β. - Συμεώνογλου Σ. - Φαράκλας Ν., 1968: «Αρχαιότητες και μνημεία, Φθιώτις, Λαμία», *Αρχαιολογικό Δελτίο, 22 (1967), Μέρος Β' 1 – Χρονικά*, 245.
- 93) Φιλιππίδης Δ., 2010: «Κοινωνική αποδοχή των αναστηλώσεων – αποκαταστάσεων», στο: *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα, 1950 – 2000*, Αθήνα, 73 – 88.
- 94) Φλάισερ Χ., 1996: «Η περίοδος της κατοχής, 1941 – 1944, Κατοχή και αντίσταση, 1941 – 1944», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα, τ. ΙΣΤ'*, Αθήνα, 8 – 57.
- 95) Wilcken U., 1976: «Η ελληνιστική εποχή», στο: *Αρχαία ελληνική ιστορία XII*, Αθήνα.
- 96) Χαψιάδη – Ραμού Α., 1996: «Θεσσαλία», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Κλασικός ελληνισμός (I), τ. Γ1*, Αθήνα, 266 – 314.
- 97) Χριστόπουλος Ε., 1982: «Θρύλοι και πραγματικότητες γύρω από τη Λαμία», στο: *Φθιωτικά Χρονικά, Ετήσια Φιλολογική Έκδοση 1982*, Λαμία, 110 – 111.

Ηλεκτρονική:

- http://www.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1444, Συθιακάκη Βασιλική, αρχαιολόγος.
- <http://lyk-ekkl-lamias.fth.sch.gr/istpoly.htm>.
- <http://www.e-lamia.gr/history.php>.

- <http://lamia-city.gr/article.php?c=2&a>.
- http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=435958927&v17.
- http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=1817235118&v17.
- http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=2126173145&v17.
- http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=1540294128&v17.
- http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=986341327&v17.
- <http://www.teilam.gr/TEI>.
- http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A1604/other/A1604_SAP01_TB_DC_00_2001_01_F_GR.pdf.
- <http://lamia-astiki.gr/main.php>.